

ISSN 1992-4437

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний збірник

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2003 р.

№ 2 (18), 2012

Київ 2012

Внесено до переліку наукових фахових видань ВАК України з юридичних наук:
Постанова президії ВАК України
від 26.01.2011 № 1-05/1

*Схвалено до друку Координаційно-методичною радою ДНДЕКЦ МВС України
(протокол від 13 листопада 2012 № 38)*

Схвалено до друку Вченою радою НАВС (протокол від 27 листопада 2012 № 34)

Редакційна рада:

В.І. Фаринник (голова) — канд. юрид. наук, нач. ГСУ МВС України; **І.П. Красюк** (заст. голови) — засл. юрист України, канд. юрид. наук, нач. Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центру МВС України; **В.В. Коваленко** — чл.-кор. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф., ректор Нац. акад. внутр. справ; **В.В. Черній** — канд. юрид. наук, доцент, проректор Нац. акад. внутр. справ з навчально-методичної та наукової роботи

Редакційна колегія:

В.В. Коваленко (голов. ред.) — чл.-кор. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф., ректор Нац. акад. внутр. справ;

В.П. Бахін — д-р юрид. наук, проф. (Нац. ун-т держ. податкової служби України);

В.Г. Гончаренко — акад. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. (Акад. адвокатури України);

О.М. Джужа — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ); **А.В. Іщенко** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ); **О.Є. Користін** — д-р юрид. наук, проф., вчений секретар секретаріату Вченої ради Нац. акад. внутр. справ; **Н.І. Клименко** — д-р юрид. наук, проф. (Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка); **В.С. Кузьмічов** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ); **М.Я. Сегай** — акад. Нац. акад. правових наук України, д-р юрид. наук, проф.; **О.М. Головка** — д-р юрид. наук, проф. (Харк. нац. ун-т внутр. справ); **В.П. Черних** — чл.-кор. НАН України, д-р фармацевт. наук, д-р хім. наук, проф. (Нац. фармацевт. ун-т); **В.О. Шаповалова** — д-р фармацевт. наук, проф. (Нац. фармацевт. ун-т); **В.В. Седнєв** — д-р мед. наук, доц. (Донец. нац. ун-т), проф. Академії суддів України; **В.Д. Сущенко** — засл. юрист України, канд. юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ); **В.С. Печніков** — заст. дир. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України); **О.В. Неня** — нач. відділу. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України); **С.С. Барташук** (відп. секр.) — пров. спец. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України)

Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. / [голов. ред. Коваленко В.В. та ін.] / К82 ДНДЕКЦ МВС України; НАВС. — К. : ТОВ «Еліт Прінт», 2012. — № 2 (18). — 256 с. : іл.

Містить праці з теоретичних, методичних, нормативно-правових, практичних, історичних, організаційних проблем судової експертизи та криміналістики. На сторінках вісника відображено матеріали багатого передового досвіду проведення криміналістичних досліджень, інтегровано все нове, що з'являється в галузі науки криміналістики.

Для фахівців з питань судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів із залобігання, виявлення, розкриття й розслідування злочинів та інших правопорушень, а також науковців, викладачів, аспірантів і студентів юридичних навчальних закладів.

УДК 343.9
ББК 67.99 (4Укр) 94

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Бахин В.П.

О необходимости ужесточения наказаний за варварские преступления6

Волобуєв А.Ф., Федорова О.Ф.

Про тактику обшуку11

Бордюгов Л.Г.

Методологические основы судебно-экспертного познания15

Будзієвський М.Ю.

Цифровому документу – цифровий підпис22

Гапотченко Г.М.

Окремі питання призначення експертиз за новим
Кримінальним процесуальним кодексом України27

Малярова В.О.

Система елементів і сучасні підходи до аналізу
криміналістичної характеристики злочинів32

Меленевська З.С., Садченко О.О.

Психологічні питання оціночної діяльності експерта-почеркознавця40

Пчеліна О.В.

Тактичні завдання розслідування злочинів і криміналістична методика48

Фёдоров Г.В., Скачёк Р.В.

Проблемные аспекты механизма наезда на пешехода53

Шульга А.О.

Особенности стимулирования малолетних свидетелей до надання правдивих
показань: кримінально-процесуальний, тактико-криміналістичний і
морально-етичний аспекти59

Карпушева І.Ю., Старченко О.В.

Кримінологічна типологія особи злочинця в контексті
криміналістичної характеристики злочинів65

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Литвинов О.М., Лапта С.П., Загорулько В.В.

Діяльність слідчо-оперативних груп: психологічний аспект70

Книженко С.О., Лозова С.М.

Встановлення розміру матеріальної шкоди при вчиненні завідомо
неправдивого повідомлення про загрозу безпеці громадян,
знищення чи пошкодження об'єктів власності77

Ляш А.О., Ліщенко В.М.

Допит обвинуваченого під час досудового розслідування
у справах про одержання хабара82

Мазниченко Ю.О., Андрієнко А.В.

Сучасний стан і перспективи інформаційного забезпечення
судово-експертних досліджень89

Савчук Т.І.

Визначення складу первинного матеріалу, необхідного для обґрунтованого
порушення кримінальної справи про економічний злочин94

Ткаліч В.Є.

Окремі напрями протидії фальсифікації лікарських засобів101

Самойлов С.В., Одерій О.В.

Застосування спеціальних знань під час розслідування шахрайств,
учинених з використанням мережі Інтернет106

Кирданов А.Е., Попов А.А.

Особенности организации выполнения специальных взрывотехнических
работ при изъятии из незаконного оборота большого количества
взрывчатых материалов114

Соломаха Р.М.

Методики определения износков при проведении товароведческих
(оценочных) экспертиз119

Світличний В.А., Князєв І.О.

Застосування вихрострумових дефектоскопів в експертній практиці131

Полякова О.П.

Исследование и оценка адвокатом экспертного заключения137

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

Герасименко О.І., Антонов А.Г., Комісарова Н.О., Бондаренко Н.М.

Медико-криміналістичний аналіз слідів крові на речових доказах146

Чмиленко Ф.О., Смітюк Н.М., Бохан Ю.В., Нужна Я.В.

Аналітичний процес хімічної експертизи ґрунтів на вміст важких металів ..151

Чмиленко Т.С., Іваница Л.А., Бохан Ю.В., Павленко Ю.Л., Чмиленко Ф.А.

Определение полигексаметиленгуанидина в суррогате спирта157

Охримчук І.О., Башинський Е.В., Ляшецький І.А.

Проблемні питання при призначенні та проведенні експертиз
спеціальних хімічних речовин164

Стеклєньов А.Л., Бохан Ю.В., Ткач В.І.

Електрохімічний аналіз 3,4-метилєндіоксиметамфетаміну
в об'єктах криміналістичної експертизи169

Гаркуша А.М.

Про окремі аспекти присутності інших (крім експерта) осіб
при проведенні судових експертиз у кримінальних справах181

Івасишин Г.В.

Удосконалення експертних досліджень завдяки впровадженню новітніх лабораторій з дослідження зброї190

Мельник Р.В.

Криміналістичне дослідження переробленої вогнепальної зброї194

Мельник О.В.

Попереднє дослідження пошкоджень одягу200

Пеньківський В.

Значення музеїв криміналістики при підготовці працівників правоохоронних органів210

ПЕРЕДОВИЙ ДОСВІД В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**Скрипко Г.О.**

Визначення масової частки вовни у напіввовняній пряжі, текстильних матеріалах і виробих з них методом поляризаційної мікроскопії через кореляцію з даними, отриманими хімічним методом215

Руденко О.О.

Дослідження слідів губних помад222

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РЕЦЕНЗІЇ

Щербак Н.О.

Експертно-криміналістичні підрозділи органів внутрішніх справ України: історія розвитку230

Андрусишин Б.І.

Вагомий внесок у галузі дослідження історії криміналістики та судової експертизи232

Клименко Н.І.

Актуальні дослідження криміналістичного забезпечення боротьби зі злочинами міжнародного характеру235

НА ТЕРЕНАХ ІСТОРІЇ

Чисніков В.М.

Закон «Про заснування Кабінету науково-судової експертизи» (1912 р.): передумови, зміст і значення237

Юсупов В.В.

Становлення експертних підрозділів органів внутрішніх справ України у 1918–1923 роках243

Богатирьов А.І.

Витоки становлення та розвитку експертизи письма250

До уваги авторів!255

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

УДК 343.23

В.П. Бахин, доктор юридических наук, професор,
професор кафедри уголовного права, уголовного процесса
и криминалистики Национального университета
Государственной налоговой службы Украины,
лауреат медали профессора Р.С. Белкина

О НЕОБХОДИМОСТИ УЖЕСТОЧЕНИЯ НАКАЗАНИЙ ЗА ВАРВАРСКИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Обосновано ужесточение мер наказания за варварские преступления, в том числе предложены формулировки статей, устанавливающие ответственность за пытки и истязания представителями правоохранительных органов.

Ключевые слова: варварские преступления, пытки, истязания, смертная казнь, правоохранительные органы.

Обґрунтовано посилення міри покарання за варварські злочини, у тому числі запропоновано формулювання статей, які встановлюють міру відповідальності за катування представниками правоохоронних органів.

This article is dedicated to substantiation of stiffening of punitive measures in barbarous crimes. Article wordings which establish responsibility for tortures and torments by law enforcement officials are given.

В настоящее время значительно возросло количество нераскрытых преступлений, что требует совершенствования имеющихся и внедрения новых средств борьбы с преступностью [1, с. 41].

Все чаще преступники используют в своей преступной деятельности различные новшества, которые служат предметом истязания в отношении потерпевших, что часто приводит к убийству и завладению (точнее захвату) их имущества.

Издавна во многих странах наблюдается тенденция к росту количества преступлений, переполнение следственных изоляторов и мест отбывания наказаний подозреваемыми и осужденными [2, с. 32].

В последнее время происходит все больше убийств, растет и количество пропавших без вести людей, что во многом связано с деятельностью террористов и маньяков. Например, авиавзрывы 11 сентября 2001 года в США, приведшие к гибели более трех тысяч человек (их организаторов сейчас планируют казнить), взрывы в Беларуси, которые привели к гибели более 40 человек, (их исполнители расстреляны), и множество других случаев гибели мирных людей в России, Испании, Норвегии, Афганистане, в том числе убийства и издевательства над людьми. В Норвегии террористу А. Брейвику, взорвавшему и расстрелявшему 77 человек, закон предусматривает всего лишь 21 год тюрьмы. Что он задумает и сделает, когда выйдет из нее? Вполне возможно, что повторит свое преступление, то есть вновь совершит убийство.

В истории исправительно-трудовых учреждений известны случаи, когда осужденные за тяжкие преступления (в том числе и умышленные убийства) неоднократно подавались администрациями колоний к условно-досрочному освобождению [3, с. 105], что, понятно, не способствует сокращению количества тяжких преступлений.

Часто правоохранительные органы ведут борьбу с преступностью на ненадлежащем уровне, что приводит к гибели мирных людей (вспомнить хотя бы Чикатило, когда правоохранители проигнорировали информацию граждан) [4, с. 36—38].

В пояснительной записке Президента Российской Федерации к проекту Федерального закона подчеркивается о необходимости ужесточения наказания за преступления в отношении несовершеннолетних [5, с. 24]. Во многих странах совершенно правильно ставится вопрос об усилении наказания против детей. Но одновременно с вышеназванным законом в Государственной Думе России предлагается законопроект об уголовной ответственности несовершеннолетних за особо тяжкие преступления (прежде всего убийства, пытки и пр.) с 12 лет (учитывая количество и тяжесть преступлений, совершаемых детьми, в частности, активизацию деятельности «скинхедов», которые «увлекаются» убийствами и пытками иностранцев).

Все чаще депутаты, чиновники, «мажоры» уходят от строгой (а иногда малейшей) ответственности за тяжкие преступления (один сын чиновника сбил машиной двух пешеходов, но не привлекается к уголовной ответственности, хотя ранее уже совершил наезд на переходе на пенсионера). Судьба «мажоров» «гарантируется» их родителями, которые, наоборот, во многом должны предотвращать и контролировать преступления.

Исчезновение и гибель множества жертв преступников, исчисляемых десятками и тысячами, говорят в пользу уничтожения таких преступников для обеспечения нормальной жизни населения, а нелюдей, убивающих людей, безусловно, следует казнить, например, после **трех** эпизодов убийств, а также убийств десятков и сотен невиновных людей (в том числе погибших в результате пыток правоохранителей). В эту группу входят маньяки, террористы, скинхеды, а также правоохранители, которые используют пытки.

В Книге рекордов Гиннеса главным сексуальным маньяком XX века признан колумбиец П.А. Лопес, убивший 300 девочек в возрасте до 10 лет (полиция нашла 163 жертвы). Украинский маньяк С. Ткач претендует на второе место по убийству с изнасилованием (более 100 девочек и женщин, хотя правосудием признается около 70 жертв), немец Б. Людке убил 85 женщин.

Все вышеизложенное говорит в пользу возвращения к смертной казни (несмотря на позицию некоторых ее противников, которые мотивируют свое мнение тем, что в результате ошибок правосудия казнят невиновных [6]), ибо преступники, оставаясь живыми, со временем продолжают свою «деятельность» — пытки и убийства людей.

Многие юристы и писатели говорят о том, что убийцы-маньяки, совершающие множество убийств людей (особенно детей и женщин), никогда не смогут исправиться, поэтому должны физически уничтожаться. Как говорил Ф.М. Достоевский, «нравственно-правовые квазимоды подлежат безжалостному выкорчевыванию из общества» [7, с. 128].

Преступники, случайно совершающие убийство один-два раза, должны наказываться в соответствии со своим национальным законодательством, и, если в результате этого они не исправляются, к ним необходимо применять физическую казнь, ибо **уничтоженный** убийца никогда не сможет совершать другие преступления.

В последнее время много неприятностей гражданам стали доставлять правоохранители-«оборотни», которые вместо защиты населения от преступников стали его грабить и стараться добыть пытками нужные материальные блага и необходимую начальству «информацию», в результате чего невиновные люди гибнут.

В соответствии с международной Конвенцией о пытках задержанных, на наш взгляд, необходимо ввести в УК Украины и России статьи о суровой ответственности работников правоохранительных органов, применяющих пытки, и их руководителей, скрывающих эти преступления. Считаем, что за такие безжалостные преступления должны быть установлены меры наказания, соответствующие статьям за убийство.

Статья, устанавливающая ответственность за пытки и истязания представителями правоохранительных органов, должна включать три части:

– истязания невиновных граждан и подозреваемых (обвиняемых) — наказываются лишением свободы на срок от 10 до 15 лет;

– применение пыток сотрудниками правоохранительных органов над привлекаемыми к ответственности гражданами, а также руководство ими или непринятие мер к пресечению истязаний и пыток руководителями правоохранительных органов — наказываются лишением свободы на срок до 20 лет или пожизненным лишением свободы;

– смерть, наступившая в результате истязаний и пыток граждан сотрудниками правоохранительных органов, — наказывается пожизненным лишением свободы или смертной казнью.

К установлению смертной казни отношение разное: одни говорят об уменьшении количества тяжких преступлений, другие — высказывают противоположное мнение. Следует отметить, что точных статистических данных об увеличении или уменьшении количества, например, убийств нет.

В некоторых штатах США и в отдельных странах законодательством установлено более строгое наказание за повторное преступление. За третье преступление во многих странах полагается высшая мера наказания — смертная казнь. В США некоторые юристы и законодатели выступают против такого (скажем, механического) подхода, поскольку иногда новое преступление по тяжести последствий может быть значительно меньше предыдущего.

Вместе с тем такое же или более тяжкое преступление, по нашему мнению, должно вести к более серьезному наказанию преступника, если 2 предыдущих его так ничему не научили. Тогда это сможет заставить преступников и их возможных последователей задуматься о последствиях своих действий. Этому, кстати, способствует принятая во многих (хотя не в большинстве) странах публичная смертная казнь.

Многократные убийства и пытки граждан приведут к законному уничтожению преступников и правоохранителей-«оборотней», свидетельством чему является пример некоторых стран [8, с. 266—267].

Анализ разгула преступности, и особенно убийств, не должен ограничиваться только социологическими опросами о моратории на смертную казнь. Необходим референдум о смертной казни, которая может реально повлиять на убийц и привести к сокращению количества убийств путем физической ликвидации лиц, которые могут их совершить.

Таким образом, мы убеждены, что привлекаемый к ответственности за один-два убийства должен наказываться вплоть до пожизненного лишения свободы, что позволит исключить фатальную следственно-судебную ошибку при осуждении к смертной казни.

При трех и более проверках расследования убийств, во-первых, большая вероятность того, что будут исключены следственно-судебные ошибки, а во-вторых, будет прекращена преступная деятельность неоднократных убийц. При этом для преступников (прежде всего террористов, таких как А. Брейвик), совершающих массовые убийства людей, также должна быть предусмотрена самая суровая уголовная ответственность.

Список использованной литературы

1. *Ищенко Е.П.* Об актуальных направлениях развития российской криминалистики / Е.П. Ищенко // Современные тенденции развития криминалистики и судебной экспертизы в России и Украине : матер. межд. науч.-прак. конф. — Белгород : Изд-во БелГУ, 2011. — Т. 1.
2. *Руднев В.И.* Заключенные под стражу и проблемы уменьшения количества лиц, находящихся в следственных изоляторах (результаты социологического исследования) / В.И. Руднев. — М. : PRI, 2002.
3. *Мартышкин В.Н.* Актуальные проблемы совершенствования уголовно-процессуального законодательства / В.Н. Мартышкин, А.С. Говин // Перспективы развития уголовно-процессуального права и криминалистики (посвящается Н.В. Радутной) : матер. 2-й межд. науч.-прак. конф. — М., 2012.
4. *Водько Н.П.* Почему так долго искали Чикатило / Н.П. Вадько. — М. : Юристъ, 1996.
5. *Якубов А.Е.* Ужесточение наказания и проблемы совершенствования уголовного закона / А.Е. Якубов // Вестник Московского университета (Серия 11. Право). — 2010. — № 4. — С. 24—35.
6. *Чурилов Ю.Ю.* Всемирная история неправосудия / Ю.Ю. Чурилов. — Ростов на Дону : Феникс, 2012. — 192 с.

7. Достоевский Ф.М. Записки из мертвого дома / Ф.М. Достоевский. — М., 1989.

8. Раззаков Ф.И. Бандиты времен капитализма (Хроника российской преступности 1992—1995 гг.) / Ф.И. Раззаков. — М. : ЭКСМО, 1997.

УДК 343.985

А.Ф. Волобуєв, доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри криміналістики Донецького юридичного
інституту МВС України

О.Ф. Федорова, аспірант кафедри криміналістики
Донецького юридичного інституту МВС України

ПРО ТАКТИКУ ОБШУКУ

На основі аналізу криміналістичної літератури розглянуто складові елементи поняття «тактика обшуку», визначено типові недоліки у викладанні навчального матеріалу. Підкреслено, що суть тактичних прийомів обшуку полягає саме в їх пошуковому характері, спрямованості на виявлення місць приховування. Наведено типовий перелік тактичних прийомів, застосування яких має ґрунтуватися на урахуванні особливостей обшуку у кожному конкретному випадку.

Ключові слова: обшук, результативність обшуку, предмет пошуку, місце приховування, тактичні прийоми обшуку.

На основе анализа криминалистической литературы рассмотрены составляющие элементы понятия «тактика обыска», определены типичные недостатки изложения учебного материала. Подчеркнуто, что сущность тактических приемов обыска состоит именно в их поисковом характере, направленности на выявление мест сокрытия. Приведен типовой перечень тактических приемов, применение которых должно базироваться на учете особенностей обыска в каждом конкретном случае.

This article based on forensic literature assumes constitutive elements of the definition «rummage technique» and ordinary demerits in educational material. It is emphasized the searching feature of rummage tactics and defining the cover-up places. The list of tactics based on searching peculiarities in certain cases is presented.

Обшук — одна з проблематичних слідчих дій, що, очевидно, пов'язано з дотриманням конституційних прав особи, складною процесуальною процедурою прийняття рішення про проведення обшуку та необхідністю врахування певних факторів, які впливають на його результативність. Упродовж багатьох років ефективність обшуків була невисокою — близько половини їх були безрезультатними [1, с. 19—25]. Підвищення ефективності цієї слідчої дії слід вбачати в удосконаленні викладення матеріалу щодо тактики обшуку у навчальній літературі, що і є метою цієї статті.

У криміналістичній навчальній літературі під час викладення питань щодо тактики обшуку акцентують увагу, як правило, на описанні дій слідчого під час підготовки до обшуку і порядку його проведення. Наприклад, тактичні прийоми обшуку поділяють залежно від двох етапів обшуку:

– заходи, що проводить слідчий до прибуття на місце проведення обшуку (вивчення матеріалів кримінальної справи, збирання орієнтувальної інформації,

визначення часу проведення обшуку, тактико-технічне його забезпечення тощо);

– заходи, що проводить слідчий після прибуття на місце проведення обшуку (розстановка охорони, способи проникнення на об'єкт обшуку, порядок дій слідчого на місці обшуку тощо) [2, с. 434—442; 3, с. 285—290]. Недоліком такого викладення матеріалу є те, що фактично змішуються організаційно-підготовчі заходи і безпосередньо пошукові дії, що, зрозуміло, нівелює суттєвість тактичних прийомів обшуку.

В іншому випадку акцентують увагу на психологічному аспекті проведення обшуку, де тактику цієї слідчої дії подано як психологічне змагання слідчого та особи, яку обшукують [4, с. 588—590]. Погоджуючись зі значущістю психологічних основ проведення обшуку, потрібно зазначити, що тактичні прийоми не вичерпуються ними. Більш результативними, вочевидь, є спроби тих авторів, які намагаються систематизувати тактичні прийоми обшуку саме як способи пошукових дій слідчого, пропонуючи системи прийомів пошукових дій слідчого залежно від ситуацій [5, с. 223—229], а саме від:

- присутності чи відсутності особи, яку обшукують;
- ставлення особи, яку обшукують, до пропозиції добровільно видати певні предмети;
- ставлення особи, яку обшукують, до обшуку, що проводиться;
- передбачуваного способу зберігання предмета пошуку.

На наш погляд, для удосконалення викладення у навчальній літературі матеріалу щодо тактики обшуку потрібно виходити з того, що поняття «тактика обшуку» містить такі елементи:

- підготовка до обшуку;
- порядок проведення обшуку;
- тактичні прийоми обшуку.

З наведених елементів найслабшим місцем є тактичні прийоми обшуку, а отже, найсуттєвішого удосконалення потребують положення, які стосуються саме цього елемента. Завдання полягає у викладенні рекомендацій стосовно застосування певних способів розумової і практичної діяльності, спрямованої на відшукання і вилучення предмета пошуку.

За своїм характером тактичні прийоми обшуку суттєво відрізняються від тактичних прийомів інших слідчих дій, що зумовлено спрямованістю обшуку на виявлення умисно прихованих об'єктів. З огляду на це прийоми обшуку можуть бути схожими, наприклад, на прийоми огляду місця події, де також вирішується завдання щодо відшукання слідів злочину. Відмінність полягає у тому, що обшук орієнтований на виявлення умисно (свідомо) прихованих об'єктів, які мають значення у кримінальній справі. А отже, під час висвітлення тактики обшуку акцентувати увагу доцільно саме на прийомах виявлення місць приховування таких об'єктів. У науковій і навчальній літературі цьому приділено недостатньо уваги.

Для характеристики змісту тактичних прийомів обшуку важливим є визначення факторів, які суттєво впливають на пошукові дії слідчого. До них належать:

- ознаки і властивості об'єкта, що розшукується;
- особливості об'єкта, де буде проводитися обшук (приміщення, ділянка місцевості, автомобіль тощо);

- риси особи, що володіє приміщенням чи іншими об'єктами обшуку;
- наявність у слідчого необхідних сил і засобів для проведення обшуку.

Наведені фактори є визначальними і для підготовчих дій слідчого, і для реалізації прийомів безпосередньо пошукового характеру.

Слід наголосити на тому, що визначення можливих місць знаходження об'єктів, які відшуковуються, у кожному конкретному випадку має спиратися передусім на врахування виду злочину, способу і знаряддя його вчинення, його типових слідів, що має суттєве значення для визначення особливостей предмета пошуку. По-друге, слід враховувати особливості місця проведення обшуку. По-третє, треба брати до уваги риси, нахили та інші особливості людини, яку обшуковують.

За результатами аналізу слідчої практики та спеціальної літератури можна виокремити такі тактичні прийоми виявлення місць приховування:

1) аналіз ознак і властивостей об'єктів пошуку. Прийом полягає у визначенні (чи припущенні) зовнішнього вигляду, розміру, форми, ваги, кольору, запаху предметів, що розшуковуються. Важливе значення має врахування можливості розчленування об'єкта і переховування його частинами. Виявлення під час обшуку частини предмета дає підстави для припущення про переховування й інших його частин (наприклад, під час обшуку автомобіля, який було затримано під час перетину кордону Росії та України, у салоні під гумовим килимком було виявлено ствольний компенсатор автомата «АКСУ», що дало підстави для припущення щодо знаходження в автомобілі й інших деталей автомата; у результаті під час ретельного обшуку за обшивкою дверей було виявлено автомат «АКСУ» без компенсатора, а також магазин і патрони до нього). Для розшукування окремих об'єктів велике значення має їх характерний запах (наркотичні речовини, труп), що зумовлює доцільність використання спеціально тренуваних собак або спеціальних технічних засобів;

2) аналіз структури об'єкта, де буде проводитися обшук, обстановки окремих приміщень з метою визначення місць приховування предметів пошуку. Прийом полягає у визначенні окремих частин, наприклад, будинку, де можуть перебувати розшукувані об'єкти (це можуть бути житлові приміщення, підвал, гараж, горище тощо). Визначають також властивості окремих елементів обстановки (наприклад, меблів та інших предметів побутового призначення) та можливості їх використання для зберігання чи приховування об'єктів пошуку;

3) висунення версій про можливе місцезнаходження об'єктів пошуку з урахуванням рис особистості людини, яку обшуковують. Прийом ґрунтується на психологічному положенні про те, що людина, яка прагне щось сховати від інших людей, використовує для цього ті об'єкти, які мають певні «корисні» для переховування властивості, про які більшість людей не знає. При цьому той, хто ховає, зазвичай використовує для цього свої спеціальні знання і практичні навички. Тому під час проведення обшуку важливо мати відомості про особистість обшукуваного (професія, інтереси, захоплення тощо). Версії формуються у вигляді можливої відповіді на запитання: «Де ця людина могла сховати наркотики (зброю, документи тощо) у цій обстановці?»;

4) зіставлення виявлених об'єктів (з урахуванням можливої їх видозміни) з ознаками тих, що відшуковуються. Прийом спрямовано на виявлення об'єктів, які підлягають вилученню, замаскованих під некримінальні об'єкти або такі, що зберігаються

серед них (наприклад, кинджал-стилет може бути вмонтовано у палицю, пістолет на підставці може бути серед сувенірів, наркотичні речовини — серед ліків тощо);

5) аналіз обстановки місця обшуку з метою виявлення невідповідностей в окремих елементах обстановки, що можуть вказувати на обладнання у них тайників. Прийом полягає у акцентуванні уваги на ознаках і властивостях окремих об'єктів, які є нелогічними для цієї ситуації (різний відтінок кольору у шпалер чи фарби на стіні, різний звук від простукування на окремих ділянках стіни, наявність ознак підняття окремих дощок паркету, різна вага аналогічних предметів тощо);

6) спостереження за поведінкою особи, яку обшукують. Прийом базується на знанні психології поведінки особи, яку обшукують, і має на меті одержання інформації про можливе місцезнаходження схованих об'єктів на основі виявлення довільних реакцій людини на певні подразники. Основою прийому є положення з психології про те, що людина, яка перебуває у нервово напруженому стані, може мимовільно проявляти своє ставлення до певних подій, навіть якщо вона цього не бажає. Ставлення до звернень або дій слідчого може проявлятися у мимовільних невмотивованих рухах, діях, вигуках або відтягваних промовах. Цей прийом називається «словесна розвідка» — залучення до спілкування під час обшуку.

Підсумовуючи викладене вище, слід зазначити, що знання типових тактичних прийомів і творче їх застосування у кожному конкретному випадку проведення обшуку з урахуванням його особливостей дозволять суттєво підвищити результативність цієї слідчої дії.

Список використаної літератури

1. *Бюллетень* Главного следственного управления МВД СССР. — 1988. — № 3. — С. 19—25.
2. *Криминалистика* : учебник для вузов / [отв. ред. Н.Н. Яблоков]. — М. : БЕК, 1996. — 708 с.
3. *Шеремет А.П.* Криміналістика : навч. посіб. / А.П. Шеремет. — К. : Центр навчальної літератури, 2009. — 472 с.
4. *Криминалистика* : учебник для вузов / [Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р.] ; под ред. Р.С. Белкина. — М. : НОРМА, 1999. — 990 с.
5. *Криміналістика* : підручник / [Шепітько В.Ю., Коновалова В.О., Журавель В.А. та ін.] ; за ред. В.Ю. Шепітька. — 4-е вид, перероб. і доп. — Харків : Право, 2008. — 464 с.

УДК 343.983

Л.Г. Бордюгов, кандидат юридических наук,
заместитель директора Донецкого научно-исследовательского
института судебных экспертиз Министерства юстиции Украины

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОГО ПОЗНАНИЯ

Рассмотрены вопросы, характеризующие методологию судебного-экспертного исследования как процесса судебного-экспертного познания, акцентировано внимание на том, что правильный выбор методологии судебного-экспертного исследования не только обуславливает, но и обеспечивает выполнение принципов судебного-экспертной деятельности.

Ключевые слова: методология, научное познание, судебно-экспертное познание, специальные знания, заключение судебного эксперта.

Розглянуто питання, що характеризують методологію судово-експертного дослідження як процесу судово-експертного пізнання, акцентовано увагу на тому, що правильний вибір методології судово-експертного дослідження не тільки обумовлює, але й забезпечує дотримання принципів судово-експертної діяльності.

The questions characterizing methodology of judicial and expert research as process of judicial and expert knowledge are considered. The attention that the right choice of methodology of judicial and expert research not only causes is thus focused, but also provides performance of principles of judicial and expert activity.

Познание любого объекта, процесса, явления окружающего нас мира предполагает наличие особого, определяющего основные направления процесса познания инструмента, в качестве которого выступает методология — теоретическое знание, определенным образом систематизированное, то есть система идей, а не просто способов исследования [1, с. 79].

Под методологией понимается совокупность познавательных процедур, средств, методов, приемов, которые используются в какой-либо области деятельности: науке, технике, искусстве и т. д.

В широком смысле методология трактуется как философская исходная позиция научного познания, общая для всех научных дисциплин [2, с. 365], в узком смысле она рассматривается как теория научного познания в конкретной научной дисциплине, то есть как методология конкретно-научная [3, с. 235].

Согласно меткому выражению известного советского философа Э.Г. Юдина, «вводя понятие методологии, мы фактически различаем два типа знания — знание о мире и знание о знании (или точнее, о познании)» [4, с. 56].

Таким образом, основой разработки любого исследования, в том числе судебного-экспертного, является методология, то есть совокупность методов, способов,

приемов и их определенная последовательность, принятая при разработке судебно-экспертного исследования. В конечном итоге методология судебно-экспертного исследования — это схема, план решения поставленной экспертной задачи.

Вопросы методологического обоснования судебно-экспертной деятельности всегда занимали одно из центральных мест в судебной экспертологии [1; 5]. В общем случае методология судебно-экспертной деятельности представляет собой учение об основных закономерностях, формах и методах судебно-экспертного познания.

Судебно-экспертное исследование по своей гносеологической сущности является разновидностью процесса познания объективной действительности, осуществляемого путем применения методов различных наук. Внешне оно зачастую сходное с научным исследованием, однако отличается от него рядом особенностей, присущих практической деятельности, которая в области судебной экспертизы является научно обоснованной и использует положения ряда наук, в том числе правовых, естественных, технических и гуманитарных. Но эти положения, научные методы и средства используются в судебно-экспертной деятельности не для открытия новых законов и закономерностей природы и общества, не для установления научных фактов, не для создания теории и проверки научных гипотез, а для решения практических задач по установлению истины по гражданскому, уголовному, хозяйственному и административному делам [6, с. 40—41]. При этом не следует забывать, что правильный выбор методологии судебно-экспертного исследования не только обуславливает, но и обеспечивает выполнение принципов судебно-экспертной деятельности: законность, независимость, объективность и полнота исследования.

Методология судебно-экспертного исследования следов преступления предполагает разработку гносеологических основ судебно-экспертной деятельности.

Познавательная деятельность — это активность, которая связана с приобретением, организацией и использованием знания [7, с. 23], это активность, которая регулируется сознанием человека и направлена на познание внешнего мира [8, с. 32]. Деятельность же судебного эксперта направлена на познание объекта экспертизы.

Нельзя не согласиться с утверждением В.Е. Коноваловой о том, что экспертное исследование по своему содержанию представляет частный вид познавательной деятельности в специфической отрасли [9, с. 33], поскольку, как верно отмечают М.Я. Сегай и В.К. Стрижа, судебная экспертиза — это основанное на науке практическое познание фактических обстоятельств расследуемого события [10, с. 10].

Судебно-экспертное познание — это такое взаимодействие субъекта экспертизы (эксперта) и объекта экспертизы, в результате которого появляется новое знание об объекте экспертизы. Судебно-экспертная деятельность является познавательной деятельностью, на основании которой возникает новое знание об объекте экспертизы.

Судебно-экспертное познание представляет собой исследование, которое характеризуется своими особыми целями, а главное — методами получения и проверки новых знаний [11, с. 7].

Не вызывает сомнения тот факт, что судебно-экспертная деятельность реализуется через процесс судебно-экспертного познания, которому свойственно стремление к целостному охвату объекта исследования, к системной организации знания, поскольку судебно-экспертное познание, как и научное знание, «всегда отличается последовательным и систематическим характером» [11, с. 7].

Таким образом, важнейшим принципом любого познания, в том числе судебно-экспертного, является принцип системности знания.

Знание — это не только «необходимый элемент и предпосылка практической деятельности человека» [12, с. 296], но и специфический «продукт человеческой деятельности» [13, с. 3].

Проведя аналогию между процессом экспертного познания и методологией судебно-экспертного исследования [14, с. 79], можно прийти к выводу о том, что судебно-экспертное познание — специфический вид познания, поскольку его предметом является специфический предмет — фактические данные об обстоятельствах происшествия, а субъектом является специальный субъект — судебный эксперт, то есть лицо, обладающее специальными знаниями.

Судебно-экспертное познание характеризуется двумя аспектами: своей процессуальной регламентацией и тем, что оно присуще специальному субъекту — судебному эксперту.

Структурно судебно-экспертное познание состоит из следующих основных элементов: специальные знания, исследование, вывод.

Понятие «специальные знания» довольно широко исследовалось в юридической литературе. Одним из первых и наиболее часто цитируемых является определение, данное А.А. Эйсманом, который утверждал, что «специальные — это знания не общеизвестные, не общедоступные, не имеющие массового распространения, короче, это знания, которыми располагает ограниченный круг специалистов» [15, с. 91]. Следует отметить, что вопрос о специальных знаниях рассматривался и ранее. Например, еще в Уставе уголовного судопроизводства Российской империи 1864 года в ст. 325 говорилось: «Сведущие лица приглашаются в тех случаях, когда для точного уразумения встречающегося в деле обстоятельства необходимы специальные сведения или опытность в науке, искусстве, ремесле, промысле или каком-нибудь занятии» [16, с. 139].

Автор многих работ по уголовному праву, профессор Харьковского университета Л.Е. Владимиров часто ссылался на указанную ст. 325 [17, с. 104].

Выдающийся российский криминалист И.Я. Фойницкий об экспертах как о лицах, обладающих специальными знаниями, упоминал в 1910 году, говоря при этом о специальных сведениях «в науке, искусстве, ремесле и иной области знания» [18, с. 277].

Известный российский юрист и психолог С.В. Познышев называл экспертами лиц, приглашаемых «к следствию или суду для дачи заключения об определенных фактах, для познания которых требуются специальные знания и особая подготовка» [19, с. 194].

Анализ современных определений понятия «специальные знания» позволяет сделать вывод о том, что многие ученые, говоря о специальных знаниях, обращают внимание на их системность [20, с. 7; 21, с. 61; 22, с. 12]. В одном из таких определений говорится: «Специальными знаниями в уголовном процессе являются

системные сведения научного или ненаучного характера, приобретенные сведущим лицом в рамках специальной подготовки или самообразования, закрепленные в соответствующей литературе, практически апробированные, не составляющие профессиональных знаний следователя (прокурора, судьи), подлежащие применению с целью получения новой информации на основе выявления особо специфических или скрытых свойств и взаимосвязей объектов (явлений) в случаях и порядке, определенных уголовно-процессуальным законом» [22, с. 8].

Существенным признаком специальных знаний является их системность, то есть такая совокупность знаний, приведенных в определенный порядок на основании неких теоретических принципов, которая объединяет отдельные разрозненные знания в целостную органичную систему [23, с. 182].

На основании изложенного можно сказать, что к специальным знаниям можно отнести систему знаний в определенной области или сфере человеческой деятельности: науке, технике, искусстве, ремесле и т. д.

Если же говорить о научных знаниях, то первым их отличительным признаком является то, что они основаны на фактах и организованы «таким образом, чтобы объяснять факты и решать проблемы» [12, с. 309].

Судебно-экспертное познание, предполагающее взаимодействие субъекта экспертизы (эксперта) и объекта экспертизы, позволяет получить не только новое знание об объекте экспертизы, но знание более точное, более полное. В этой связи трудно не согласиться с высказыванием В.И. Ленина: «В теории познания, как и во всех других областях науки, следует рассуждать диалектически, то есть... разбирать, каким образом из незнания является знание, каким образом неполное, неточное знание становится более полным и более точным» [24, с. 102].

Чтобы понять сущность познания, необходимо рассмотреть его как исследование, поскольку в последнем и появляется характерная особенность человеческого познания — движение мысли к действительно новым результатам [25, с. 62].

Судебно-экспертное познание, как и научное исследование, является одновременно исследованием объекта экспертизы и изучением способа познания этого объекта.

Если задача научного познания «состоит в... получении истинного знания» [13, с. 59], то задача судебно-экспертного познания состоит в установлении объективного знания об объекте экспертизы, на основании которого суд устанавливает истину. Важную роль в решении этой задачи играют научные знания или наука — «развитая форма адекватного отражения объективной деятельности» [26, с. 105].

Поскольку судебно-экспертное исследование — это судебно-экспертное познание, значит, всеобщая логико-гносеологическая характеристика познания действительна и для исследования. Судебно-экспертное исследование — это познание, непосредственно направленное на достижение нового знания, нового результата не только для субъекта судебно-экспертного познания (судебного эксперта), но и для субъекта, назначившего судебную экспертизу.

Следует отметить, что судебно-экспертное познание подобно научному познанию, хотя и не идентично ему, поскольку научное познание рассматривается как общественно-исторический процесс и является предметом исследования гносеологии. Судебно-экспертное познание должно рассматриваться как субъективный

процесс, как деятельность по исследованию определенных объектов судебной экспертизы, что является предметом методологии судебной экспертизы.

Судебно-экспертное познание, будучи профессиональным видом деятельности, осуществляется по определенным научным канонам, в нем используются специальные методы исследования, а также оценивается качество получаемых результатов на основе принятых научных критериев. Процесс судебно-экспертного познания включает: объект (объект исследования), субъект (судебный эксперт), метод исследования (используемые на основе специальных знаний экспертные методики), результат (заключение судебного эксперта).

Процесс судебно-экспертного познания в самом общем виде представляет собой решение различного рода задач, возникающих в ходе расследования и рассмотрения судами уголовных, гражданских, административных и хозяйственных дел. Решение возникающих при этом проблем достигается путем использования особых приемов, способов (методов), позволяющих перейти от того, что уже известно, к новому знанию. Такая система приемов (способов) обычно называется методом.

Ю.Г. Плесовских совершенно справедливо утверждает, что методология судебно-экспертного исследования содержит знания о том:

- какие методы (приемы, способы) научного познания следует использовать в познании объектов экспертного исследования;
- какими способами (приемами) познания следует проводить ту или иную исследовательскую процедуру;
- каково содержание конкретных методов (приемов, способов), используемых для познания объектов экспертного исследования;
- каким образом взаимосвязаны методы в процессе познания объектов экспертного исследования [14, с. 79].

Основная цель судебно-экспертного исследования, а также судебно-экспертного познания — это «служить средством установления фактов, подлежащих доказыванию» [27, с. 6], по уголовному, гражданскому, административному или хозяйственному делу.

Судебно-экспертное познание представляет собой специальную познавательную процедуру, которая на основании использования специальных знаний направлена, во-первых, на исследование объекта судебной экспертизы, а во-вторых — на составление соответствующего документа — заключения судебного эксперта. Заключение судебного эксперта дает возможность устанавливать факты, которые были неизвестны суду, следователю и эксперту до проведения экспертизы, то есть устанавливает новые факты, новые знания об объекте исследования.

Таким образом, методология судебно-экспертного исследования как процесса судебно-экспертного познания, специальные знания, которые применяются при производстве судебных экспертиз, образуют целостную систему, направленную на расширение возможностей экспертных исследований, повышение доказательственного значения экспертных выводов и, в конечном итоге, на установление истины по делу.

Список использованной литературы

1. *Аверьянова Т.В.* Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т.В. Аверьянова. — М. : Норма, 2006. — 480 с.
2. *Философский энциклопедический словарь* / [под ред. Л.Ф. Ильичева и др.]. — М. : Советская энциклопедия, 1983. — 840 с.
3. *Словарь практического психолога* / [сост. С.Ю. Головин]. — Минск : Харвест, 1997. — 389 с.
4. *Юдин Э.Г.* Методология науки. Системность. Деятельность / Э.Г. Юдин. — М. : Эдиториал УРСС, 1997. — 444 с.
5. *Винберг А.И.* Судебная экспертология (Общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз) : учеб. пособ. / А.И. Винберг, Н.Т. Малаховская ; отв. ред. Б.А. Викторов. — Волгоград : ВСШ МВД СССР. — 1979. — 184 с.
6. *Россинская Е.Р.* Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е.Р. Россинская. — М. : Норма, 2005. — 656 с.
7. *Найссер У.* Познание и реальность / У. Найссер ; пер. с англ. В.В. Лучкова ; вступ. статья и общ. ред. Б.М. Величковского. — М. : Прогресс, 1981. — 232 с.
8. *Коновалова В.О.* Юридична психологія : підручник / В.О. Коновалова, В.Ю. Шепітько. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Харків : Право, 2008. — 240 с.
9. *Коновалова В.Е.* Решение мыслительных задач в экспертном исследовании / В.Е. Коновалова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — 2003. — Вип. 3. — С. 32—35.
10. *Сегай М.Я.* Типология экспертных задач: методологические аспекты / М.Я. Сегай, В.К. Стринжа // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1988. — Вып. 37. — С. 9—18.
11. *Рузавин Г.И.* Методы научного исследования / Г.И. Рузавин. — М. : Мысль, 1975. — 237 с.
12. *Копнин П.В.* Гносеологические и логические основы науки / П.В. Копнин. — М. : Мысль, 1974. — 568 с.
13. *Лекторский В.А.* Субъект, объект, познание / В.А. Лекторский. — М. : Наука, 1980. — 357 с.
14. *Плесовских Ю.Г.* Судебно-экспертное исследование: методология, методика, метод / Ю.Г. Плесовских // Известия ИГЭА. — 2005. — № 3-4 (44-45). — С. 77—79.
15. *Эйсман А.А.* Заключение эксперта. Структура и научное обоснование / А.А. Эйсман. — М. : Юрид. лит., 1967. — 152 с.
16. *Устав уголовного судопроизводства* // Судебные Уставы от 20 ноября 1864 года, с изложением рассуждений на коих они основаны, изданные государственною канцеляриею. — 2-е доп. изд. — С.-Пб. : Типография II отделения собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867. — Ч. 2. — 555 с.
17. *Учение об уголовных доказательствах* : Части Общая и Особенная / [засл. проф., присяж. пов. окр. Моск. судеб. палаты Л.Е. Владимиров]. — 3-е изд., изм. и законч. — С.-Пб. : Кн. маг. «Законоведение», 1910. — 440 с. (репринтная копия).
18. *Фойницкий И.Я.* Курс уголовного судопроизводства / И.Я. Фойницкий. — 3-е изд., пересм. и доп. — СПб. : Сенатская типография. — Т. II. — 1910. — 572 с.
19. *Познышев С.В.* Элементарный учебник русского уголовного процесса / С.В. Познышев. — М. : Издание Г.А. Лемана; Типолитография торгового дома «Я. Данкин и Я. Хомотов», 1913. — 337 с.
20. *Сорокотягина Д.А.* Судебная экспертиза : учеб. пособ. / Д.А. Сорокотягина, И.Н. Сорокотягин. — Ростов н/Дону : Феникс, 2006. — 336 с.
21. *Грамович Г.И.* Тактика использования специальных знаний в раскрытии и расследовании преступлений : учеб. пособ. / Г.И. Грамович. — Минск : Минск. высш. шк. МВД СССР, 1987. — 66 с.
22. *Телегина Т.Д.* Использование специальных знаний в современной практике расследования преступлений : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Т.Д. Телегина. — М., 2008. — 24 с.

23. *Бордюров Л.Г.* Системность специальных знаний — категорический императив судебно-экспертного познания / Л.Г. Бордюров // Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы. — 2011. — Вып. 1/30. — С. 181—185.

24. *Ленин В.И.* Материализм и эмпириокритицизм : полн. собр. соч. / В.И. Ленин. — М. : Изд-во полит. лит. — Т. 18. — 1968. — С. 7—384.

25. *Копнин П.В.* Логика научного исследования и ее основные понятия / П.В. Копнин // Вопросы философии. — 1964. — № 3. — С. 59—68.

26. *Швырев В.С.* Научное познание как деятельность / В.С. Швырев. — М. : Политиздат, 1984. — 232 с.

27. *Шляхов А.Р.* Задачи судебной экспертизы / А.Р. Шляхов // Экспертные задачи и пути их решения в свете НТР. — 1980. — Вып. 42. — С. 3—26.

УДК 354.42/44 : 681.142.353.2

М.Ю. Будзієвський, кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри криміналістики, судової
медицини та психіатрії Дніпропетровського
державного університету внутрішніх справ

ЦИФРОВОМУ ДОКУМЕНТУ — ЦИФРОВИЙ ПІДПИС

На основі всебічного вивчення та узагальнення різних визначень встановлено та висвітлено різні підходи до визначення дефініції поняття «електронний документ», наведено приблизний перелік сфер його застосування.

Ключові слова: електронний документ, цифровий документ, електронний цифровий підпис, документована інформація, електронний документообіг.

На основе всестороннего изучения и обобщения разных определений установлены и освещены различные подходы к определению дефиниции понятия «электронный документ», приведен примерный перечень сфер его применения и использования.

In this article, based on a comprehensive study and compilation of various definitions are installed, and highlights a variety of approaches to determining the definition of the term «electronic document» is an indicative list of areas of its application and use of.

Гарний, витіюватий візерунок під назвою «особистий підпис», залишений на білому аркуші паперу, засвідчить достовірність документа. Проте у світі електронних документів підписання документа за допомогою власного розчерку втрачає сенс, оскільки будь-яка людина з ноутбуком без зусиль підпишеться за вас. Мета цієї статті — встановлення основних критеріїв при визначенні понять «електронний документ» і «електронний підпис» в сучасних умовах.

Слова «електронний» і «цифровий» є невід’ємним доповненням до слова «підпис» настільки, що вимовляються вони скоромовкою. Водночас саме їх поєднання багато в чому є причиною багатьох різночитань, трактувань і нерозуміння під час сприйняття певних понять. Тому спочатку доцільно розібратися з поняттями «електронний документ», «оригінал електронного документа», «копія електронного документа», адже думки фахівців (юристів чи технологів цифрового підпису) мають бути зрозумілі споживачеві цифрової реальності, яка є взаємодією суб’єктів за допомогою технологій електронного документообігу.

Актуальність статті зумовлена тим, що проблеми правового регулювання електронного документообігу (далі — ЕДО) у світі постійно поглиблюються у зв’язку з широким упровадженням систем обміну договорами, контрактами, звітами, деклараціями тощо.

Юридично значущий ЕДО забезпечується на основі застосування електронних цифрових підписів (далі — ЕЦП) як реквізиту електронних документів (далі — ЕД),

засобу посвідчення їх достовірності (авторства), автентичності та цілісності. Серед авторів, праці яких присвячено цій тематиці, — І.Л. Бачило, О.О. Фатянов, М.В. Ларін, С.І. Семілетов, Т.В. Кузнєцова та ін.

В юридичній літературі ЕД — це «створений за допомогою програмних, програмно-технічних і технічних засобів документ, у якому документована інформація та її реквізити представлені і матеріально зафіксовані на будь-яких електронних носіях інформації, або у формі аналогового запису, або у формі цифрового кодованого запису файлу, що ідентифікується, або у формі запису, що ідентифікується, у файлі (файлах) бази (баз) даних, або у формі іншого запису, які створюються, звертаються (обробляються), зберігаються в інформаційних системах, виходять/передаються між такими системами телекомунікаційними каналами зв'язку, однозначно відображаються (відтворюються) при візуальному або іншому сприйнятті людиною за допомогою таких засобів» [1, с. 92].

Саме поняття «документ» вживається тут за традицією і виконує суто облікову функцію. Цікаво, що творці операційної системи Windows та її додатків, розрахованих на текстові документи, фактично ототожнили документ з файлом, тоді як розробники баз даних, у яких файл зазвичай є доладно структурованим об'єктом, схильні ототожнювати документ з окремим записом (рядком) реляційної таблиці. У будь-якому випадку документ з'являється як цілісна і транспортабельна сукупність (порція) інформації. Таке розуміння є найближчим до діловодного, але доволі далеким від історичного та юридичного [2, с. 168].

На сьогодні у різних країнах існує індивідуальний підхід до визначення поняття ЕД.

Законодавством Республіки Молдова ЕД визначено як інформацію в електронній формі, що створюється, структурується, обробляється, зберігається, передається за допомогою комп'ютера, інших електронних пристроїв або програмних і технічних засобів, підписується відповідно до чинного закону цифровим підписом [3].

У російському законодавстві чіткого визначення поняття ЕД сьогодні немає, проте на практиці використовується поняття, наведене у Законі РФ «Про інформацію, інформатизацію і захист інформації». Документована інформація (документ) — це зафіксована на матеріальному носіїві інформація з реквізитами, що дозволяють її ідентифікувати.

Розпливчате визначення дещо уточнюється роз'ясненням, викладеним у підготовленому законопроекті про ЕД, про те, які саме реквізити мають бути обов'язковими для документа:

- позначення та найменування документа;
- дата створення та останньої зміни;
- відомості про авторів;
- відомості про захист ЕД;
- відомості про засоби ЕЦП або про засоби кешування, необхідні для перевірки ЕЦП чи контрольної характеристики цього ЕД;
- відомості про технічні та програмні засоби, необхідні для відтворення ЕД;
- відомості про склад ЕД [4].

І хоча поки що керуватися цими положеннями не можна, проте можна однозначно сказати, що блоки даних, які передаються каналами зв'язку (оскільки вони

не фіксуються на носіях), не належать до документів. Також не можуть належати до документів пакети даних, що виникають під час обміну даними через Інтернет, тощо.

У казахському законодавстві електронний документ є невід'ємною частиною цифрового електронного підпису. Стаття 1 Закону Республіки Казахстан «Про електронний документ і електронний цифровий підпис» визначає цифровий документ як документ, в якому інформацію подано в електронно-цифровій формі і засвідчено за допомогою ЕЦП [5].

Законодавством Республіки Білорусь ЕД вважається інформація, зафіксована на машинному носіїві і така, що відповідає вимогам, встановленим чинним законодавством [6]. Виходячи з наведеного визначення, ЕД має:

- створюватися, оброблятися, передаватися і зберігатися за допомогою програмних і технічних засобів;
- мати структуру, встановлену чинним законодавством, і містити реквізити, що дозволяють її ідентифікувати;
- бути поданим у формі, зрозумілій для сприйняття людиною.

В Україні поняття ЕД і ЕЦП уперше (хоча в дещо обмеженому варіанті) було наведено лише в Законі України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», який надає електронним платіжним документам, підписаним ЕЦП, таку саму юридичну силу, що й паперовим. Правові основи для застосування ЕД у цивільних правовідносинах уперше закладено новим Цивільним кодексом України (далі — ЦКУ), що набрав чинності з 01.01.2004 р.

Відповідно до ст. 207 ЦКУ угода вважається укладеною у письмовій формі, якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку. Під час укладання угод допускається застосування ЕЦП [7]. По суті, ст. 207 ЦКУ прирівнює ЕД до паперових і допускає підписання їх електронним підписом відповідно до спеціального закону. Отже, ЦКУ разом із законами України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронний цифровий підпис» створюють правове поле для широкого застосування нових інструментів у цивільних правовідносинах, поширюючи їх на необмежену сферу правовідносин (у тому числі взаємовідносини з державними органами — адміністративні правовідносини).

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» ЕД — це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, у тому числі обов'язкових реквізитів документа.

Склад і порядок розміщення обов'язкових реквізитів ЕД визначаються законодавством. ЕД може бути створено, передано, збережено і перетворено електронними засобами у візуальну форму.

Візуальною формою подання ЕД є відображення даних, які він містить, електронними засобами або на папері у формі, придатній для сприймання його змісту людиною [8].

Детальні вимоги щодо складу і порядку розміщення обов'язкових реквізитів ЕД визначатимуться спеціальними нормативними актами. Можна з упевненістю сказати, що ЕД повинні містити такі самі обов'язкові реквізити, що і їх паперові аналоги. Юридична сила і довідність надаються ЕД за допомогою електронного підпису, що відповідно до ст. 6 Закону України «Про електронні документи та

електронний документообіг» є обов'язковим його реквізитом і використовується для ідентифікації автора або особи, що підписала документ. Накладенням електронного підпису завершується створення ЕД.

Оригіналом ЕД вважається електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, у тому числі з електронним підписом автора [9]. За загальним правилом, установленим ст. 7 цього Закону, якщо автор створює ідентичні за документарною інформацією і реквізитами ЕД і документ на папері, кожний з документів є оригіналом і має однакову юридичну силу. Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг» передбачено також можливість нотаріального завірення ЕД (наразі такий порядок законодавчо не врегульовано).

Зазвичай ЕЦП сприймають як повний аналог звичайного підпису, що використовується для забезпечення гарантії незмінності ЕД. Проте мало хто розуміє, як такий цифровий підпис захищає документ від зміни і як ним користуватися на практиці.

Під поняттям «електронний підпис» можна розуміти будь-який спосіб підписання ЕД, у тому числі і графічне зображення рукописного підпису і звичайні паролі. Проте у Законі України «Про електронний цифровий підпис» наголошується на врегулюванні відносин, пов'язаних з використанням лише одного різновиду електронного підпису — ЕЦП [10]. Застосування будь-яких інших видів електронного підпису допускається на умовах угоди. Проте з упевненістю можна сказати, що поза такими договірними відносинами (для інших суб'єктів) інші види електронного підпису будуть практично позбавлені юридичної сили і довідності. Інакше кажучи, такі електронні підписи матимуть певне значення тільки для сторін конкретного договору, у межах якого вони застосовуються.

Для того, щоб у кожного підписанта був свій унікальний підпис, використовується так званий особистий ключ — код, який має бути відомий лише його власникові. Якщо цей код ввести в програму, то згідно з криптографічним алгоритмом вона сформує унікальне контрольне значення і додасть його до документа, тобто підпише ЕД унікальним ЕЦП господаря цього особистого ключа.

Для перевірки достовірності ЕЦП і цілісності електронного документа використовується інший код, так званий відкритий ключ. На відміну від особистого, відкритий ключ доступний всім іншим зацікавленим учасникам ЕДО. Цей код не дозволяє підробити ЕЦП автора ЕД, але дозволяє перевірити його достовірність. Отримавши цей код, програма, використовуючи вже згаданий алгоритм, звірить його з отриманим разом з документом ЕЦП автора. Якщо ці контрольні значення збігатимуться, підпис вважатиметься справжнім, а отриманий документ — цілісним.

Закон України «Про електронний цифровий підпис» трактує ЕЦП як вид електронного підпису, отриманого у результаті криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується і дає змогу підтвердити його цілісність та ідентифікувати підписанта. ЕЦП накладається за допомогою особистого ключа і перевіряється за допомогою відкритого ключа (загалом заплутано і незрозуміло). Якщо говорити простіше — ця процедура використання ЕЦП чимось нагадує створення «запаролоного» архіву. Тільки замість вигаданого пароля використовується ЕЦП (див. рис.).

Рис. Зразок зовнішнього вигляду ЕЦП

Найпопулярнішим способом використання ЕЦП можна вважати системи здавання податкової звітності, а також звітності до інших державних органів. Незабаром стартуватиме ще один напрям використання ЕЦП — нотаріат отримає право завірення електронних документів цифровим підписом.

Трохи менше ЕЦП використовується для потреб внутрішнього корпоративного і міжкорпоративного ЕДО. За його допомогою підписують договори й акти, листи і накладні, заявки і вимоги. Після того, як буде підготовлено електронні форми бланків, на електронний варіант можна перевести всю бухгалтерську роботу.

Резюмуючи викладене вище, можна констатувати, що розвиток глобальних комунікацій у діловому і повсякденному житті спричинив появу нової сфери взаємовідносин, предметом яких є електронний обмін даними, в якому можуть брати участь органи державної влади, комерційні і некомерційні організації, а також громадяни для своїх офіційних і особистих стосунків.

Список використаної літератури

1. Семилетов С.И. Проблемы электронного документа / С.И. Семилетов : под общ. ред. И.Л. Бачило // Информационное право: актуальные проблемы теории и практики (коллективная монография). — М. : Юрайт. 2009. — 530 с.
2. Будзієвський М.Ю. До дискусії про поняття електронного документа / М.Ю. Будзієвський // Держава та регіони (серія: Право). — 2011. — № 1. — С. 167—170.
3. Закон Республики Молдова «Об электронном документе и цифровой подписи» от 15.07.2004 № 264-XV.
4. Федеральный Закон Российской Федерации «Об электронной цифровой подписи» от 10.01.2002 № 1-ФЗ (в ред. Федерального закона от 08.11.2007 № 258-ФЗ).
5. Закон Республики Казахстан «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» от 07.01.2003 № 370-II : по состоянию на 15 июля 2010 года.
6. Закон Республики Беларусь от 28.12.2009 № 113-З «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» / НРПА РБ. — 2010. — № 2/1665.
7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 17 травня 2012 року / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.
8. Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» : станом на 31 травня 2005 року / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.
9. Закон України «Про електронний цифровий підпис» від 22.05.2003 № 852-IV : станом на 15 січня 2009 року / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.
10. Закон України «Про платіжні системи і переказ грошей в Україні» від 05.04.2001 № 2346-III : станом на 5 жовтня 2010 року / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.

УДК 343.148

Г.М. Гапотченко, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Донецького юридичного інституту МВС України

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ЕКСПЕРТИЗ ЗА НОВИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

Досліджено питання призначення експертиз за новим Кримінальним процесуальним кодексом України, висловлено окремі зауваження та обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення правового регулювання зазначеної діяльності.

Ключові слова: новий Кримінальний процесуальний кодекс, призначення експертизи.

Исследованы вопросы назначения экспертиз по новому Уголовному процессуальному кодексу Украины, изложены отдельные замечания и обоснованы предложения по усовершенствованию правового регулирования указанной деятельности.

The problems appointment examinations under the new Criminal Procedure Code of Ukraine. The author expressed some concerns and justified proposals for improvement of legal regulation specified activities.

Використання спеціальних знань під час розслідування та розкриття злочинів посідає важливе місце у системі вітчизняного кримінального судочинства і здійснюється у різних формах: залучення спеціаліста до участі у слідчих діях, проведення експертиз, висновки за результатами яких мають доказове значення у кримінальній справі, а також проведення попередніх досліджень матеріальних об'єктів, що мають значення для справи.

За офіційними даними Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України у 2011 році за участю працівників Експертної служби МВС України розкрито 202676 злочинів, що становить 63 % від загальної їх кількості за цей період. Експертів підрозділів МВС залучали як спеціалістів до участі у проведенні 208644 оглядів місць подій. У 187567 випадках це сприяло вилученню слідової інформації, зокрема: 2500 — за умисними вбивствами, 3305 — тяжкими тілесними ушкодженнями, 13203 — грабежами і 144659 — крадіжками. Також було встановлено 1462 особи невідомих трупів. Упродовж зазначеного періоду працівники експертної служби провели понад 900000 експертиз і досліджень [1].

Розкриття окремих видів злочинів взагалі неможливе без проведення експертних досліджень, а доведення участі та вини осіб у деяких резонансних кримінальних справах потребує проведення значної кількості експертиз. Так, у межах

слідства у кримінальній справі за вбивством 29.12.2011 р. п'яти працівників «Приватбанку» у м. Донецьку було проведено понад 75 експертиз [2].

Правове врегулювання питань призначення експертиз набуває особливого значення у зв'язку з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України (далі — новий КПК) [3]. Будь-яких офіційних роз'яснень, коментарів і наукових досліджень щодо практичного застосування його окремих положень немає. Саме тому доцільно й актуально висвітлити окремі питання, які стосуються призначення експертиз за новим КПК.

Як відомо, у чинному КПК України питання призначення і проведення експертиз регулюються ст. 75, 76, 77, 196—205, які викладені доволі чітко і не викликають будь-яких зауважень. Практика застосування зазначених норм є зрозумілою для всіх суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності.

Задовго до прийняття нового КПК висловлювалися пропозиції щодо потреби створення законних та ефективних умов боротьби зі злочинністю, у тому числі недопущення випадків зловживань з боку посадових осіб, які здійснюють кримінальне судочинство, під час виконання ними своїх службових обов'язків. Задля цього у новому КПК має бути чітко регламентовано дії, права та обов'язки кожного суб'єкта на кожній стадії кримінально-процесуальної діяльності [4 с. 174].

Насамперед для призначення і проведення будь-якої експертизи необхідні передбачені кримінально-процесуальним законодавством підстави. Відповідно до вимог ст. 75 чинного КПК України «експертиза призначається, коли для вирішення певних питань при провадженні у справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання» [5, с. 48]. Норма ст. 242 нового КПК вказує, що «...експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого, судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання» [3].

Залишивши фактично без суттєвих змін визначення підстав призначення експертизи, законодавець водночас змінив юридичну термінологію з «призначається» на «проводиться», чим вніс певну лінгвістичну і юридичну невизначеність.

За чинним КПК України експертиза проводиться на підставі мотивованої постанови слідчого, судді або ухвали суду. Відповідно до вимог частини першої ст. 242 нового КПК «...експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого, судді чи суду...». На нашу думку, використання законодавцем терміна «звернення» у кримінальному судочинстві не дає однакового розуміння та можливості використання його у практичній діяльності. Лінгвістика визначає термін «звернення» як «спрямування своїх слів, своєї мови до кого-, чого-небудь» [6, с. 197]. Розуміючи буквально, під «зверненням» можна вважати усне прохання або вказівку, спрямування інформації експертові електронною поштою, телеграмою, факсом тощо. Таке широке коло розуміння одного терміна у кримінальному судочинстві є неприпустимим. Водночас у частині першій ст. 332 нового КПК зазначено, що «під час судового розгляду суд... має право своєю ухвалою [виділено автором. — Прим. авт.] доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам».

Одним з положень нового КПК є норма про порядок «залучення експерта» для проведення експертизи (ст. 243). При цьому не розкрито зміст самого поняття «залучення експерта» для проведення експертизи, оскільки, крім самого експерта,

інші суб'єкти кримінального процесу не мають повноважень на її проведення (чинний КПК України у певних випадках передбачає участь експерта у проведенні окремих слідчих дій (огляд, освідування, відтворення обстановки та обставин події тощо)). Етимологія визначає термін «залучення» як «заохочення, спонукання до чого-небудь» [6, с. 185]. Незрозумілим як для наукового розуміння, так і для практичного використання є необхідність «залучення експерта» до проведення експертизи, оскільки у частині першій ст. 69 нового КПК прямо зазначено: «Експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань».

Підтримуючи загальні засади кримінального провадження, серед яких — верховенство права, законність, забезпечення права на захист тощо, викладені у ст. 7 нового КПК, слід зазначити, що дотримання їх можливе лише за умов законодавчого унормування процесуальної діяльності усіх суб'єктів кримінального процесу та чіткого розмежування повноважень, прав та обов'язків кожного з них.

У новому КПК вжито деякі основні терміни (п. 19 частини першої ст. 3): «сторони кримінального провадження — з боку обвинувачення: слідчий, керівник органу досудового розслідування, прокурор, а також потерпілий, його представник і законний представник у випадках, установлених цим Кодексом; з боку захисту: підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники».

При цьому у частині другій ст. 243 нового КПК зазначено, що «сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової». Таке трактування викликає певні непорозуміння стосовно необхідності такого залучення. Напевно, більш зрозумілим було б визначення у новому КПК норми про те, що у разі потреби через певні підстави сторона захисту надає особі, яка здійснює досудове розслідування, або прокурору письмове клопотання щодо призначення відповідної експертизи з переліком питань для експертного дослідження. Слідчий або прокурор зобов'язаний розглянути письмове клопотання сторони захисту та за наявності підстав задовольнити його або відхилити, про що письмово повідомити ініціатора клопотання. Лише після виконання зазначеної процедури сторона захисту має право звернутися з таким самим клопотанням до слідчого, судді, як це передбачено частиною першою ст. 244 нового КПК.

Викликає певні сумніви і термін «на договірних умовах».

По-перше, не зрозуміло, хто з ким домовляється і що слід розуміти під «договірними умовами».

По-друге, проведення експертиз, у тому числі обов'язкових, за таких умов не виключає корупційних складових з боку окремих суб'єктів кримінального судочинства.

По-третє, проведення будь-якої експертизи передбачає дослідження певних об'єктів, у тому числі зразків, наданих експертові. Їх виявлення, вилучення і пакування

відбувається відповідно до кримінально-процесуального законодавства з належним відображенням у відповідному процесуальному документі. Важко уявити, що сторона захисту на практиці здійснюватиме зазначені дії за новим КПК.

По-четверте, залежно від висновків окремих експертиз (судово-медичної, хімічної, автотехнічної, товарознавчої та деяких інших) по-різному кваліфікують дії особи як за певною статтею, так і за відповідною частиною Кримінального кодексу України або взагалі не вбачають складу злочину у діях певної особи. А отже, проведено експертиз «на договірних умовах» не додасть новому КПК гарантій законності та утвердження верховенства права.

З цього приводу доволі актуальними є твердження М. Михеєнка, В. Молдована та В. Шибіка про те, що недотримання у кримінальному процесі принципу «дозволено лише те, що передбачено законом» неодмінно призведе до свавілля владних державних органів і посадових осіб, які його проводять [7, с. 7].

Як слушно зазначає В.Т. Маляренко, однією з основних засад судочинства є законність, яка означає, що суд, суддя, прокурор, слідчий, орган дізнання, особа, що проводить дізнання, у процесі кримінально-процесуальної діяльності зобов'язані неухильно і точно виконувати всі вимоги Конституції України та законів України. Це одна з небагатьох засад, у якій немає і не може бути винятків. Виправдати недодержання чи неправильне застосування закону не можуть жодні обставини [8, с. 44].

Однією з умов неухильного дотримання законності та гарантій захисту конституційних прав і свобод громадян під час здійснення кримінального судочинства є вимога чинного КПК України (ст. 197) щодо ознайомлення обвинуваченого з постановою про призначення експертизи, роз'яснення йому передбачених прав із письмовим відображенням у відповідному протоколі. Згідно з вимогами ст. 202 чинного КПК України матеріали експертизи пред'являються обвинуваченому для ознайомлення. У новому КПК зазначених норм немає.

Вимоги нового КПК (частина перша ст. 290) зобов'язують прокурора або слідчого за його дорученням «визнавши зібрані під час досудового розслідування докази достатніми для складання обвинувального акта... повідомити підозрюваному, його захиснику, законному представнику та захиснику особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування».

На нашу думку, це обмежує права та законні інтереси як підозрюваного та його захисту, так і потерпілого, а отже, у новому КПК необхідно було залишити норми чинного КПК України щодо ознайомлення обвинуваченого як з матеріалами, на підставі яких провадиться експертиза, так і з висновками самої експертизи. Також з метою надання однакових прав потерпілому та обвинуваченому у новому КПК законодавцю доцільно було передбачити норму про ознайомлення потерпілого та його представників з матеріалами про призначення експертизи та висновком експерта. Така пропозиція вносилася ще задовго до прийняття нового КПК [9, с. 258].

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що наведені вище окремі питання, які стосуються призначення експертиз за новим КПК, з урахуванням їх значення у кримінальному судочинстві, потребують подальшого вивчення, узагальнення та

внесення рекомендацій або коментарів з метою однакового розуміння та практичного використання.

Список використаної літератури

1. *Прес-реліз* про результати роботи Експертної служби МВС України та характерні приклади експертно-криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів за 2001 рік [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України. — Режим доступу : <http://dndeks.centrmia.gov.ua/str08.htm>.

2. *Закінчено* слідство у справі за вбивством п'яти працівників «Приватбанку» [Електронний ресурс] / Офіційний інтернет-портал Прокуратури Донецької області. — Режим доступу : http://www.don.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&t=rec&id=107357.

3. *Кримінальний* процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 13 квітня 2012 року [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651%D0%B017/print1329932-924471646>.

4. *Гапотченко Г.М.* Удосконалення кримінально-процесуальної діяльності на стадії порушення кримінальної справи / Г.М. Гапотченко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2007. — № 3. — С. 172—184.

5. *Кримінально-процесуальний* кодекс України : станом на 10 січня 2010 року / Верховна Рада України. — Харків : Одіссей, 2011. — 232 с.

6. *Загнітко А.П.* Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова від А до Я / А.П. Загнітко, І.А. Щукіна. — Донецьк : БАО, 2008. — 704 с.

7. *Михеєнко М.М.* Кримінально-процесуальне право / Михеєнко М.М., Молдован В.В., Шибіко В.П. — К. : Вентурі, 1997. — 352 с.

8. *Маляренко В.Т.* Межі судового контролю за додержанням прав і свобод людини в стадії попереднього розслідування кримінальної справи / В.Т. Маляренко // Право України. — 2001. — № 4. — С. 44.

9. *Гапотченко Г.М.* Неврегульовані питання кримінально-процесуального характеру, які виникають під час порушення та розслідування кримінальних справ про злочини за фактами скоєння дорожньо-транспортних пригод, та шляхи їх розв'язання / Г.М. Гапотченко, О.С. Мозоль // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2005. — № 3. — С. 253—262.

УДК 343.98

В.О. Малярова, кандидат юридичних наук,
доцент, професор кафедри криміналістики,
судової медицини і психіатрії Харківського
національного університету внутрішніх справ

СИСТЕМА ЕЛЕМЕНТІВ І СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто криміналістичну категорію «криміналістична характеристика злочинів», висловлено доволі суперечливі погляди щодо неї, проаналізовано основні існуючі точки зору та викладено власний погляд автора на це питання.

Ключові слова: криміналістична характеристика, методика розслідування, криміналістично значущі ознаки злочину, криміналістичний аналіз.

Рассмотрена криминалистическая категория «криминалистическая характеристика преступлений», высказаны достаточно спорные точки зрения относительно нее, проанализированы основные существующие точки зрения и изложен собственный взгляд автора на данный вопрос.

The research deals with such forensic category as forensic description of crimes and its contradictory points of view. The author analyzes basic ideas and depicts her own point of view toward this question.

Різноманіття форм вчинення злочинів, їх постійне удосконалення внаслідок об'єктивних і суб'єктивних факторів, криміналізація певних сфер діяльності суспільства зумовлюють необхідність розробки нових методів розслідування злочинів, системного підходу до цього питання. Як стверджував І. Кант, «...зі знання випливає наука, під якою розуміють сукупність пізнання у значенні системи. Система ґрунтується на ідеї цілого, що передує частинам» [1, с. 329].

Система як філософська категорія означає об'єкт, організований як цілісність, де енергія зв'язків між її елементами перевищує енергію їх зв'язків з елементами інших систем. Характеризуючи систему в загальному вигляді, традиційно говорять про єдність і цілісність взаємозалежних елементів [2, с. 619].

Системний опис криміналістично значущих ознак виду або групи злочинів утворює їх криміналістичну характеристику, в якій проявляються особливості способу, механізму, обстановки вчинення діяння та інших обставин певного злочину, що формують уявлення про нього та забезпечують його успішне розслідування і розкриття, а також запобігання йому. На думку А.Ю. Головіна, на сьогодні існують усі передумови подальшого розвитку вчення про криміналістичну характеристику злочинів як системи типових даних про механізм вчинення та елементи окремого

виду злочину, що сприяє визначенню основних напрямів розслідування та служить емпірико-інформаційною основою для розробки окремих криміналістичних методик [3, с. 133].

Незважаючи на те, що категорія «криміналістична характеристика злочинів» досліджується у науці давно, нині щодо неї висловлено доволі суперечливі точки зору: від необхідності її подальшої розробки і вивчення до твердження про повну ілюзорність цього поняття. Усунення зазначеної методологічної проблеми становить важливий науковий інтерес, зважаючи на її зв'язок з визначенням вихідних позиційних положень для цілого комплексу криміналістичних досліджень. Розв'язанню зазначеної суперечки присвячено і написання цієї статті.

Категорійний статус криміналістичної характеристики злочинів визнає багато вітчизняних і закордонних дослідників. Наукова значущість криміналістичної характеристики підтверджена численними дисертаційними, монографічними дослідженнями і науковими статтями. За останні сорок років фактично кожному методу розслідування злочинів розроблено з формулюванням криміналістичної характеристики відповідного виду злочину і рекомендацій щодо використання її даних для вибору найефективніших методів розслідування та розкриття злочинів.

До 1999 року не можна назвати жодного імені вченого-криміналіста, який би не визнавав реальності криміналістичної характеристики, заперечував би її право на існування у науці і криміналістичній освіті, спростовував її корисність для практики розслідування злочинів.

Критичне ставлення до криміналістичної характеристики злочинів пов'язано насамперед з думкою одного з авторитетних і визнаних вчених-криміналістів — професора Р.С. Белкіна, який висловив сумніви щодо наукової спроможності та практичного значення цієї вихідної дослідницької категорії [4, с. 223].

Ця заява спричинила жваві дискусії у криміналістичному співтоваристві. Відбулося шість наукових конференцій, де вчені сперечалися, «бути чи не бути» криміналістичній характеристиці злочинів. Висловлюючи власне ставлення до цього питання, слід зазначити, що криміналістична характеристика є основною категорією криміналістики, яка безпосередньо стосується криміналістичної методики. Жодне із запропонованих нововведень не може замінити або покращити реалізацію функцій і завдань, властивих криміналістичній характеристиці злочинів, акумулювати опис характерних, типових якостей, властивостей та ознак злочинів і бути основою для розробки науково-практичних рекомендацій щодо їх розслідування і розкриття.

Дотримуючи принципу історизму, доцільно звернутися до генезису категорії «криміналістична характеристика злочинів».

Криміналістична характеристика злочинів може розглядатися у двох аспектах:

1) як поняття, що безпосередньо характеризує особливе явище — продукт діяльності людини з виокремленням у ньому характерних якостей, в яких відображаються його кримінальні властивості;

2) як поняття, що є науковою абстракцією та містить у собі загальні риси, властиві криміналістичним характеристикам певних груп злочинів.

Як і будь-яка вихідна для науки категорія, криміналістична характеристика є абстракцією, значення якої зумовлюється закладеними у ній можливостями змістовної інтерпретації охоплюваного класу явищ (окремі категорії, види, групи і підгрупи злочинів).

Функціональне призначення поняття криміналістичної характеристики злочинів полягає у визначенні загальної системи відомостей про ознаки відповідного різновиду злочинів, що використовується як інструмент їх наукового пізнання. Саме через основну функцію криміналістичної характеристики — бути науковою базою для розробки окремих криміналістичних методик — варто визначати її поняття та основні елементи. Тому серед безлічі запропонованих різними авторами тлумачень поняття «криміналістична характеристика злочинів» слухними є ті, в яких вона визначається як система даних про типові ознаки злочинів конкретного виду, що використовується з метою оптимізації процесів розслідування і розкриття злочинів [5, с. 30—35; 6, с. 30; 7, с. 50; 8, с. 14—15; 9, с. 190—191].

Аналіз досвіду вивчення криміналістичної характеристики злочинів різними вченими дозволив визначити проблемні питання, щодо яких існували і тривають наукові дискусії. Це ті аспекти проблеми, обговорення і вирішення яких свого часу сприяло формуванню вчення про криміналістичну характеристику злочинів і містило в собі перспективи його подальшого розвитку, проте призвело до кризового стану.

Незважаючи на інтенсивність розробок, у криміналістичній літературі немає не лише загального визначення криміналістичної характеристики злочинів, але й цілісної концепції цієї категорії. Не зрозуміло, чи охоплює вона лише сферу злочину чи також сферу розслідування, чи є вона результатом криміналістичного дослідження, чи є його програмою, яке методологічне і методичне значення розглянутого поняття.

Так, одні автори зводять криміналістичну характеристику до опису елементів розслідуваної події, інші — вносять до неї також характеристику проведеного розслідування. Зокрема, відповідно до теоретичної концепції методики розслідування злочинів, запропонованої В.К. Гавлом і розвинутої його послідовниками, основу окремої методики розслідування злочину складають криміналістична характеристика злочину і криміналістична характеристика розслідування певного виду злочину [10, с. 133].

Крім того, немає ясності щодо питання, чи є криміналістична характеристика продуктом практичного розслідування конкретного злочину або ж вона є результатом наукового узагальнення визначеної категорії кримінальних справ. Серед криміналістів немає також однозначного вирішення принципового питання про те, чи є криміналістична характеристика результатом вивчення злочину, сукупністю даних про нього, чи вона є програмою його вивчення, типовим обставин, що підлягають встановленню у справі, тобто криміналістичною інтерпретацією предмета доказування і складу злочину. Деякі автори надають криміналістичній характеристиці значення загальної теорії [11, с. 34], інші — розглядають її тільки у межах методики розслідування злочинів [12, с. 418—419]. Це насправді величезний спектр питань, які не можна розглянути в одній статті, тому є сенс зупинитися лише на деяких з них, на наш погляд, найважливіших і найменш розглянутих у науковій літературі.

На особливості процесу формування поняття «криміналістична характеристика злочинів» вказував у своїх працях Р.С. Белкін. У своїй праці «Курс криміналістики» він докладно проаналізував і узагальнив дослідження більш ніж двадцяти п'яти вчених-криміналістів, що дозволило йому описати генезис розвитку уявлень про

криміналістичну характеристику злочинів, визначити її основний склад із метою систематизації та упорядкування наявних даних [13, с. 308—321].

Висловивши низку критичних, але справедливих зауважень, Р.С. Белкін навів уніфікований перелік елементів криміналістичної характеристики злочинів: характеристика вихідної інформації, система даних про спосіб вчинення і приховування злочину, про типові наслідки його вчинення, про особу ймовірного злочинця та вірогідні мотиви і цілі злочину, про деякі обставини вчинення злочину (місце, час, обстановку).

Попри чіткість висловленої позиції і сьогодні можна спостерігати розбіжності в інтерпретації компонентного складу криміналістичної характеристики злочинів, кількість елементів якої варіюється від чотирьох до десяти. Наприклад, С.П. Мітрічев вважає за потрібне вводити до цієї системи «найбільшу кількість ознак, що мають криміналістичне значення» [14, с. 28].

Однак навряд чи надмірне розширення або деталізацію елементного складу можна визнати виправданими, тим паче, при формуванні загального для всіх злочинів переліку елементів, адже просте складання великої кількості ознак, властивих певному предмету, не наближує, а віддаляє від «конструювання» певного поняття [15, с. 357].

Розглядаючи структуру криміналістичної характеристики злочинів, слід прогнозувати, по-перше, чи має запропонований елемент значення для розробки методичних рекомендацій із розслідування злочинів, а по-друге, що саме ці дані дадуть методиці розслідування як комплексу практичних рекомендацій.

Упродовж усього періоду розвитку уявлень про криміналістичну характеристику злочинів вчені були однастайні, мабуть, тільки щодо визнання криміналістичного значення цієї категорії та її системного характеру. На цьому єдність у розумінні суті криміналістичної характеристики закінчується, і далі йдеться про авторські інтерпретації її елементного складу. При цьому ситуація погіршується тим, що запропоновані нововведення деяких авторів не завжди узгоджуються між собою, і ми маємо подекуди неаргументовані авторські трактування, що мають претензію на оригінальність, але насправді призводять до розмивання категорії, втрати нею чіткості та визначеності. Питання обґрунтованості введення нових елементів у криміналістичну характеристику злочинів неодноразово обговорювалось, але залишилося невирішеним.

Крім того, з часом криміналістична характеристика злочинів втратила принципову властивість, а саме: відображати кореляційні зв'язки та залежності між елементами і на цій основі сприяти визначенню невідомих компонентних складових. Як зазначав із цього приводу Р.С. Белкін, «легше описувати елементи характеристики... чим займатися доволі складним процесом виявлення кореляційних залежностей між ними» [4, с. 221].

Втім, не можна погодитися з наявною у літературі скептичною думкою про можливість розрахунку та презентації схожих закономірних зв'язків [16, с. 124—125]. Зрозуміло, цей напрям роботи з криміналістичною характеристикою злочинів аж ніяк не вичерпав себе, навпаки, це є новітнє конструктивне завдання, яке зумовлює не відмову від зазначеної категорії, а її трансформацію до реалій сьогодення з одночасним «визволенням» від усього кон'юнктурного, необґрунтованого та зайвого. Тому з метою забезпечення прикладного характеру криміналістичної

характеристики злочинів вона мусить бути продуктом дослідження зв'язків між її елементами, які мають самостійне значення та є попередньо глибоко проаналізованими.

Принципове значення має також питання про необхідність введення до криміналістичної характеристики злочинів такого елемента, як механізм злочину. Однак саме це поняття, його роль і місце, співвідношення зі способом вчинення злочинів трактують неоднозначно.

Як відомо, механізм злочину ввів у понятійний апарат криміналістики О.М. Васильєв у зв'язку з визначенням її предмета. Автор розглядав механізм злочину як процес учинення злочину, вводячи до нього спосіб і всі дії злочинця, що супроводжуються утворенням матеріальних і нематеріальних слідів, які можуть бути використані для розкриття злочину [17, с. 8]. Пізніше у спільній роботі з М.П. Яблоковим він зазначав, що ознаки злочинів найяскравіше проявляються у способі та механізмі злочинного діяння, обстановці його вчинення та окремих рисах особи злочинця. Розглядаючи спосіб і механізм як самостійні елементи, він підкреслював, що останній часто є похідним від способу та обстановки [18, с. 116]. Введення до криміналістичної характеристики одночасно даних про спосіб і механізм вчинення злочинів спостерігається і в інших авторів [19, с. 18].

Р.С. Белкін визначив механізм злочину як багатокомпонентну систему, утворену діями суб'єкта злочину, спрямованими на досягнення певного результату стосовно конкретного предмета злочинного посягання; діями потерпілого та осіб, які стали випадковими учасниками події, що відбувалася в конкретних умовах і за обставин, сукупність яких детермінує спосіб вчинення і приховування злочину, зв'язки і відносини між елементами механізму злочину [20, с. 47].

Механізм злочину як комплекс дій, вчинків суб'єкта, жертви злочину, осіб, які виявилися побічно пов'язаними зі злочинною подією, розглядає також О.М. Кустов, вводячи до його структури, крім зазначених комплексів, окремі елементи обстановки, які використовували учасники злочинної події, у тому числі предмет злочинного посягання [21, с. 39].

Слід зазначити, що уявлення про спосіб вчинення злочину (як складову ширшого поняття механізму) більш чітко відображає криміналістичний зміст цих елементів. Недаремно криміналістичне поняття злочину, яке намагалися навести деякі дослідники, розглядає його як систему, зумовлену зовнішніми і внутрішніми факторами взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем. З огляду на це навряд чи правомірно розглядати механізм і спосіб вчинення злочину як однорівневі компоненти криміналістичної характеристики.

Викладене дозволяє дійти висновку про варіабельність структури криміналістичної характеристики, про можливість різної кількості та ієрархії її елементів залежно від виду злочинів. У кожній конкретній криміналістичній характеристиці сукупність елементів повинна бути індивідуальною, теоретично обґрунтованою і підтвердженою результатами досліджень.

До дискусійних належить також питання про рівні розглянутої категорії і насамперед про характеристику конкретних злочинів. Звертаючись до проблем методики розслідування, вчені-криміналісти розглядають в основному криміналістичну характеристику виду або групи злочинів. Водночас на сторінках наукової літератури триває обговорення питань про існування загальної

криміналістичної характеристики злочину, а також характеристики конкретного злочину.

Більшість авторів, які підтримують існування зазначеної характеристики конкретного злочину, не заперечують, що ця категорія є продуктом наукових досліджень і, безумовно, говорити про неї як про об'єктивну реальність не можна. Криміналістика вивчає злочини для виявлення відповідних закономірностей протиправної діяльності. Конкретний злочин становить для науки інтерес лише тому, що він є елементом досліджуваної сукупності. Чи можна в такому разі говорити, що, вивчаючи за певною програмою один злочин, дослідник дає йому криміналістичну характеристику? Напевно, ні.

Ніякої криміналістичної, кримінально-правової або кримінологічної характеристики слідчий або суд ні у процесі розслідування, ні після його закінчення не складають. Стосовно конкретної справи слідчий вирішує завдання не конструювання криміналістичної характеристики, а встановлення фактів, які входять до предмета доказування з усіма його особливостями, характерними для цього випадку. Тут дещо не збігається при розгляді наукової і практичної діяльності.

Криміналістична характеристика злочинів під час їх розслідування відіграє роль своєрідної матриці, яка накладається на конкретний випадок вчинення злочину та сприяє отриманню ймовірного знання про відсутні, невідомі на цьому етапі дані про елементи механізму злочину та причетних до його вчинення осіб. Як правильно зазначив В.І. Шиканов, криміналістичну характеристику слід розглядати лише як ймовірну модель і застосовувати тільки як орієнтувальну інформацію [22, с. 24].

Заперечення викликає також можливість формулювання криміналістичної характеристики, спільної для всіх злочинів. Як зазначалось, більшість авторів розглядають криміналістичну характеристику як опис властивостей, суттєвих і типових для різних категорій злочинів, як інформаційну модель злочинної діяльності певного виду. А якщо перенести таке розуміння розглянутої категорії на всі злочини, то загальну криміналістичну характеристику можна визначити як опис загальних рис, властивих усім злочинним діянням, що мають значення для розслідування та розкриття. Вона, як зазначає І.Ф. Крилов, має знайти своє місце у загальній теорії криміналістики поряд з іншими її частинами [23, с. 33].

Не поділяючи позиції про необхідність формування у криміналістиці власного поняття злочину, ми дотримуємося аналогічної точки зору і стосовно загальної криміналістичної характеристики. Перш ніж її скласти, слід відповісти на запитання, які загальні криміналістичні ознаки і властивості мають усі злочини. Криміналістику як науку, що вивчає чітко визначені види закономірностей, безумовно, цікавить злочин як діяльність, що відображається в навколишньому середовищі. Проте будь-яка діяльність має властивість відображення, тому побудувати на цій ідеї загальну криміналістичну характеристику злочинів неможливо.

З цими запереченнями не погоджується Г.А. Густов, який, виокремлюючи три рівні криміналістичної характеристики, зазначає, що загальна криміналістична характеристика злочину повинна містити [24, с. 45]:

1) опис загальної структури злочинного діяння (предмет і суб'єкт посягання, фізичні і психічні дії суб'єкта, час вчинення злочину, суспільна небезпека), а також зв'язки і відносини між ними, загальні для всіх злочинів;

2) опис загальних закономірностей злочину, що зумовлюють їх розслідування та розкриття (детермінуючий вплив обстановки, зв'язок злочину з поведінкою винного до вчинення, під час злочину і після нього);

3) перелік і стислий опис інших систем, пов'язаних зі злочиним.

Проблематично описати для всіх категорій злочинів, наприклад, місце і час їх вчинення, дії суб'єкта, вплив обстановки тощо, а встановити зв'язки між ними і поготів. Такого рівня абстракцію неможливо наповнити будь-яким криміналістичним змістом, як неможливо розробити єдину методику розслідування злочинів. На нашу думку, не може бути типових (на рівні криміналістичних закономірностей) властивостей та ознак злочинів взагалі, які б не належали до виду або групи. Злочин є занадто широким узагальненням, яке не містить ніякої інформації про характерне і специфічне, що могло б дозволити зробити припущення про інші елементи на підставі вже відомих.

Таким чином, справедливо говорити про криміналістичну характеристику злочинів певної групи, виду або різновиду, а стосовно конкретного злочину — про його криміналістичний аналіз. Поняття злочину взагалі — це кримінально-правова і кримінологічна категорії, що використовуються криміналістами у чистому вигляді і не потребують криміналістичної інтерпретації.

З усього зазначеного видно, що криміналістичну характеристику як категорію рівня загальних положень методики розслідування злочинів докладно досліджували вчені-криміналісти, проте багато питань щодо її суті та змісту донині остаточно не вирішено. Проаналізовано лише найбільш принципові проблеми, інші — ще чекають своєї розробки, у тому числі і на монографічному рівні.

Підбиваючи певний підсумок проведеному дослідженню, варто однозначно і категорично висловитися щодо принципового питання, порушеного на початку статті.

Вважаємо, що наукова спроможність криміналістичної характеристики злочинів є науковою парадигмою (від грец. — приклад, зразок, який використовується для доказування певного факту [25, с. 360]), адже вона, по-перше, акумулює, узагальнює, систематизує дані про типові та нетипові якісні характеристики та ознаки злочинів, а також дозволяє дійти на цій основі переконливих висновків про наявність певних закономірностей (кореляційних зв'язків); по-друге, відображає повторюваність певних властивостей елементів; по-третє, інтегрує в єдине інформаційне поле розслідування злочинів різномірні компоненти злочинної діяльності та ознаки, які пов'язані з нею; по-четверте, сприяє синтезу та аналізу криміналістично значущих ознак конкретних злочинів, складаючи цим матеріальну основу криміналістичного аналізу.

Список використаної літератури

1. Кант И. Логика : собр. соч. в 3 т. / Кант И. — М., 1994.
2. Новейший философский словарь. — Минск : Изд. «В.М. Скакун», 1998. — 896 с.
3. Головин А.Ю. Криминалистическая систематика / А.Ю. Головин. — М. : ЛексЭст, 2002. — 335 с.
4. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р.С. Белкин. — М. : НОРМА, 2001. — 240 с.
5. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений. — К. : Вища школа, 1988. — 405 с.

6. *Старушкевич О.В.* Криміналістична характеристика злочинів / О.В. Старушкевич. — К. : УАВС, 1997. — 41 с.
7. *Тіщенко В.В.* Корисливо-насилъницькі злочини: криміналістичний аналіз / В.В. Тіщенко. — Одеса : Юрид. літ., 2002. — 360 с.
8. *Волобуєв А.Ф.* Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / А.Ф. Волобуєв. — Харків, 2002. — 40 с.
9. *Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів* / [Панов М.І., Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. та ін.]. — К. : Вид. дім «Ін Юре», 2003. — 720 с.
10. *Гавло В.К.* Теоретические и методологические основы и функции системы криминалистической методики расследования преступлений // Правовая реформа и актуальные вопросы борьбы с преступностью. — Владивосток, 1994. — С. 128—138.
11. *Криминалистика* / [под ред. Н.П. Яблокова]. — М. : Юристъ, 1999. — 717 с.
12. *Салтевський М.В.* Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М.В. Салтевський. — К. : Кондор, 2005. — 588 с.
13. *Белкин Р.С.* Курс криминалистики : в 3 т. / Р.С. Белкин. — М., 1997. — Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. — 480 с.
14. *Митричев С.П.* Методика расследования отдельных видов преступлений // Криминалистика и судебная экспертиза / С.П. Митричев. — К., 1973. — Вып. 10. — С. 3—16.
15. *Кондаков Н.И.* Логический словарь / Н.И. Кондаков. — М. : Наука, 1975. — 720 с.
16. *Ларин А.М.* Криминалистика и паракриминалистика / А.М. Ларин. — М. : БЕК, 1996. — 192 с.
17. *Криминалистика* / [под ред. А.Н. Васильева]. — М. : Изд-во МГУ, 1971. — 566 с.
18. *Васильев А.Н.* Предмет, система и теоретические основы криминалистики / А.Н. Васильев, Н.П. Яблоков. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 144 с.
19. *Волобуєв А.Ф.* Розслідування і попередження розкрадань майна у сфері підприємництва : навч. посіб. / А.Ф. Волобуєв ; за ред. проф. О.М. Бандурки. — Харків : Рубікон, 2000. — 272 с.
20. *Криминалистика : учебник для вузов* / [Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р.] ; под ред. Р.С. Белкина. — М. : НОРМА, 2000. — 990 с.
21. *Кустов А.М.* Криминалистика и механизм преступлений / А.М. Кустов. — М. : Модек, 2002. — 304 с.
22. *Шиканов В.И.* Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений / В.И. Шиканов. — Иркутск, 1983. — 200 с.
23. *Крылов И.Ф.* Криминалистическая характеристика и ее место в системе науки криминалистики и в вузовской программе / И.Ф. Крылов // Криминалистическая характеристика преступлений : сб. науч. трудов. — М., 1985. — С. 36—43.
24. *Густов Г.А.* Понятие и виды криминалистической характеристики преступлений / Г.А. Густов // Криминалистическая характеристика преступлений : сб. науч. трудов. — М. : ВНИИ Прокуратуры, 1985. — С. 43—48.
25. *Словарь иностранных слов.* — 13-е изд. — М. : Рус. яз., 1986. — 742 с.

УДК 343.982.4

З.С. Меленевська, кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник, професор кафедри
криміналістичних експертиз Навчально-наукового
інституту підготовки слідчих і криміналістів
Національної академії внутрішніх справ

О.О. Садченко, кандидат юридичних наук,
доцент, завідувач кафедри криміналістичних
експертиз Навчально-наукового інституту
підготовки слідчих і криміналістів
Національної академії внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ОЦІНОЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЕКСПЕРТА-ПОЧЕРКОЗНАВЦЯ

Розглянуто психологічні аспекти оціночної діяльності експерта, її структуру та зміст, проаналізовано компоненти оціночної діяльності: пізнавальний, конструктивний, організаційний, комунікативний і виховний.

Ключові слова: оцінка, оціночна діяльність експерта, психологія діяльності експерта, об'єктивність оцінки, шкала оцінок, об'єкт оцінки, пізнавальна діяльність.

Рассмотрены психологические аспекты оценочной деятельности эксперта, ее структура и содержание, проанализированы компоненты оценочной деятельности: познавательный, конструктивный, организационный, коммуникативный и воспитательный.

The article deals with psychological aspects of evaluative activity of expert, its structure and content. Main components of evaluative activity of expert such as cognitive, architectonic, organizational, communicational and pedagogical are analyzed.

Пізнання психології оціночної діяльності експерта неможливе без пізнання психологічної суті оцінки. Оцінка не є ізольованою, автономною від загальної діяльності експерта. Неможливо правильно її сприйняти, якщо відокремити її від суб'єкта оцінки, тобто особи експерта.

Аналіз філософської і криміналістичної літератури з проблем психології оціночної діяльності експерта свідчить, що питання оцінки як категорія набуло широкого висвітлення, зокрема, у працях Т.В. Авер'янової, Л.Е. Ароцкера, Р.С. Белкіна, В.Г. Гончаренка, В.К. Лисиченка, Ю.М. Погібко, А.Ф. Аубакірова, О.Р. Шляхова, Я.М. Яковлева. Більшість цих авторів зосереджують увагу на переліку критеріїв, яким має відповідати висновок експерта. Водночас зміст оціночної діяльності, її психологічні аспекти, залежність оцінки від виду експертизи, а також використаних експертом методів дослідження не вивчено.

Термін «оцінка» визначає і процес, діяльність (оцінку певного явища), і результат діяльності (оцінку — позитивну або негативну).

У філософській літературі підкреслено, що оцінка — це форма відображення об'єктивної реальності. Оцінка дає інформацію щодо певних відносин між об'єктивно існуючими речами та ставлення суб'єкта до них. Експертна оцінка завжди відображає ставлення експерта до результатів дослідження, тобто до фактів об'єктивної реальності, які він встановлює.

Будь-яка оцінка суб'єктивна лише у тому сенсі, що її проводить суб'єкт, вона залежить від його сприйняття і розуміння об'єктивної реальності, від мети його діяльності, загальних і конкретних потреб. Але вона об'єктивна, тому що відображає явища об'єктивної реальності, які існують незалежно від суб'єкта оцінки і самої оцінки. Показником об'єктивності оцінки є основні властивості об'єкта, які визначають його параметри. Параметри оцінки вибирають на підставі властивостей об'єкта, його об'єктивної характеристики. Оцінка властивостей і ознак об'єкта пов'язана з тим, що кожний досвідчений експерт володіє певною шкалою оцінок, яка сформована у процесі його діяльності.

У літературі виокремлюють оцінку і констатацію, хоча і в констатації відображаються ставлення [10, с. 116]. Оцінку не можна зводити до констатації попри те, що оцінка не може відбутися без попередньої констатації.

Розбіжність між констатацією і оцінкою полягає у тому, що під час оцінки ставлення суб'єкта до об'єкта проявляється у певних оцінювальних судженнях. При констатації оцінювальних суджень немає.

Оцінка пов'язана з виникненням оцінювальних уявлень і оцінювальних понять. Оцінювальні поняття не відображають предмети, а лише висловлюють своє ставлення до них.

Оціночну діяльність значною мірою визначає об'єкт оцінки, його природа, характер, властивості й ознаки, тобто його основні параметри.

Об'єктивний характер оціночної діяльності визначає насамперед те, що оцінювальні процеси і судження зумовлені самим об'єктом оцінки, його властивостями, які у процесі діяльності суб'єкта і об'єкта сприймаються, усвідомлюються ним і підлягають оцінці з точки зору їх потреби саме для цієї діяльності.

Вивчення оцінки як процесу діяльності дозволяє виявити сам механізм оцінки, її компоненти, а як результат діяльності — визначити фактори, які впливають на її ефективність.

В оціночній діяльності як процесі немає абсолютно прямої і простої залежності між об'єктом і оцінкою, що означає, що цей процес не має суворо послідовного розвитку і перетворення отриманих даних, які містяться у вихідних умовах завдання і кінцевих результатах.

Оцінка як результат діяльності дає змогу розглядати її як оцінювальні судження, які нерідко передують прийняттю певних рішень. Таким чином, оцінку слід розглядати у межах певної форми предметної діяльності (у цьому випадку — діяльності експерта і його особистості).

Діяльність експерта має системний характер. Усі стадії експертного дослідження конкретного об'єкта, всі технічні операції і прийоми, які при цьому використовуються, не є випадковим поєднанням, а утворюють певну систему. Системність експертного дослідження дозволяє розглядати діяльність експерта як

системний процес, а стадії експертного дослідження — як елементи, компоненти системи. Кожна зі стадій — підготовча, роздільне дослідження, порівняльне дослідження, підсумкова оцінка і формування висновку — тісно пов'язані між собою. Їх неможливо помінати місцями, вилучити із загальної системи — процесу дослідження. Місце і роль кожної з них визначають характер експертної діяльності, її внутрішню структуру й організацію.

Оцінка як стадія експертного дослідження є компонентом системи експертного дослідження. Її роль і суть можуть бути правильно сприйняті лише у разі розгляду їх у межах цієї системи. Водночас це дає змогу розглянути і саму оцінку як системне утворення, що має свою структуру.

Кожна конкретна професійна діяльність складається з різних поєднань таких видів діяльності, як перетворювальна, пізнавальна, ціннісно-орієнтувальна і комунікативна.

Психологічна структура експертної діяльності, на думку Я.М. Яковлева, містить такі компоненти: пізнавальну, конструктивну, організаційну, комунікативну, виховну діяльності [15, с. 167]. Слід зазначити, що цей перелік не є вичерпним.

Обов'язковим і одним з основних компонентів діяльності судового експерта є оціночна діяльність. У структурі діяльності експерта оціночна діяльність визначена метою діяльності, а саме потребою встановлення певних фактів, що мають доказове значення у справі. Без оцінки немає і не може бути експертної діяльності, вона є обов'язковим елементом будь-якого процесу проведення експертизи незалежно від її виду.

Оціночна діяльність тісно пов'язана з пізнавальною діяльністю. Водночас їх не можна ототожнювати. Кожній із них притаманні свої особливості, які дозволяють розглядати їх як самостійні компоненти структури діяльності експерта.

Пізнання в експертній діяльності завжди передує оцінці. Перш ніж оцінити ознаки і властивості об'єкта, експерт має їх пізнати, тобто сприйняти шляхом спостереження, проаналізувати, запам'ятати.

Оцінка у складній і багатогранній діяльності експерта, як вже зазначалось, має наскрізний характер, тобто вона «пронизує» цю діяльність.

У психологічному плані оцінку слід розглядати в аспекті прийняття рішення. Проте проблему оцінки не можна зводити лише до проблеми прийняття рішення, вона також є етапом на шляху прийняття рішення.

Вивчення робіт із психології довело, що проблема оціночної діяльності судового експерта пов'язана як з проблемою прийняття рішення, так і з проблемою вирішення завдань, і її можна розглядати в різних аспектах [2, с. 63; 3, с. 70; 4, с. 418; 11, с. 84; 12, с. 86].

Так, А.Н. Леонтьєв, П.Л. Гальперін та інші у процесі вирішення завдань виокремлюють три взаємопов'язані ланки дій [6, с. 68; 9, с. 216]:

- орієнтувальні, планувальні (створюють стратегію вирішення завдання і висувають версії);
- виконавчі (дії щодо досягнення поставленої мети);
- контрольні (перевірка отриманого результату).

Усі ці ланки утворюють ієрархічну структуру процесу вирішення завдань, у якій провідна роль належить орієнтувальним діям.

Так само можна досліджувати і типи розумових дій експерта, пов'язаних із його діяльністю, оцінкою та прийняттям рішення.

У кожному випадку експертного дослідження експерту доводиться визначати план — стратегію вирішення поставленого завдання і висувати усі можливі у цьому випадку гіпотези. Без розумових дій (орієнтувальних) практично не вирішується жодне з експертних завдань. Як різні орієнтувальні дії вони виникають на підставі образу, який виникає в експерта на базі знань і попереднього досвіду.

Після визначення плану — стратегії вирішення завдання експерт має реалізувати виконавчі дії, тобто дії для досягнення поставленої мети.

Контрольні дії експерта полягають у перевірці отриманого результату, його оцінці відповідно до існуючого еталона, шкали оцінок, що є у свідомості експерта, матеріальній формі (наприклад, таблиці частот зустрічальності та ідентифікаційної значущості ознак почерку, цифрового письма тощо).

Зазначений аналіз доводить, що три типи розумових дій, характерних для процесу вирішення завдань, притаманні також діяльності експерта.

Процес вирішення завдання і прийняття рішення пов'язаний з певною структурою розумової діяльності експерта. Так, спочатку виникає мета дії, а потім засоби для її реалізації.

Дійсно, в кожному випадку експертного дослідження спочатку виникає ідея або принцип вирішення завдання. Розумова діяльність експерта спочатку спрямована на пошук оптимального варіанта вирішення завдання. Це відбувається шляхом перегляду у пам'яті всіх можливих методик, методів вирішення завдання і визначення таких, які найбільше підходять для вирішення саме цього завдання. Після цього настає інший етап — доведення правильності знайденого підходу, тобто оцінюються властивості й ознаки досліджуваних об'єктів і визначається їх відповідність певним еталонам (ознакам), які характеризують такий об'єкт.

Слід погодитися з А.М. Матюшкіним і М.П. Єгоровим, які, оцінюючи процес мислення в оціночній діяльності людини, дійшли висновку, що процес вирішення нового завдання складається з таких етапів [10, с. 116]:

- пошук знаходження невідомого; вироблення оптимальних стратегій досягнення мети;
- попередня або екстрена оцінка можливості практичного використання висунутих стратегій.

Процес експертного дослідження, який, по суті, теж є вирішенням нового завдання, повністю вписується у цю структуру, особливе місце в якій займає оцінювальна функція, що «пронизує» всі етапи вирішення завдання.

Тобто розумова діяльність експерта тісно пов'язана з оціночною діяльністю, що є її елементом. Прийняття експертом рішення й оцінка результатів дослідження є частиною діяльності експерта.

У психології розрізняють два типи оцінок: нормативні і суб'єктивні.

Стосовно експертної діяльності нормативність оцінки означає, що експерт визначає цінність ознак, які аналізує виходячи з певних еталонів. Тобто оцінка експертом окремих ознак та їх сукупності нібито раніше передбачена заданою нормативністю оцінок, наприклад, ідентифікаційною значущістю ознак почерку. Ця шкала оцінок має чітко виражений об'єктивний характер. Так, під час використання модифікованої методики імовірнісно-статистичної оцінки ознак почерку з

урахуванням його групової належності нормативність оцінок полягає в тому, що наперед відома ідентифікаційна значущість кожної ознаки.

У таких випадках нормативність оцінок визначає значущість ознак, що оцінюються, та їх сукупність, і завдання експерта полягає лише у правильному виборі ознак. Зрозуміло, що оціночна діяльність експерта полегшується за наявності нормативних оцінок, тобто при об'єктивному характері шкали оцінок.

При суб'єктивності оцінок і рішень оцінювальні судження, які побудовані на властивостях та ознаках об'єкта, є суб'єктивними. У цьому випадку експерт теж використовує шкалу оцінок, але вона не має визначеного об'єктивного характеру, тобто базується на досвіді експерта і його розуміння цінності ознак. За таких обставин особливого значення набувають індивідуальні особливості суб'єкта оцінки, тобто експерта. Проте і в цьому випадку суб'єктивні оцінки відображають об'єктивні закономірності, тому оцінювальні судження експерта повинні відображати об'єктивну реальність.

Як уже зазначалось, оцінку слід розглядати як процес, як системну діяльність, що є компонентом усієї діяльності експерта. Тому оцінку не можна зводити ані до миттєвого вирішення експертного завдання, ані протиставляти йому.

Миттєвість у рішеннях і оцінках є специфічним результатом творчого евристичного мислення. Зовнішньо миттєве вирішення завдання проявляється у раптовому осяянні і прийнятті рішення. Однак у кожному випадку такого осяяння експерта воно є результатом його системної діяльності і досвіду.

Такий підхід дозволяє правильно визначити психологічну природу оцінки як складної розумової діяльності, пов'язаної з проблемою вирішення завдання і прийняття рішення. Виходячи з цього, можна правильно оцінити і роль інтуїції експерта, при цьому як в оціночній діяльності, так і у прийнятті рішення.

Роль інтуїції у творчому евристичному процесі діяльності експерта і його оцінці беззаперечна. Слід погодитися з думкою Я.М. Яковлева про те, що інтуїція допомагає експерту висувати версії і залежить від досвіду експерта. Однак інтуїція не може бути підставою оцінки, вона може лише підказати напрям, у якому слід шукати рішення [15, с. 167].

Як уже зазначалось, оцінка пов'язана не тільки з діяльністю, але й з особистістю експерта. Зважаючи на те, що у кожній особистості є певна структура властивостей, якостей, спадкових і набутих, які склалися у результаті умов, виховання, діяльності і власного досвіду, індивідуальні властивості експерта мають прямий і безпосередній вплив на оціночну діяльність, яку від проводить.

Загалом структура особистості складається з кількох підструктур:

- біологічно зумовлені якості особи, які проявляються у темпераменті, потребах, особливостях психічних процесів, станів;
- соціально зумовлені якості особи, які полягають у її ставленні до суспільства (світогляд, переконання); готовність (психологічна, соціальна, професійна) до виконання соціальної ролі;
- підструктура набутих знань і досвіду [14, с. 321].

Кожна особа вирізняється професійним і життєвим досвідом, кількістю знань, інтелектуальними і психологічними особливостями. Підструктура інтелектуальних і психологічних особливостей складається з властивих кожній людині особливостей психічних процесів: відчуття, сприйняття, пам'яті, мислення, а

також різних якостей розуму, тренованості, вольових, організаційних здібностей тощо.

Для формування особистості експерта особливо важливі підструктура набутих знань і досвіду, а також підструктура інтелектуальних і психологічних особливостей особи, які суттєво впливають на її оціночну діяльність.

Підструктура набутих знань і досвіду визначає професійну майстерність, професійний досвід експерта. Знання і досвід експертної роботи є базою, на якій будуються судження експерта. Виходячи зі свого професійного досвіду і знань, експерт у кожному конкретному випадку оцінює результати експертних досліджень, якщо система оцінки не є формалізованою. Його професійні знання і досвід є «необрахованою статистикою», завдяки чому він може оцінити ідентифікаційну значущість окремих ознак та їх сукупності. Зрозуміло, що в експерта, який має більше професійних знань і досвіду, оцінка буде більш правильною. Тому можна вважати, що оціночна діяльність експерта безпосередньо залежить від професійних знань і досвіду.

Найважливіше значення для оціночної діяльності експерта має підструктура особистості, яка охоплює інтелектуальні та психологічні особливості особи. Саме такі психічні процеси, як відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, визначають якість всієї діяльності експерта, зокрема оціночної. Від правильності відчуття, сприйняття, пам'яті експерта, його здібностей до творчого мислення залежить професійна майстерність експерта, яка поширюється на всю експертну діяльність і на оцінку зокрема [13, с. 271—276].

Оціночної діяльності експерта безпосередньо стосуються також знання, рівень інтелектуального розвитку, культура, професійні погляди.

Оціночна діяльність експерта пов'язана і з психологічною проблемою стійкості особи. Експерту повинні бути притаманні здібності до формулювання самостійних оцінювальних суджень. Це означає, що він повинен вміти відстоювати свої переконання, оцінювальні судження в умовах колективної (групової) діяльності, коли його думка не збігається з думкою інших експертів.

У процесі спілкування і спільної діяльності у групі складається певна система міжособистісних стосунків, взаємних вимог, оцінок, норм, уявлень тощо.

У груповій роботі над проблемою Я.Л. Коломінський виокремлює два види діяльності: самостійну розумову діяльність кожного члена групи над своєю частиною роботи і внутрішньогрупову комунікацію (обговорення проблеми, обмін результатами індивідуальної роботи тощо) [8, с. 46].

Діяльність комісії експертів як малої соціальної групи передбачає обидва ці види діяльності.

У звичайній малій соціальній групі (наприклад, науковий, виробничий колектив тощо) кожний член групи вирішує частину загального завдання. Розподіляючи завдання у такій групі, керівник намагається ставити працівникам такі завдання, які відповідають їхній кваліфікації, здібностям тощо [1, с. 314].

У комісії експертів такого розподілу роботи не може бути. Кожний член комісії має вирішити поставлене комісії експертне завдання самостійно у повному обсязі, тобто всі члени комісії вирішують те саме експертне завдання.

Відповідальність за вирішення завдання містить у собі два взаємопов'язаних аспекти: індивідуальний і колективно-психологічний. Колективна відповідальність

зумовлює індивідуальну — вона існує через неї. Колективні рішення не можуть бути прийняті без індивідуальної відповідальності.

На відміну від звичайної соціальної групи, де має місце колективна відповідальність за виконану роботу, у групі (комісії) експертів кожний експерт особисто відповідає за результати своєї праці, за сформульований ним висновок.

Усі експерти, які входять до складу комісії експертів, рівні за своїми правами і незалежні один від одного. Функції провідного експерта у комісії експертів полягають у координації діяльності експертів, розробці загального плану дослідження і керівництві нарадою експертів.

У процесі вирішення поставленого комісії експертів завдання у кожного експерта відбувається процес формування індивідуальної думки. Після того, як кожний експерт вирішить завдання буде і наданий ним висновок буде обґрунтовано, комісія (група) експертів розпочинає обговорення думок. Саме з цього моменту починається формування колективної думки — висновку комісії експертів. Про колективну думку комісії експертів можна говорити лише тоді, коли досягнуто повної згоди всіх членів комісії щодо висновку [12, с. 85—88].

Групова думка комісії експертів, як і кожна громадська думка, є не простою арифметичною сумою індивідуальних думок. Вона побудована на досвіді і знаннях не одного, а двох або більше експертів, що дає змогу провести найбільш повне, всебічне й об'єктивне дослідження, полегшує практику пізнання об'єкта і процес знаходження істини.

Під час вирішення комісією експертів поставлених завдань думки всіх членів комісії у процесі обговорення можуть не збігатися. У цьому випадку виникає конфліктна ситуація, що потребує вирішення.

Соціальна психологія, вивчаючи конфлікти, які виникають у невеликих групах, вважає одні з них руйнівними, які заважають загальній справі і придушують активність особи, її свідомість, а інші — такими, що допомагають людям згуртуватися, мобілізувати волю, розум і почуття для вирішення принципово важливих питань, які сприяють розвитку здорового психологічного клімату у колективі і пошуку нових шляхів вирішення проблеми. Виходи з конфлікту можуть бути різними. Проте у роботі комісії експертів із конфліктної ситуації може бути лише один вихід — це творча співпраця, інтеграція, взаємна згода, коли у процесі обміну думками кожний експерт може висловити свою позицію, вислухати, обміркувати і критично оцінити позицію інших членів експертної комісії.

Проведені психологами експериментальні дослідження довели, що, добре знаючи всіх членів колективу, індивід свідомо і вибірково реагує на думку кожного, орієнтуючись на відносини й оцінки, які склалися у спільній діяльності. Стан індивіда у незнайомій, випадковій, неорганізованій групі, в умовах дефіциту інформації щодо осіб, які до неї входять, сприяє підвищенню навіювання.

Проте від навіюваної поведінки (внутрішньої конформності) слід відрізнити зовнішню конформність. При зовнішній конформності особа йде за думкою колективу через страх залишитися в ізоляції, з метою пристосування до певної ситуації.

Природно, що такі ситуації не повинні мати місце в діяльності комісій експертів, тому що така поведінка експерта не сумісна з його професійною самостійністю, професійною чесністю і добросовістю.

Не менш шкідливим явищем у діяльності комісії експертів є так званий нон-конформізм (негативізм), коли експерт, незважаючи на зміст і переконливість висловлених думок, протиставляє їм свою думку, вважаючи, що так він проявляє свою самостійність і стійкість.

У кожній діяльності прийнято розрізняти її процес і кінцевий результат. Отримання достовірного висновку залежить від правильної організації роботи. Особливо це важливо у групі, коли результат залежить від діяльності не одного, а кількох індивідів.

Підсумовуючи зазначене вище, можна дійти висновку, що суттєвий вплив на оціночну діяльність експерта-почеркознавця мають особистість експерта та її властивості.

Список використаної літератури

1. Антипина Г.С. Теория малых групп / Г.С. Антипина // *Философская энциклопедия*. — М., 1970. — Т. 5. — С. 314.
2. Ароцкер Л.Е. Проблемы психологии оценочной деятельности судебного эксперта / Л.Е. Ароцкер // *Криминалистика и судебная экспертиза*. — 1975. — Вып. 12. — С. 63—70.
3. Ароцкер Л.Е. Экспериментальное моделирование психологии оценочной деятельности эксперта-почерковеда / Л.Е. Ароцкер // *Криминалистика и судебная экспертиза*. — 1977. — № 14. — С. 70—75.
4. Бехтерев В.М. Внушение и его роль в общественной жизни / В.М. Бехтерев. — СПб., 1908. — 418 с.
5. Божович Л.И. Устойчивость личности, процесс и условия ее формирования / Л.И. Божович // *Формирование личности в коллективе: международный психологический конгресс (35 симпозиум)*. — М., 1966. — 346 с.
6. Гальперин П.Л. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий / П.Л. Гальперин // *Исследование мышления в советской психологии* : сб. науч. труд. — М. : Наука, 1966. — С. 136—158.
7. Глоточкин А.Д. О формировании психологии первичного коллектива / А.Д. Глоточкин. — М. : Знание, 1972. — 267 с.
8. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах / Я.Л. Коломинский. — Минск : Изд. БГУ, 1976. — 350 с.
9. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность / А.Н. Леонтьев. — М., 1975. — 216 с.
10. Матюшкин А.М. Исследования мышления в оценочной деятельности человека / А.М. Матюшкин, М.П. Егоров // *Вопросы психологии*. — 1974. — № 1. — С. 6—71.
11. Меленевская З.С. Опыт экспериментального изучения внушаемости и конформности в деятельности группы экспертов / З.С. Меленевская // *Криминалистика и судебная экспертиза*. — 1977. — Вып. 14. — С. 83—87.
12. Меленевская З.С. Психологические особенности деятельности комиссий экспертов-почерковедов и пути ее совершенствования / З.С. Меленевская // *Современное состояние судебно-почерковедческой экспертизы и перспективы ее развития*. — М., 1981. — С. 85—88.
13. Погибко Ю.Н. Принципы построения психологической структуры решения профессиональных задач экспертом-почерковедом / Ю.Н. Погибко // *Криминалистика и судебная экспертиза*. — 1973. — Вып. 10. — С. 271—276.
14. Тихомиров О.К. Структура мыслительной деятельности человека / О.К. Тихомиров. — М. : Изд. МГУ, 1969. — 304 с.
15. Яковлев Я.М. Основы психологии судебно-экспертной деятельности / Я.М. Яковлев // *Вопросы психологии в судебно-экспертной деятельности* : сб. науч. труд. — 1977. — Вып. 30. — С. 177.

УДК 343.985

О.В. Пчеліна, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики, судової медицини
та психіатрії Харківського національного
університету внутрішніх справ

ТАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ І КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА

Розкрито зміст поняття «тактичне завдання розслідування злочинів» та його значення для розслідування і розкриття злочинів, а також запобігання їм. Розкрито зв'язок тактичного завдання з елементами предмета доказування у кримінальних справах та елементами окремої криміналістичної методики розслідування, визначено основні тактичні завдання для кожного етапу розслідування злочинів. Розкрито зміст організації та планування розслідування злочинів як засобу вирішення тактичних завдань.

Ключові слова: тактичні завдання розслідування, предмет доказування, криміналістична методика, планування розслідування злочинів, етапи розслідування

Раскрыто содержание понятия «тактическая задача расследования пре ступлений» и его значение для расследования, раскрытия и предупреждения преступлений. Раскрыта связь тактической задачи с элементами предмета доказывания по уголовным делам и элементами частной криминалистической методики расследования, определены основные тактические задачи для каждого этапа расследования преступлений. Раскрыто содержание организации и планирования расследования преступлений как средства решения тактических задач.

The determination of tactical tasks of investigation and its value for investigation and prevention of crimes are explained. Connection of the tactical task with the proving object in criminal cases and elements of private criminalistics' techniques is considered. The article includes the formulation of basic tactical tasks for each stage of investigation of crimes. The maintenance of the organization and planning of investigation of crimes as means of the decision of tactical tasks is explained.

Як відомо, злочини окремих видів розслідують за типовою програмою, яка передбачає доказування переліку обставин, зазначених у ст. 23 і 64 Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України) [1]. Криміналістика як прикладна наука пристосовує перелік обставин, які підлягають доказуванню, до типових умов, що виникають під час розслідування конкретних злочинів. А отже, обставини, які підлягають встановленню (входять до складу предмета доказування) у кримінальній справі, доцільно виокремлювати як тактичні завдання розслідування, які формулюються з урахуванням специфіки предмета доказування у кримінальних справах і визначають основні напрями розслідування.

Поняття тактичного завдання, його значення та місце у методиці розслідування, а також його зв'язок з елементами предмета доказування у кримінальних справах

були досліджені у працях В.С. Бурданової, А.Ф. Волобуєва, М.С. Казаренка, В.А. Образцова, В.В. Тіщенко та інших авторів. Але, незважаючи на низку сформульованих принципово важливих положень у працях названих вчених, залишається певна кількість дискусійних питань, які потребують вирішення.

Тактичне завдання — це категорія такого розділу криміналістики, як криміналістична тактика, яка полягає не тільки у визначенні прийомів практичних дій, але й у розв'язанні безлічі розумових завдань, що вимагають напруження всіх інтелектуальних сил працівника дізнання, слідчого, використання ними різних спеціальних знань. Тобто криміналістична тактика досліджує та оптимізує складний процес вибору і застосування прийомів (засобів) вирішення проміжних завдань розслідування злочинів [2, с. 261].

Під тактичним завданням розслідування слід розуміти окреме (проміжне) завдання на шляху вирішення певного загального (стратегічного) завдання кримінального судочинства, пов'язаного із застосуванням криміналістичних засобів, прийомів і методів [3, с. 84].

Тактичні завдання розслідування виконують важливу функцію структуризації процесу розслідування, виділення окремих його проміжків і зосередження на них уваги органу дізнання чи розслідування [4, с. 127—128]. Як зазначає В.С. Бурданова, вони завжди конкретні і потребують доказування [5, с. 38—42].

Поняття тактичного завдання розслідування сформувалось у результаті накопичення, розвитку та інтеграції знань наук кримінального процесу та криміналістики. У загальному вигляді завдання розслідування у кримінальних справах визначаються ст. 64 КПК України, де наведено перелік обставин, що підлягають доказуванню. Проте шляхи їх вирішення можуть бути різними, адже вони залежать від багатьох обставин (від виду злочину, особливостей механізму його вчинення, особливостей ситуацій, що склалися під час розслідування тощо) [6, с. 74].

В.А. Журавель вважає, що досудове розслідування передбачає необхідність вирішення широкого кола завдань, основними з яких є стратегічні, що впливають із предмета доказування (ст. 64 КПК України) та обставин, які підлягають з'ясуванню в цілому під час розслідування окремого різновиду злочинів. Вони спрямовані на досягнення правової мети, за своєю природою є більш усталеними і меншою мірою зазнають впливу ситуаційних чинників. А локальні завдання є тактичними, вони мають чітко визначену ситуаційну зумовленість [7, с. 201—202].

З огляду на те, що стратегічне завдання у кожній кримінальній справі визначено ст. 2 КПК України [1], де йдеться про швидке і повне розкриття злочину, викриття винних тощо, і для вирішення такого узагальненого (дійсно стратегічного) завдання потрібне виділення низки тактичних завдань, основу яких закладають обставини, що входять до предмета доказування, встановлення обставин, які входять до складу предмета доказування, доцільно розглядати як проміжні завдання.

Звичайно, ці тактичні завдання, у свою чергу, можна поділити на менш масштабні тактичні завдання, які для свого вирішення потребують застосування певних криміналістичних засобів і прийомів. Зокрема, для вирішення тактичного завдання розслідування слід спланувати та правильно організувати діяльність з розслідування та розкриття злочинів, а також запобігання їм. Під час такої діяльності вибирають найбільш оптимальний комплекс слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, алгоритм їх проведення.

Залежно від складності тактичного завдання, характеру конкретної слідчої ситуації змінюються і тактичні прийоми його вирішення. Як вдало зазначив А.Ф. Волобуєв, ці завдання пов'язані зі встановленням окремих обставин події, що розслідується, подоланням різних проявів протидії, створенням сприятливих умов для прийняття певних процесуальних рішень. Характер і ступінь складності завдання зумовлює характер і ступінь складності тактичних прийомів — засобів його вирішення [2, с. 263]. Проте слід розуміти, що тактичні завдання можна вирішувати не тільки шляхом застосування окремого тактичного прийому, а також їх комплексу. До того ж для вирішення тактичного завдання в окремих випадках доцільно проводити комплекс слідчих, організаційних і оперативно-розшукових заходів, тобто тактичну операцію.

Тактичне завдання як проміжне завдання розслідування злочинів тісно пов'язане із з'ясуванням окремих обставин, запобіганням або подоланням різних форм протидії, створенням сприятливих умов для розслідування злочинів. Залежно від ступеня складності завдання прийнято поділяти на три групи:

- 1) завдання, які для свого вирішення потребують провадження комплексу слідчих дій та оперативно-розшукових заходів;
- 2) завдання, які вирішують шляхом проведення окремих слідчих дій;
- 3) завдання, які вирішують шляхом застосування тактичних прийомів у межах окремих слідчих дій [2, с. 266].

Тактичні завдання аналізують шляхом вивчення всіх матеріалів кримінальної справи, оцінки слідчої ситуації, визначення наявних сил і засобів, після чого слідчий (працівник органу дізнання) приймає конкретне тактичне рішення, спрямоване на вирішення певного проміжного (тактичного) завдання розслідування.

Тактичні завдання можна виокремити на кожному етапі розслідування злочину (під час дослідчої перевірки інформації про нього, на початковому та наступному етапах розслідування), що підтверджено ретельним дослідженням структури окремих криміналістичних методик дослідження окремих видів злочинів. Ці завдання визначають подальший напрям розслідування.

Загалом криміналістична методика є заключним розділом криміналістики, в якому розробляються теоретичні положення і практичні рекомендації з розслідування окремих видів злочинів з урахуванням їх особливостей. Тобто методика є сукупністю своєрідних програм (алгоритмів) розслідування злочинів [2, с. 369].

Алгоритм розслідування окремих видів злочинів, розроблених окремою криміналістичною методикою, знайомить слідчого з можливими ситуаціями, які можуть скластися на конкретному етапі розслідування, із завданнями, які слід вирішити, та засобами їх вирішення.

Окрема криміналістична методика обов'язково має починатися з визначення складу конкретного виду (групи) злочинів і завдань розслідування [8, с. 6]. Завдання розслідування окремих категорій злочинів зумовлюється колом обставин і питань, що підлягають обов'язковому встановленню та дослідженню, характер яких визначає напрям розслідування та особливості планування у справах цієї категорії [8, с. 7—8]. Вирішення тактичних завдань сприяє цілеспрямованому, повному, об'єктивному та швидкому слідству. Знання тактичних завдань і можливих шляхів їх вирішення дозволить слідчому уникнути можливих помилок, затягування та неповноти слідства.

Безумовно, тактичні завдання розслідування як втілення елементів предмета доказування мають визначитися у тій частині криміналістичних методик, де йдеться про особливості порушення кримінальної справи, початкового та наступного етапів розслідування. Вони також є складовим елементом планування та організації розслідування злочинів як структурного елемента кожної методики розслідування [9, с. 205].

Так, основним тактичним завданням на стадії перевірки заяв і повідомлень про злочини є передусім з'ясування наявності достатніх підстав для порушення чи відмови у порушенні кримінальної справи. Зазначене тактичне завдання поділяється на більш дрібні, які полягають, наприклад, у встановленні наявності суспільно небезпечного діяння, ознак складу конкретного злочину, у встановленні можливих очевидців злочинної події, у пошуку та затриманні злочинця «за гарячими слідами» тощо.

До тактичних завдань початкового етапу розслідування належить:

- встановлення місця, часу та обстановки злочину;
- виявлення, фіксація та вилучення слідів злочину та інших речових доказів;
- встановлення, розшук і затримання підозрюваної особи;
- встановлення розмірів заподіяної шкоди та пошук викраденого майна чи майна, на яке можна накласти арешт для забезпечення відшкодування завданих збитків;
- збирання достатньої доказової бази для притягнення особи як обвинуваченої;
- встановлення можливих свідків тощо.

На наступному етапі розслідування вирішують такі завдання:

- встановлення всіх можливих співучасників злочину і збір доказової бази, достатньої для їх притягнення як обвинувачених;
- забезпечення відшкодування заподіяної злочинцем шкоди;
- встановлення та усунення криміногенних факторів;
- встановлення обставин, що характеризують особистість обвинуваченого тощо.

Ефективність та якість вирішення зазначених тактичних завдань залежить від правильної організації процесу розслідування. До організаційних дій із розслідування конкретного злочину слід віднести планування розслідування у конкретній кримінальній справі, залучення необхідних сил і засобів, налагодження взаємодії з органами дізнання та іншими правоохоронними органами, мобілізація учасників розслідування, керівництво та координація дій учасників розслідування [10, с. 80]. Серед зазначених дій особливе місце посідає діяльність з планування розслідування, яка полягає в аналізі вихідної інформації (тобто всіх доказів у конкретній кримінальній справі), узагальненні важливих для справи фактів і висуненні на цій підставі версій. З метою перевірки кожної з висунутої версії слід чітко окреслити тактичні завдання (обставини, що підлягають встановленню), вирішення яких дозволить підтвердити чи спростувати версію, яку перевіряють. Крім того, для вирішення конкретних тактичних завдань необхідно визначити заходи, виконавців і терміни виконання, що підтверджує наявність невід'ємного зв'язку тактичного завдання та планування розслідування як невід'ємного елемента всіх етапів розслідування злочинів. Тому можна стверджувати, що тактичні завдання розслідування є невід'ємним елементом окремої криміналістичної методики.

Підсумовуючи викладене вище, можна дійти висновку, що перелік завдань, характерних для певного етапу розслідування конкретного виду злочинів (тактичних завдань розслідування), формується на основі предмета доказування, який є невід'ємною частиною криміналістичної методики і спрямований на вирішення стратегічного завдання розслідування, передбаченого ст. 2 КПК України.

Список використаної літератури

1. *Кримінально-процесуальний кодекс України* : станом на 1961 рік / Верховна Рада України. — Офіц. вид. // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1961. — № 2. — С. 15.
2. *Берназ В.Д.* Криміналістика : підручник / Берназ В.Д., Бірюков В.В., Волобуєв А.Ф. ; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва. — Харків : ХНУВС, 2011. — 666 с.
3. *Волобуєв А.Ф.* Тактичні завдання розслідування розкрадань майна у сфері підприємницької діяльності / А.Ф. Волобуєв // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 1999. — № 3. — С. 84—90.
4. *Волобуєв А.Ф.* Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Волобуєв Анатолій Федотович. — Харків, 2002. — 427 с.
5. *Бурданова В.С.* Обстоятельства, подлежащие доказыванию по уголовному делу, как важный элемент частных криминалистических методик / В.С. Бурданова // Вестник криминалистики. — 2001. — Вып. 2. — С. 38—42.
6. *Казаренко М.С.* Про тактичні операції у структурі розслідування економічних злочинів / М.С. Казаренко // Право і безпека. — 2005. — № 46. — С. 73—75.
7. *Журавель В.* Системи слідчих дій та тактичні операції в структурі окремої криміналістичної методики розслідування злочинів / В. Журавель // Вісник Академії правових наук України. — 2009. — № 2 (57). — С. 197—202.
8. *Винберг А.И.* Криминалистика : учебник / Винберг А.И., Колмаков В.П., Митричев С.П. ; под ред. С.П. Митричева и П.И. Тарасова-Родионова. — М. : Госюриздат, 1952. — Ч. 2. — 176 с.
9. *Пчеліна О.В.* Тактичні завдання розслідування економічних злочинів / О.В. Пчеліна // Право і безпека. — 2010. — № 5 (37). — С. 205—208.
10. *Олішевський О.В.* Організація розслідування злочинів в органах внутрішніх справ (криміналістичний аспект) : монографія / О.В. Олішевський ; за заг. ред. О.М. Литвинова. — Харків : Кримінологічна асоціація України ; ФОП Ніконова, 2011. — 200 с.

УДК 343.985.7

Г.В. Фёдоров, кандидат юридических наук, доцент,
доцент Института переподготовки и повышения
квалификации МЧС Республики Беларусь

Р.В. Скачёк, адъюнкт Академии МВД Республики Беларусь

ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ МЕХАНИЗМА НАЕЗДА НА ПЕШЕХОДА

Рассмотрены проблемные аспекты расследования нарушений правил дорожного движения или эксплуатации транспортных средств, связанные с наездом на пешехода. Приведены уровни момента возникновения опасности и его закономерная связь с механизмом наезда на пешехода и наступившими последствиями. Раскрыты составные элементы механизма наезда на пешехода, а также выявлены факторы, обуславливающие его развитие и содержание.

Ключевые слова: нарушение правил дорожного движения, момент опасности, водитель, транспортное средство.

Розглянуто проблемні аспекти розслідування порушень правил дорожнього руху або експлуатації транспортних засобів, пов'язані з наїздом на пішохода. Наведено рівні моменту виникнення небезпеки і його закономірний зв'язок з механізмом наїзду на пішохода та наслідками, що настали. Розкрито складові елементи механізму наїзду на пішохода, а також виявлено чинники, що зумовлюють його розвиток і зміст.

The article runs about the problematic aspects of investigation of road traffic rules violation or transport facilities exploitation, connected with the running-down accident. The levels of danger moment and its connection with the mechanism of a running-down accident and its consequences are highlighted in the article. The compound elements of the mechanism of a running-down accident are covered, and the factors influencing its development and content are found.

Расследование нарушения правил дорожного движения или эксплуатации транспортных средств (далее — НПДДЭТС), связанного с наездом на пешехода, предполагает установление механизма наезда как обстоятельства, подлежащего доказыванию. Для оценки полноты, всесторонности и объективности установления данного обстоятельства необходимо четкое уяснение взаимодействия его структурных элементов и содержания каждого из них.

Анализ следственной и судебной практики по расследованию рассматриваемой категории преступлений показывает, что уяснение структурно-содержательного аспекта механизма наезда на пешехода вызывает у практиков сложности при установлении данного обстоятельства, входящего в предмет доказывания. Это приводит к неправильной квалификации деяния и неправосудному приговору.

Изучение научной литературы свидетельствует о том, что данный аспект проблемы не имеет глубокой проработки. Указанное состояние дел в теории и

практике обосновывает актуальность избранной темы исследования и предопределяет его задачи, связанные с комплексным изучением структуры и содержания механизма наезда на пешехода.

Вопросы, в той или иной степени связанные с механизмом наезда на пешехода, затрагивали Ю.Н. Багдасарян, В.А. Бекасов, Б.Е. Боровский, А.С. Браз, Г.В. Жилинский, А.Д. Коленко, А.Г. Кольчурин, В.В. Лысенко, В.А. Мызников, С.В. Назаров, В.В. Панкратов, В.П. Печерский, Н.С. Романов, Н.В. Чих, Ю.И. Шапоров, К.Е. Элин, В.Н. Янин и др. Обобщение различных подходов ученых, анализ ошибок, выявленных при изучении уголовных дел, применение абстрагирования, систематизации, аналогии и других методов познания позволили заключить следующее.

Механизм наезда на пешехода является центральным звеном в системе момента возникновения опасности и наступления предусмотренного законом физического вреда.

Момент опасности целесообразно рассматривать в трехуровневой системе. Первому уровню соответствует опасность от использования транспортного средства как ее источника. Она образуется с момента начала движения автомобиля, ее преодоление приводит к общественно полезному результату. Второй уровень связан с потенциальной опасностью, вызванной НПДДЭТС. Она возникает с момента нарушения и влечет за собой административную ответственность. Третьему уровню отвечает реальная опасность наезда на пешехода, которая связана с появлением человека на пути движения автомобиля.

Однако уголовно-правовое значение имеет момент восприятия водителем пешехода и осознания опасности наезда на него. Реализация такой опасности не всегда будет связана с криминальным деянием, оно станет преступлением только тогда, когда возникшая опасность закономерно обусловит такой механизм наезда на пешехода, который приведет к причинению хотя бы менее тяжких телесных повреждений (в соответствии с УК Республики Беларусь).

В целом в структуру механизма наезда на пешехода входят: взаимодействующие элементы системы «водитель — автотранспорт — дорога — среда — пешеход» (далее — ВАДСП), а также факторы, определяющие взаимосвязь элементов системы ВАДСП и обуславливающие наступление преступного результата.

В литературе описаны три подхода к пониманию факторов, влияющих на механизм наезда:

– технократический, связанный с устройством, оборудованием и состоянием транспортных средств и дороги (В.А. Илларионов, М.М. Морин, Ю.Б. Суворов и др.) [1; 2, с. 47—55];

– человеческий (Б.Е. Боровский, Г. Бранихин, В.И. Коноплянко, А.Н. Романов и др.) [3; 4; 5; 6];

– объективно-субъективный (Е.П. Ищенко, В.Н. Кутафин и др.) [7, с. 430; 8, с. 201—202].

По нашему мнению, факторы следует рассматривать в комплексе, учитывая их свойства, человеческую и техническую составляющую, а также существующие связи между элементами системы ВАДСП. При этом особенно важно, чтобы их взаимосвязь с происшествием была реальной, а не мнимой [9, с. 769]. Условно все факторы можно разделить на три вида: человеческий, технический и ситуационный (определяющий состояние среды в системе ВАДСП).

Человеческий фактор подразумевает состояние поведения водителя и пешехода, технический — технико-эксплуатационное состояние транспортного средства и дороги. При этом следует помнить, что состояние дороги и автотранспортного средства зависит от деятельности обслуживающих их лиц, поэтому данный фактор изначально исходит от человека. Технический характер этот фактор приобретает лишь на момент наезда на пешехода, когда от ответственных за состояние транспорта и дороги лиц уже ничего не зависит.

Ситуационный фактор состоит из трех частей:

- временной, включающей в себя время года, день недели и время суток;
- геологической, характеризующейся подъемом, спуском, поворотом и условиями местности (гористой, пустынной, поросшей лесом или высоким кустарником);

- метеорологической, определяющейся температурой воздуха и иными проявлениями погоды: осадками (дождем, снегом, порошей, градом), состоянием облачности, туманом, направлением и силой ветра (в том числе ураганом либо смерчем). Практическое значение имеет деление суток на светлое, сумеречное и темное время, что связано с состоянием освещенности, которое оказывает влияние на визуальное восприятие водителем дорожно-транспортной ситуации. Наезды на пешеходов в темное время суток составляют 37 % от общего числа ДТП указанного вида, при этом главная их причина — недостаточная видимость пешеходов [10, с. 20, 60].

Общим субъективным элементом поведения водителя и пешехода является их психофизиологическое состояние. Психическое состояние, как известно, обусловлено функционированием нервной системы и определяется доминирующими признаками темперамента, а также расстройствами психики, предшествовавшими ДТП. Расстройства психики могут быть вызваны как болезнями, так и внешним негативным воздействием, например, социально-бытовой средой, приведшей к усталости или эмоциональному потрясению, либо потреблением наркотиков, алкоголя, медицинских препаратов, оказывающих воздействие на психомоторные функции организма. Кроме того, состояние рассеянности внимания участника дорожного движения может явиться следствием отвлечения на рекламные средства, разговор с попутчиком (водителя с пассажиром, пешехода с пешеходом) или по мобильному телефону, на просмотр сообщений либо видеопродукции (фильмов, роликов и др.).

Физиологическое состояние обусловлено деятельностью спинного и головного мозга, которая управляет возбуждаемостью, заторможенностью и равновесием биохимических процессов, протекающих в организме, а также общим состоянием здоровья водителя. Эти составляющие элементы предопределяют в первую очередь работу органов восприятия (зрение, слух). По мнению ученых, «зрение обеспечивает получение более 98 % всей информации о дорожной обстановке» [3, с. 5]. Причинами нарушения деятельности головного и спинного мозга, а также ухудшения общего состояния здоровья могут быть различного рода заболевания.

Поведение водителя обуславливается также объективной составляющей — уровнем подготовки к управлению транспортным средством в автошколе, и субъективной — водительским опытом. Поскольку приобретенный опыт вождения

состоит из нарушения либо соблюдения правил дорожного движения или эксплуатации транспортных средств, то, очевидно, что правовая культура водителя входит в это понятие. Водительский опыт состоит из условий его получения, стажа вождения и способности к выработке навыков управления транспортным средством. Условия получения опыта зависят от степени сложности дорожной обстановки, в которой практикует водитель, и частоты ее изменения. В стаж вождения следует включать не период времени владения водительским удостоверением, а период реального управления транспортным средством. Способность к выработке навыков вождения напрямую зависит от личных качеств человека.

Уровень подготовки как объективный элемент, влияющий на поведение водителя в конкретной дорожной ситуации, определяется качеством получения теоретических знаний и выработки практических умений. Он зависит от содержания учебной программы, опыта работы и уровня профессионализма преподавателей автошкол, методики обучения, которая должна соответствовать реальным условиям дорожного движения. Проведенные УГАИ УВД Минского облисполкома рейды по контролю над обучением вождению выявили более 70 нарушений, заключающихся в фальсификации учебно-путевой документации, приписке километража автомобиля, отклонении от учебного маршрута и др. [11, с. 11].

Правовая культура пешехода, влияющая на его поведения, включает в себя знания правил дорожного движения и навыки по их соблюдению, выработка которых зависит от понимания необходимости следовать указанным правилам, желания и готовности руководствоваться ими и интенсивности их применения.

Технико-эксплуатационное состояние автодорожного транспортного средства включает в себя следующие элементы: исправность тормозной системы, рулевого управления, внешних световых приборов, колес и шин, стеклоочистителей и стеклоомывателей ветрового стекла. На общую исправность транспортного средства влияют, конечно, и другие его устройства, однако безаварийный характер функционирования предопределяют указанные выше. Причины, которыми может быть вызвано нарушение исправности систем и устройств, различны: износ металла, нарушение порядка эксплуатации и др. Однако согласно п. 9.3 Правил дорожного движения Республики Беларусь обязанность по контролю над технико-эксплуатационным состоянием транспортного средства возлагается на водителя [12]. В этом как раз и заключается закономерная связь элементов системы ВАДСП, в частности, водителя и автодорожного транспортного средства.

Состояние технической эксплуатации дороги находится во взаимосвязи с другими факторами и элементами системы ВАДСП и оказывает влияние на восприятие водителем дорожно-транспортной ситуации. Оно состоит из:

- наличия всех необходимых элементов дороги (дорожного полотна, дорожных знаков, дорожной разметки и др.);
- соответствия элементов дороги требованиям безопасности;
- расположения элементов дороги по правилам, предусмотренным ГОСТом и обеспечивающим возможность восприятия их водителем, от чего напрямую зависит выбор водителем надлежащей скорости движения. Основные причины, вызывающие изменения технико-эксплуатационного состояния дороги, связаны с деятельностью дорожных служб по ее обслуживанию и контролю над функционированием оборудования.

Качественно-количественные характеристики факторов в механизме наезда на пешехода в конкретной дорожно-транспортной ситуации определяют параметры. Если они соответствуют норме, то факторы не являются возмущающими и не влияют на безопасность дорожного движения. Содержание параметров обусловлено взаимосвязями отдельных факторов. Так, например, параметр видимости определяется психофизиологическим состоянием водителя, состоянием технической эксплуатации ветрового стекла и внешних световых приборов транспортного средства, дороги, а также погодными условиями, поведением пешехода, временем суток.

Все параметры имеют единицу своего измерения, например, видимость — в метрах, реакция — в секундах, скорость — в метрах в секунду, километрах в час и т. д.

Как отмечает Ю.Н. Багдасарян, «на механизм совершения дорожно-транспортного преступления влияет более 130 параметров системы «водитель — автомобиль — дорога — среда» и выяснение большинства из них часто бывает необходимым для установления истины по уголовному делу» [13, с. 7].

Результаты исследования аспектов проблемы, связанных с определением структуры и содержания наезда на пешехода, позволяют сделать следующие выводы.

1. Механизм наезда на пешехода предопределяется моментом возникновения опасности и влечет за собой наступление последствий в виде физического вреда. Уголовно-правовое значение имеет момент восприятия водителем пешехода и осознания опасности наезда на него. Реализация такой опасности не всегда связана с криминальным деянием, оно будет преступлением только тогда, когда возникшая опасность закономерно обусловит такой механизм наезда на пешехода, который приведет к причинению хотя бы менее тяжких телесных повреждений.

2. Момент опасности целесообразно рассматривать в трехуровневой системе:

- простая опасность (использование транспортного средства как ее источника), начинающаяся с момента начала движения;
- потенциальная опасность, вызванная НПДДЭТС и возникающая с момента нарушения;
- реальная опасность, связанная с появлением человека на пути движения автомобиля.

3. Составными частями структуры механизма наезда на пешехода являются элементы системы ВАДСП: человеческий, технический и ситуационный факторы, обуславливающие развитие и содержание взаимосвязи элементов системы ВАДСП.

4. Содержание механизма наезда на пешехода заключается в закономерной и взаимообусловленной связи его составных частей, состоянии факторов, вызвавших его возникновение, и параметрах, характеризующих возмущающие факторы.

Список использованной литературы

1. Иларионов В.А. Теория автомобиля / Иларионов В.А., Морин М.М., Шейнин А.М. — М. : Автотрансиздат, 1960. — 192 с.

2. Суворов Ю.Б. Судебная дорожно-транспортная экспертиза. Техничко-юридический анализ причин ДТП и причинно-действующих факторов : учебное пособие / Ю.Б. Суворов. — М. : ПРИОР, 1998. — 106 с.

3. Боровский Б.Е. Психофизиологические факторы как причины дорожно-транспортных происшествий : методические рекомендации / Б.Е. Боровский. — Л. : Ин-т усов. след. раб-в орг-в пр-ры и МВД СССР, 1979. — 42 с.

4. Бранихин Г. Езда по городу. Ежедневные трудности и их преодоление / Г. Бранихин. — СПб. : Питер, 2008. — 224 с.

5. Коноплянко В.И. Основы управления автомобилем и безопасность дорожного движения : учебное пособие / Коноплянко В.И., Зырянов В.В., Воробьев Ю.В. — М. : Высш. школа, 2005. — 271 с.

6. Романов А.Н. Автотранспортная психология : учебное пособие / А.Н. Романов. — М. : Изд. центр «Академия», 2002. — 217 с.

7. Ищенко Е.П. Криминалистика : учебник / Е.П. Ищенко. — 3-е изд., испр. и доп. — М. : Юр. фирма «Контракт», 2011. — 515 с.

8. Кутафин В.Н. Расследование дорожно-транспортных происшествий : практическое руководство / В.Н. Кутафин. — Ростов н/Д : Феникс, 2007. — 253 с.

9. Руководство для следователей / [под общ. ред. В.В. Мозякова]. — М. : Экзамен, 2005. — 912 с.

10. Особенности дорожно-транспортных происшествий, совершаемых в темное время суток / [Волков В.К., Габа Е.И., Жих Д.Э. и др.] — Минск : НИИ проблем криминологии, криминалистики и судеб. экспертизы, 1997. — 64 с.

11. Особое внимание курсантам автошкол // На страже. — 2011. — 28 октября. — С. 11.

12. Правила дорожного движения Республики Беларусь : административные правонарушения против безопасности движения и эксплуатации транспорта, утвержденные Указом Президента Республики Беларусь от 28 ноября 2005 года № 551 : по состоянию на 1 января 2010 года. — Минск : Харвест, 2010. — 80 с.

13. Багдасарян Ю.Н. Криминалистический анализ механизма дорожно-транспортного преступления : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Ю.Н. Багдасарян. — М., 1982. — 22 с.

УДК 343.148 : 343.542.

А.О. Шульга, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Донецького юридичного інституту МВС України

ОСОБЛИВОСТІ СТИМУЛЮВАННЯ МАЛОЛІТНІХ СВІДКІВ ДО НАДАННЯ ПРАВДИВИХ ПОКАЗАНЬ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ, ТАКТИКО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ І МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Розглянуто кримінально-процесуальний, тактико-криміналістичний і морально-етичний аспекти допиту малолітніх свідків злочину, проаналізовано їх процесуальний статус, визначено шляхи вдосконалення тактики їх допиту з метою стимулювання до надання правдивих показань.

Ключові слова: тактика допиту, неповнолітній (малолітній) свідок, правдиві показання, спеціаліст, психолог, слідчий.

Рассмотрены уголовно-процессуальный, тактико-криминалистический и нравственно-этический аспекты допроса малолетних свидетелей преступления, проанализирован их процессуальный статус, определены пути совершенствования тактики их допроса с целью стимулирования к даче правдивых показаний.

The moral analysis of tactic of interrogation of very young witnesses of crime is conducted in this scientific article, their status is talked about, the ways of perfection of tactic of their interrogation are determined with the purpose of stimulation to the grant of truthful testimonies.

Стимулювання учасників кримінального процесу до правдивих показань є складовою тактики допиту, зважаючи на основну мету будь-якого допиту — отримання правдивих свідчень [1, с. 2; 2, с. 5]. Допит як слідча дія має важливе значення для досягнення повного та об'єктивного розслідування обставин кримінальної справи, навіть якщо допитуваними особами є малолітні діти.

Чинне кримінально-процесуальне законодавство України не містить критеріїв визначення ступеня малолітства стосовно неповнолітніх учасників кримінального процесу. Однак згідно з частиною другою ст. 6 Сімейного кодексу України малолітньою вважається дитина до досягнення нею 14 років [3]. Саме про таку категорію учасників кримінального процесу йдеться у частині першій ст. 168 КПК України (допит неповнолітнього свідка), хоча термін «малолітня особа» в ній не вживається. Інший підхід до визначення особи неповнолітнього свідка викладено у КПК України, розробленому А. Партновим, де у ст. 223 йдеться про особливості

опитування та допиту малолітньої особи, що передбачає обов'язкову участь психолога [4]. Без сумніву, таке бачення є доволі слушним і сприятиме якісному допиту малолітніх свідків (до речі, у ст. 182 чинного ЦПК України йдеться про допит малолітнього свідка, але будь-якої методики цього допиту не наведено).

Зважаючи на те, що у ст. 168 чинного КПК України чітко вказано на вікові межі неповнолітніх свідків, їх поділ на категорії малолітніх і неповнолітніх, можливо, і не такий важливий, але суть питання в іншому — у процесуальному статусі. Як відомо, результати допиту неповнолітнього свідка залежать від того, як слідчий зможе врахувати його вік і розумові здібності, досягти необхідного рівня психологічного контакту (як зазначають психологи, свідомість дитини віком від 10 до 11 років характеризується широкими пізнавальними процесами: зростанням самосвідомості, прагненням до спілкування з людьми, загостреним проявом почуттів боргу та відповідальності, що, зрозуміло, сприяє не тільки якісній фіксації інформації, а й її відтворенню) [5].

Отримати правдиву інформацію від дитини інколи буває доволі складно. Як зазначає з цього приводу М.В. Авраменко, робота з неповнолітніми завжди характеризувалася особливою складністю, адже через несформовану психіку діти не завжди розуміють усього, що з ними відбувається, а відтак слідчому важко розраховувати на їхні правдиві свідчення [6, с. 127].

П.Д. Біленчук також акцентує увагу на важливості тактичного супроводу допиту неповнолітнього свідка, зважаючи на особливості його психіки, що суттєво впливає на характер сприйняття, запам'ятовування та відтворення обставин кримінальної справи і потребує індивідуального підходу. Отже, обираючи тактичні прийоми допиту, слідчий повинен врахувати рівень розвитку, життєвого досвіду і знань дитини, вміння логічно мислити, її схильність до навіювання та фантазування [7, с. 333].

Зазначене вище стосується також проблеми отримання правдивих свідчень від малолітніх свідків, що і визначає актуальність цієї статті.

Особливостям допиту неповнолітніх (малолітніх) свідків присвятили свої праці такі вітчизняні вчені, як П.Д. Біленчук, А.Я. Ветрова, О.Х. Галімов, Л.М. Голубева, Ю.М. Грошевой, А.В. Іщенко, В.С. Кузмичов, Л.Л. Канєвський, Г.К. Кожевников, О.С. Ландо, О.О. Левендаренко, В.В. Леоненко, І.С. Манова, В.І. Маринів, Е.Б. Мельникова, Г.М. Міньковський, Г.М. Омеляненко, Д.П. Письменний, В.А. Рибальська, Н.Ш. Сафін, О.П. Снігерьев, В.М. Трубніков, В.Ю. Шепітько, В.В. Шимановський, Н.В. Шость.

Незважаючи на значний внесок зазначених науковців у розробку тактики особливостей проведення допиту неповнолітніх (малолітніх) свідків, їх теоретичні здобутки стосуються насамперед визначення тактичних прийомів встановлення психологічного контакту з неповнолітніми свідками, проте в їхніх працях не зовсім повно вивчені морально-етичні аспекти застосування тактики стимулювання малолітніх свідків до надання правдивих показань.

Морально-етичній стороні проведення допитів у кримінальному судочинстві присвячено роботи таких вчених: Ю.П. Аленін, І.А. Антонов, О.В. Баулін, В.П. Бахін, В.Д. Берназ, Р.С. Белкін, В.М. Бібіло, П.Д. Біленчук, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевой, Л.М. Гуртієва, Г.Д. Дубов, Н.І. Клименко, О.С. Кобліков, В.І. Комісаров, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмичов, О.В. Мельник, О.Р. Михайленко, М.М. Михеєнко,

Т.М. Москалькова, В.Т. Нор, І.Л. Петрухін, М.А. Погорецький, М.І. Порубов, Б.Г. Розовський, С.М. Смоков, С.М. Стахівський, І.В. Строков, В.В. Самохвалов, В.Т. Тертишник, Ю.Г. Торбін, Ю.М. Черноус, С.А. Шейфер, М.П. Яблоков та ін.. Проте в їхніх працях питанням стимулювання малолітніх свідків до надання правдивих свідчень приділено недостатньо уваги.

Окреслення проблеми тактики стимулювання малолітніх свідків до надання правдивих показань потребує насамперед чіткого визначення щодо положень кримінально-процесуального, тактико-криміналістичного та морально-етичного характеру допиту неповнолітніх.

Згідно зі ст. 167 КПК України свідка можна допитувати про факти, які стосуються конкретної справи, а також про особу підозрюваного, обвинуваченого та потерпілого. Стаття 168 КПК України передбачає допит неповнолітнього свідка, зокрема і того, який не досяг 14-річного віку. Тому слідчий повинен вживати всіх дозволених законом процесуальних заходів для отримання фактичних даних від будь-якого свідка, навіть якщо ним є малолітня дитина. При цьому слід враховувати певні особливості процесуального та морально-етичного характеру, а саме: ст. 168 КПК України хоча і регламентує допит неповнолітнього свідка, але будь-яких особливостей (крім необхідності участі у справі лікаря, педагога, батьків чи законного представника) не містить. Нічого не визначено про унеможливлення допиту неповнолітніх (малолітніх) і в ст. 69 КПК України (особи, які не підлягають допиту як свідки, і особи, які мають право відмовитися давати показання як свідки).

Проведений аналіз криміналістичної літератури дає підстави вважати, що тактика допиту неповнолітнього свідка розрахована здебільшого на осіб, вікові межі яких становлять від 14 до 18 років. Однак про допит малолітніх свідків, які постають учасниками кримінального процесу і яких слідчий має допитати та отримати від них фактичні дані у кримінальній справі (наприклад, від 3 до 6—7 років), у спеціальній криміналістичній літературі йдеться доволі стисло, а у кримінально-процесуальній літературі про це майже і не згадується.

Натомість статус малолітнього правопорушника та неповнолітнього підозрюваного в чинному КПК України визначено доволі чітко. Нормами кримінально-процесуального закону визначено кілька вікових категорій неповнолітніх правопорушників. Так, у частині п'ятій ст. 6 КПК України йдеться про осіб, які на момент вчинення суспільно небезпечного діяння не досягли 11-річного віку. Стаття 73 КПК України стосується осіб віком від 11 років і до виповнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, тобто 14—16 років. Особливостям провадження у справах про злочини неповнолітніх осіб, які на момент вчинення ними злочину досягли 14—16 років, присвячено гл. 36 КПК України. Отже, якщо стосовно провадження слідчих дій щодо неповнолітніх правопорушників у чинному КПК України визначено певні правила (до 11 років справу взагалі не порушують, з 11 років і до досягнення неповнолітньою особою віку, з якого настає кримінальна відповідальність, справу порушують, але обвинувачення не висувається), то стосовно допиту малолітніх свідків чинний КПК України не містить будь-яких обмежень, крім вимог ст. 168. Водночас визначення тактичних особливостей допиту малолітніх свідків є важливою потребою, як і обмеження, внесені чинним КПК України стосовно малолітніх правопорушників.

В.Р. Айб у своїй праці зазначає, що допитувати не те що малолітніх, а й неповнолітніх свідків взагалі треба тільки у разі крайньої потреби [8]. Тим паче, що, як зазначає В.Ю. Шепітько, малолітні особи в основному надають перевагу демонстрації замість словесного опису подій [9. с. 79]. Отже, малолітні особи доволі чітко можуть надавати правдиві показання не за допомогою традиційної тактики допиту у вигляді схеми «запитання — відповідь», а у вигляді вільної розповіді, стимульованої, наприклад, звичайною грою, або завдяки методу казкотерапії.

Казкотерапія — це напрям практичної психології, що завдяки метафоричним ресурсам казки дозволяє не тільки розвинути самосвідомість дитини, але й побудувати з нею особливі довірчі, близькі стосунки [10]. Казкотерапія розглядається як процес утворення зв'язків між казковими подіями і поведінням у реальному житті, процес перенесення казкових змістів у реальність. При цьому можна використовувати різноманітні жанри: притчі, байки, легенди, билини, саги, міфи, казки [11]. Дитячий психолог А. Бердников, демонструючи можливості отримання довірчих стосунків з дитиною завдяки методу казкотерапії, зазначає, що однією з найвизначніших функцій казки зазвичай виступає діагностична функція, що виражає прогностичний характер будь-якої події. При цьому діагностична функція виявляє вже наявні життєві сценарії і стратегії поведіння дитини завдяки самостійному складанню запропонованої психологом казки. Завдання, які ставляться дитині у цьому випадку, можуть бути такими: «Склади казку про хлопчика 5 років», «Склади казку про будь-яку подію чи стосунки». Потім фахівець аналізує ці казки. Так може бути виявлено базовий життєвий сценарій дитини або звичайні способи її реагування на різні повсякденні події (поведінкові стереотипи дитини). Крім того, діагностична функція казкотерапії може сприяти виявленню відносин дитини, про які вона не хоче або не може говорити вголос (наприклад, перевірити ставлення дошкільняти до якихось злочинних або аморальних стосунків у сім'ї тощо). А. Бердникова наводить приклад застосування казки для діагностики ставлення дитини до будь-якої негативної події в її житті [12].

Проаналізувавши пропозицію А. Бердникової стосовно стимулювання малолітньої дитини до надання правдивих показань, слід зазначити, що такий тактичний прийом допиту просто унеможливується без участі спеціаліста з дитячої психології. А відтак актуальності набуває норма ст. 128¹ КПК України (участь спеціаліста під час проведення слідчих дій), в якій йдеться про те, що у необхідних випадках для участі у проведенні слідчої дії може бути залучений спеціаліст, який не зацікавлений у результатах справи. У цьому випадку як спеціаліста доцільно (крім педагога чи лікаря) залучати і дитячого психолога.

Про доцільність участі психолога у провадженні вербальних слідчих дій зазначають у своїй роботі С.М. Лозова та Т.П. Матюшкова [13, с. 82].

Про суттєву допомогу психолога слідчому в організації та проведенні допиту говорить і М.А. Курмаєва, пояснюючи це тим, що діти нерідко спотворюють обставини сприйняття ситуації у зв'язку з недостатнім розвитком, особливостями пам'яті, обмеженим словниковим запасом, плутають форму, назву, розміри предметів, неправильно називають час і місце події, при описі обстановки наголошують на несуттєвих деталях, переважно яскравих і привабливих для них [14].

Важливе значення для стимулювання малолітніх свідків до надання правдивих показань має і тактична обстановка допиту. Так, допит малолітніх осіб доцільніше

проводити у звичній для них обстановці: у дитячій установі, школі, за місцем проживання. Його бажано починати з бесіди, що містить елементи гри, адже цей тактичний прийом ефективно сприяє встановленню довірчих стосунків з дитиною [12]. Як зазначає Є.Р. Росинська, психологічному контакту з малолітнім свідком сприятиме спокійний, упевнений тон слідчого, його доброзичлива манера спілкування [15]. Ефективніше допит може провести слідчий не чоловічої, а жіночої статі, не у форменому одязі, а у звичайному цивільному, який суттєво не відрізнявся б від одягу тієї особи, до якої дитина більш психологічно схильна.

Слід зазначити, що створення комфортних умов для малолітньої особи під час її допиту є необхідним елементом не лише суто тактичного, а й морально-етичного характеру. Адже тільки вдало обрані слідчим тактичні прийоми проведення допиту малолітніх свідків сприятимуть стимулюванню надання ними правдивих свідчень щодо відомих їм фактів.

Особливе значення для встановлення психологічного контакту з малолітнім свідком має визначення його психофізіологічного стану на момент допиту (сприяти цьому можуть близькі родичі дитини, педагог, вихователь, які добре обізнані щодо особливостей його характеру).

Підсумовуючи викладене вище, слід зазначити, що особливостями стимулювання малолітніх свідків до надання правдивих свідчень під час допиту є:

- обов'язкове залучення дитячого психолога;
- застосування тактичних прийомів у межах практичної психології за напрямом казкотерапії;
- створення комфортних умов перебування малолітнього свідка під час його допиту;
- врахування психофізіологічного стану малолітнього свідка перед початком допиту.

Список використаної літератури

1. *Одерій О.В.* Стимулювання зацікавленості підозрюваних та обвинувачених у вчиненні умисних убивств до надання правдивих свідчень на досудовому слідстві / О.В. Одерій, А.О. Шульга // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : збірник наукових праць. — 2004. — № 2. — С. 150—157.
2. *Кобликов А.С.* Уголовный процесс : учеб. для вузов / А.С. Кобликов. — М. : Издательская группа «НОРМА-ИНФРА М», 1999. — 384 с.
3. *Сімейний кодекс України* : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2002. — № 21-22.
4. *Порівняльна таблиця положень проекту КПК від 05.07.2011* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : wcu-network.org.ua/ua/defence.../3016/.
5. *Психологические особенности следствия по делам несовершеннолетних* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : upsy.org.ua/01/46.php.
6. *Авраменко В.М.* Особливості пред'явлення для впізнання за участю неповнолітньої особи / В.М. Авраменко // Криміналістичний вісник. — 2010. — № 1 (13). — С. 127—130.
7. *Біленчук П.Д.* Криміналістика : підручник / П.Д. Біленчук. — К. : Атіка, 2001. — 500 с.
8. *Айб В.Р.* Особливості тактики допиту неповнолітніх [Електронний ресурс] / В.Р. Айб. — Режим доступу : pravoviki.narod.ru/publiscacii/Aib6.htm.
9. *Шепитько В.Ю.* Криминалистика : курс лекцій / В.Ю. Шепитько. — Харьков : Одиссей, 2003. — 254 с.
10. *Профессиональные ответы на важные вопросы: сказкотерапия* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : margaritka.ua/skazki/id=23.

11. *Казкотерапія* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [nlpbook.com.ua › view_cat.php?cat=6](http://nlpbook.com.ua/view_cat.php?cat=6).
12. *Бердникова А.* Казкотерапія [Електронний ресурс] / А. Бердникова. — Режим доступу : [smart-baby.com.ua › skaskoterapija.html](http://smart-baby.com.ua/skaskoterapija.html).
13. *Лозова С.М.* Деякі аспекти отримання, тлумачення та використання невербальної інформації при проведенні вербальних слідчих дій / С.М. Лозова, Т.П. Матюшкова // Криміналістичний вісник. — 2010. — № 1 (13). — С. 82—86.
14. *Курмаева М.А.* Тактические и процессуальные особенности участия специалиста-психолога в допросе несовершеннолетних потерпевших и свидетелей на досудебном следствии / М.А. Курмаева [Электронный ресурс] // Вопросы ювиальной юстиции. — 2011. — № 1. — Режим доступа : [juvenjust.org › index.php?showtopic=1621](http://juvenjust.org/index.php?showtopic=1621).
15. *Россинская Е.Р.* Особенности тактики допроса несовершеннолетних [Электронный ресурс] / Е.Р. Россинская // Криминалистика. Вопросы и ответы. Закон и право. — М. : ЮНИТА-ДАНА, 1999. — Режим доступа : www.bibliotekar.ru/criminalistika-3/237.htm.

УДК 343.91

І.Ю. Карпушева, викладач кафедри
кримінально-правових дисциплін Донецького
юридичного інституту МВС України

О.В. Старченко, кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Донецького юридичного інституту МВС України

КРИМІНОЛОГІЧНА ТИПОЛОГІЯ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ В КОНТЕКСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ

Проаналізовано особливості класифікації особи злочинця як одного з елементів криміналістичної характеристики злочинів.

Ключові слова: злочинність, злочин, особа злочинця, тип злочинця, класифікація.

Проанализированы особенности классификации личности преступника как одного из элементов криминалистической характеристики преступлений.

In article the analysis of features of classification of the person of the criminal as one of elements criminalistical characteristics of crimes is made.

Дослідження особи злочинця є актуальним завданням не тільки з позицій кримінології та криміналістики, а й з позицій інших наук кримінально-правового циклу.

Об'єктивна обставина, завдяки якій злочинність, злочин, механізм суспільно небезпечної поведінки і насамперед категорія «особа злочинця» утворюють предмет дослідження для різних наук кримінально-правового циклу, зокрема для кримінології та криміналістики, жодним чином не свідчить про те, що ці категорії є полісемантичними явищами [1, с. 535]. Виступаючи предметом дослідження для різноспрямованих наук однорідної групи, зазначені категорії не набувають в їхніх межах багатозначності. Навпаки, через предметне співвідношення цих лексем з об'єктами кримінологічного та криміналістичного вивчення вченим вдається змістовніше окреслити предмет дослідження.

Водночас, на наш погляд, не можна вивчати лише злочинне діяння та його наслідки.

Кримінально-правова та криміналістична характеристики суспільно-небезпечного діяння (дії або бездіяльності) [2, с. 277—285] не будуть повними без різнопланового вивчення особистості злочинця. Без такого пізнання неможливе успішне вирішення ані будь-яких теоретично важливих, ані практично значущих кримінологічних чи криміналістичних проблем.

Про необхідність комплексного дослідження особи злочинця через призму наук кримінально-правового циклу, відчувши потребу у дослідженні особи злочинця

з різних наукових позицій, першими висловилися фахівці-криміналісти В.П. Бахін, І.А. Возгрін, В.А. Образцов, Н.С. Карпов, В.Є. Коновалова. Таке об'єднання фахових зусиль є доволі складним, але необхідним, зважаючи на наявність зв'язку типових особливостей злочинця і вибору певного виду суспільно небезпечної діяльності. Крім того, різні за типологічними ознаками злочинці по-різному підходять до вчинення тотожних або однорідних видів злочинів. А отже, фахівцям потрібно враховувати всі типові особливості злочинців, щоб ефективніше вести боротьбу з різними у криміналістичному розумінні типами злочинів.

Якщо підходити до аналізу обраної проблеми з позицій порівняльного методу, то слід зазначити, що серед основних проблем кримінології у концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку ХХІ ст. названо проблему особистості злочинця, детермінації та механізму злочинної поведінки, що потребувало ґрунтовного теоретичного і методичного дослідження та експериментальної перевірки сучасної соціальної та кримінологічної типології особистості злочинця [3, с. 20—21].

Таким чином, мета цього дослідження — аналіз особливостей класифікації особи злочинця, які дозволяють відрізнити суб'єкта злочину від інших осіб, що є носіями девіантної поведінки, на підставі узагальнення різних точок зору тих авторів, які досліджували особу злочинця в кримінології та в криміналістиці, спробувати сконструювати власний міжгалузевий підхід до типології злочинців.

Особу злочинця як один з елементів криміналістичної характеристики злочинів досліджувало багато вчених з таких наукових галузей знань, як криміналістика, кримінологія, психологія. Особу злочинця, як і сформовані класифікації її типів, що відрізняються криміналістичною або кримінологічною спрямованістю, кожний вчений розглядав у певному контексті, що й відрізняє характеристики психологічної структури особистості, розглянуті у зазначених вище напрямках.

Криміналістична класифікація осіб, які вчиняють злочини, хоча і пов'язана з тотожними класифікаціями у науках кримінально-правового циклу — кримінальному праві, кримінальному процесі, кримінології, проте не ототожнюється з ними. Наприклад, у кримінології дослідження особи злочинця набуває актуальності тому, що злочин як акт протиправної діяльності зумовлений сутністю та особливостями особи, яка свідомо обрала злочинну форму поведінки. Водночас кримінологічне вивчення особи злочинця обмежено особливостями, які використовуються з метою профілактики злочинів. Однак низка важливих з точки зору розкриття злочину властивостей особи залишаються поза межами кримінологічної характеристики. Йдеться насамперед про професійні навички злочинців, що проявляються у відповідних способах вчинення злочинів, специфічних слідах та ознаках злочинного діяння. Отримання криміналістичної інформації про ці властивості є невід'ємною умовою встановлення злочинця та визначення об'єктивної кримінологічної картини злочинності у цілому.

Вперше класифікаційні системи стосовно особи злочинця сформулював Чезаре Ломброзо. Він спробував типізувати злочинців відповідно до їхніх природжених схильностей, поділяючи їх на п'ять категорій [4, с. 140]:

- природжені злочинці;
- злочинці внаслідок божевілля;
- психопати та інші особи, які страждають психічними аномаліями;
- злочинці з пристрасті;

– звичні злочинці.

Кримінологам належали інші класифікації. Вони розглядали злочинця з позицій соціальної природи його особистості, певних відхилень його психологічних характеристик, навмисного ігнорування ним суспільних норм права. До такого поділу можна віднести класифікації К.Г. Юнга, Е. Фромма, а також російських учених С.В. Познишева та А.Є. Петрової [5, с. 32—33; 6, с. 243—247; 7, с. 90—92; 8, с. 60—90; 9, с. 163—165].

На сучасному етапі науковий інтерес становлять класифікації типів злочинців, запропоновані А.Г. Ковальовим, А.Ф. Зелінським і М.І. Єникеевим.

Найактуальнішою у практичному сенсі є класифікація, наведена А.Г. Ковальовим. Найцікавішими є такі авторські позиції:

– глобальний кримінальний тип злочинця формується у стійких негативних умовах життя, родинях з важкими стосунками, що формує в особи озлобленість і безсердечність (останнє може бути обтяжено алкогольною спадковістю);

– парціальний тип формується у двох різних колективах — у суспільстві (у тому числі несприятливому) та в родині, де діти бачать приклади негативних вчинків;

– передкримінальний тип формується внаслідок недоліків у вихованні стійких моральних нахилів і волі, а також певної природної неврівноваженості [10, с. 49—51].

Актуальною є також класифікація злочинних типів, що належить М.І. Єникееву, в якій наголошується на психологічних властивостях особистості злочинця. Автор підходить до типології злочинця з позицій трьох типів:

– асоціального (менш злісного);

– антисоціального (злісного);

– що характеризується дефектами психічної саморегуляції (випадкового).

Зрозуміло, що кожній категорії злочинців притаманні певні риси. Так, асоціальний тип характеризується несформованістю позитивних соціальних позицій, які б могли на ментальному рівні утримати особу від свідомого обрання суспільно небезпечної поведінки, хоча вона б і була детермінована особистими нездоланними несприятливими обставинами. До цього типу можна віднести так званих ситуативних злочинців, які вперше вчинили злочин на підставі загальнокримінальної поведінкової спрямованості.

Суспільно небезпечний тип об'єктивно характеризує особу злісного професійного злочинця, який постійно готовий до вчинення злочину, що зумовлюється стійкими протиправними спонуканнями. Цей тип особистості злочинця, у свою чергу, поділяється на такі категорії:

– корисливі злочинці, яким притаманні корисливі нахили і які посягають на основне надбання суспільства;

– корисливо-насильницькі — злочинці з корисливою спрямованістю, поєднаною з насильством над особою;

– насильницькі — злочинці з насильницькими, агресивними, антигуманними нахилами, з украй зневажливим ставленням до життя, здоров'я та особистої гідності інших людей.

До окремої групи науковець відносить тип особи злочинця, який характеризується дефектами психічної саморегуляції. Це, як правило, особи, які вчинили злочин уперше, не зуміли протистояти криміногенній ситуації, мають низький рівень самоконтролю [11, с. 302—303].

Способи типології злочинців, наведені різними вченими, містять певний перелік ознак, які характеризують суб'єктивні властивості злочинця. Така типізація має не тільки теоретичне, а й прикладне значення. Воно полягає в акцентуванні уваги слідчих органів на тих рисах особистості, які визначають можливі напрями її поведінки, що у подальшому об'єктивно впливатиме на розслідування та кваліфікацію злочину. Отже, особа злочинця стає не тільки однією із суб'єктивних ознак складу злочину (суб'єктом злочину), а ще й одним з елементів криміналістичної характеристики злочинів.

Власне авторське бачення до визначення типології злочинця полягає у такому:

- злочинець з яскраво вираженими віктимними властивостями свідомості;
- злочинець, який на власному ментальному рівні свідомо втрачає можливість сприймати норми права (ментальна аномія), встановлені у суспільстві (концепція аномії);
- злочинець, який вчиняє суспільно небезпечний злочин під нездоланим впливом особистих несприятливих зовнішніх обставин, за яких особа виходить з кола легального соціального макросередовища і опиняється у неофіційних мікросередках (неформальної, маргінальної, деструктивної спрямованості);
- злочинець, який вчиняє суспільно небезпечне діяння у межах так званої очікуваної поведінки, до якої особу злочинця суспільство підштовхує у процесі несприятливих взаємних стосунків (теорія стігми).

Крім того, запропоновано спільний новітній погляд на розвиток теорії причинності у типології злочинця, виходячи з того, що жоден з типів злочинців не діє випадково, тобто не є випадковим типом злочинця. Будь-які обставини, що детермінують факт вчинення певного злочину, не складаються випадково або з долею вірогідності, кожний вид злочинного діяння має свої причини і тягне за собою певні наслідки.

Таким чином, можна дійти висновку про те, що властивості особи злочинця мають різноманітні ознаки, викладені у науках кримінально-правового циклу.

Комплексні риси, які характеризують особу злочинця, можуть бути різними ще й тому, що їхнє обрання зумовлюється спрямованістю злочинних дій, детермінованих психологічною природою їх виконавця. До них можна віднести способи вчинення злочину, специфічний об'єкт злочинного посягання, професійні навички, способи приховування, інсценування тощо.

Необхідно підкреслити, що у криміналістичному аспекті особа злочинця має комплекс ознак, які можуть бути використані з метою розслідування. При цьому як окремі з них, так і їх сукупність потребують не тільки ретельного криміналістичного аналізу, а й кримінологічного визначення їх сутності, а також кримінально-правового дослідження існуючих причинно-наслідкових зв'язків.

Але питання кримінологічної типології особи злочинця слід розглядати у контексті кримінологічно-криміналістичної характеристики окремих видів злочинності, а саме через криміналістичний аналіз певних злочинів, учинених в окремих сферах соціальної життєдіяльності. Якщо як кримінологічну парадигму вважати твердження про те, що злочинність є явищем соціального походження, то кримінологічну типологію особи злочинця треба пов'язувати з криміналістичними змінами у соціально-психологічному портреті злочинця. Такі криміналістичні зміни перетворюють особистість на суспільно небезпечний тип, зумовлений не тільки

внутрішніми девіаціями особистості, а й зовнішніми деформаційними процесами у структурі певних суспільних відносин.

Отже, у проведеному комплексному дослідженні започатковано двобічний розгляд і обраній проблемі надано нового (кримінологічно-криміналістичного) напрямку. Предметом цього системного аналізу з позицій кримінології та криміналістики стає саме соціальний тип особи злочинця, що, звісно, містить у собі відбитки девіантних форм певних суспільних відносин. Тому по-новому розглянуто загальний тип злочинця як соціальне, небезпечно змінюване у своїй поведінці структурне явище.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Словник іншомовних слів* / [за ред. О.С. Мельничука]. — К. : Головна редакція УРЕ, 1974. — 774 с.
2. *Карпушева І.Ю.* Суспільно небезпечна дія та інститут призначення покарання: перспективи розвитку / І.Ю. Карпушева // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2009. — № 2. — С. 277—285.
3. *Концепція розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI століття* / Інформаційний бюлетень: Академія правових наук України. Координаційне бюро з проблем кримінології. — 2002. — № 5. — С. 5—29.
4. *Ломброзо Ч.* Преступление / Ч. Ломброзо. — СПб. : Изд-во Н.К. Мартынова, 1900. — 502 с.
5. *Зелинский А.Ф.* Криминальная психология : науч.-практ. изд. / А.Ф. Зелинский. — К. : Юринком Интер, 1999. — 237 с.
6. *Петрова А.Е.* Психологическая классификация личности. Элементарная методика / А.Е. Петрова. — М., 1927. — 78 с.
7. *Познышев С.В.* Криминальная психология. Преступные типы / С.В. Познышев. — Л., 1926. — 165 с.
8. *Фромм Э.* Человек для самого себя: Введение в психологию этики / Э. Фромм. — М., 1993. — 576 с.
9. *Юнг К.Г.* Аналитическая психология / К.Г. Юнг // История зарубежной психологии. — М., 1986. — 367 с.
10. *Ковалев А.Г.* Психологические основы исправления правонарушителей / А.Г. Ковалев. — М. : Юрид. лит., 1968. — 226 с.
11. *Еникеев М.И.* Основы общей и юридической психологии / М.И. Еникеев. — М. : Юристъ, 1996. — 467 с.
12. *Ведерников Н.Т.* Изучение личности обвиняемого и пути повышения эффективности отдельных следственных действий / Н.Т. Ведерников // Актуальные вопросы государства и права на современном этапе. — Томск : Изд-во Том. ун-та, 1982. — С. 190—192.
13. *Каиржанов Е.И.* Избранные труды: (Selected works in criminal law and criminology) : в 2-х т. / Е.И. Каиржанов. — Алматы : Экономика, 2008. — Т. 2. — 304 с.
14. *Криминалогия : учебник* / [под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова]. — М. : Юристъ, 1995. — 512 с.
15. *Познышев С.В.* Криминальная психология. Преступные типы / С.В. Познышев. — Л., 1926. — 165 с.

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.98

О.М. Литвинов, *ддоктор юридичних наук, професор, начальник кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ*

С.П. Лапта, *зкандидат юридичних наук, заступник начальника кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ*

В.В. Загорулько, *викладач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства та дізнання Харківського національного університету внутрішніх справ*

ДІЯЛЬНІСТЬ СЛІДЧО-ОПЕРАТИВНИХ ГРУП: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто психологічний аспект діяльності слідчо-оперативних груп. Визначено позитивні і негативні моменти розслідування справи групою слідчих та оперативних працівників, приділено увагу проблемі адаптації учасників слідчо-оперативних груп до колективної співпраці та колективного прийняття рішень під час розслідування кримінальної справи. Розглянуто організаційну діяльність керівника слідчо-оперативної групи, розподіл функцій у межах слідчо-оперативної групи.

Ключові слова: психологічне забезпечення, психологічна адаптація членів слідчо-оперативної групи, організаційна діяльність керівника слідчо-оперативної групи.

Рассмотрен психологический аспект деятельности следственно-оперативных групп. Определены позитивные и негативные моменты расследования дела группой следователей и оперативных работников, уделено внимание проблеме адаптации участников следственно-оперативных групп к коллективному сотрудничеству и коллективному принятию решений при расследовании уголовного дела. Рассмотрена организационная деятельность руководителя следственно-оперативной группы, распределение функций в пределах следственно-оперативной группы.

The article is devoted to psychological aspects of investigating groups. Authors determine positive and negative moments of crime investigation by group of investigating and operations staff. They pay attention to the problem of adaptation of participants of investigating groups in collective cooperation and collective decision-making during investigation of criminal case. It was also shown organizational activity of investigating group chief.

У практиці розслідування та розкриття тяжких і особливо тяжких злочинів, надзвичайно складних для розслідування, широкого поширення набула практика групової (або колективної) організації розслідування кримінальної справи, формою реалізації якої є слідчо-оперативна група (далі — СОГ). Згідно з чинними наказами МВС України є кілька видів СОГ: чергові, тимчасові для розслідування і розкриття конкретних злочинів, постійно діючі, міжрегіональні, міжвідомчі та посилені [1]. Враховуючи специфіку кожного із зазначених видів груп, найбільший інтерес з точки зору психологічного забезпечення становлять тимчасові СОГ, які створюються для розслідування конкретних злочинів, та постійно діючі СОГ, оскільки, поперше, така колективна форма організації розслідування злочинів є поширеною, а по-друге, члени цих груп упродовж тривалого часу мають співпрацювати разом (на відміну від чергових СОГ, коли співпраця часто обмежується проведенням кількох оглядів різних місць подій упродовж однієї доби сумісного чергування).

У зв'язку з тим, що у процесі співпраці у СОГ її членам доводиться постійно спілкуватися, взаємодіяти один з одним та іншими особами, вирішуючи поставлені перед ними завдання, до того ж часто в екстремальних умовах, важливе значення має подолання психологічних проблем у межах СОГ з метою підвищення ефективності її діяльності, на що у літературі вже зверталася увага [2, с. 201]. Необхідність взаємодії суб'єктів у СОГ зумовлена спільністю цілей і завдань, поставлених перед органами досудового слідства, і є необхідною умовою ефективної діяльності з вирішення завдань кримінального судочинства [3, с. 58]. Не викликає сумнівів, що добре організована взаємодія слідчих і працівників оперативно-розшукових підрозділів у межах спільної діяльності є однією з найважливіших умов, що забезпечує успішне розслідування та розкриття злочинів [4, с. 82].

Під взаємодією слід розуміти узгоджену за завданнями, часом, місцем і виконавцями діяльність різних ланок однієї або кількох організаційних систем, що не перебувають в адміністративному підпорядкуванні та мають (через функціональну диференціацію та відносну автономію) специфічні засоби і методи роботи, взаємно доповнюють один одного та забезпечують оптимальне досягнення спільної мети [5, с. 152—155].

Питання взаємодії доволі чітко та досконало досліджені та висвітлені у спеціальній літературі [6; 7; 8; 9; 10, с. 59—60; 11; 12; 13; 14, с. 63—66; 15, с. 117—121]. Цей метод організації розслідування має певні переваги (порівняно з індивідуальним).

1. Надає можливість одночасного провадження значної кількості різних за характером і ступенем складності слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Проведене дослідження дозволило визначити такі характерні комплекси слідчих дій у справах про тяжкі злочини, які часто потребують групових зусиль, а саме:

- проведення невідкладних слідчих дій: огляду місця події, допитів потерпілих, свідків та очевидців, затримання підозрюваних тощо;
- одночасні допити підозрюваних одразу після затримання або обвинувачених після пред'явлення обвинувачення;

– одночасні обшуки у місцях проживання підозрюваних, їхніх рідних і близьких, знайомих, місцях зберігання викрадених цінностей, зброї тощо.

Так, наприклад, у процесі реалізації матеріалів однієї кримінальної справи про діяльність бандитського угруповання, що діяло на території Одеської області упродовж 2009—2010 років, одночасно проведено затримання найбільш активних членів банди на двох конспіративних квартирах, що використовувалися для зборів, підготовки злочинів і переховування викраденого, а також двадцять обшуків, у результаті яких вилучено знаряддя та зброю, що використовувалися бандою у злочинних цілях.

Реалізація зазначених комплексів слідчих дій одночасно досягається лише завдяки розподілу функцій у межах СОГ, що працює над розслідуванням конкретних фактів вчинення тяжкого злочину, а відтак має важливе значення, адже обмежує можливості для розробки або узгодження у деталях спільної позиції співучасників вчинених злочинів.

2. Надає можливість одночасної перевірки кількох версій, одночасного провадження слідства за кількома напрямками та у місцях, віддалених одне від одного. Значні обсяги розслідування у справах про тяжкі злочини при індивідуальній його організації, як правило, унеможливають одночасну перевірку усіх можливих версій події. Водночас залучення до розслідування інших слідчих або оперативно-розшукових працівників дозволяє так поділити спільну роботи, щоб кожний з них перевіряв якусь одну версію або кілька питань, спільних для цілої низки версій. Отже, конкретний слідчий працюватиме виключно в одному напрямі, а група у цілому провадитиме слідство за всіма важливими і можливими напрямками, у тому числі і неперспективними.

Слід зазначити, що, коли слідчий працює автономно, навіть будучи досвідченим фахівцем, він не в змозі забезпечити всебічність розслідування: перевіряючи одну версію, він одночасно не закінчує роботу за іншими версіями.

3. Надає можливість забезпечення швидкості та мобільності реагування на зміни слідчої ситуації під час розслідування за рахунок концентрації зусиль СОГ на окремому напрямі розслідування у певний його момент. СОГ створює умови для тактичного маневрування, підвищення мобільності розслідування за рахунок оптимального розподілу, а у разі потреби — перерозподілу та концентрації зусиль членів групи на найважливіших напрямках. Водночас слідчий, який працює над справою самостійно, не має такої можливості — йому слід розраховувати лише на власні сили та власний час.

4. Створює умови для подолання суб'єктивізму, властивого індивідуальному мисленню, шляхом зіставлення різних точок зору на обставини справи під час прийняття тактичних і процесуальних рішень. Реалізація цієї переваги пов'язана з обранням відповідної стратегії і тактики розслідування, максимально об'єктивною оцінкою обставин справи, додатковими психологічними, моральними та організаційними труднощами прийняття необґрунтованого рішення, оцінкою зловживань окремих слідчих.

5. Підвищує результативність роботи окремого члена групи, адже відомо, що об'єднання зусиль кількох людей для виконання спільної роботи, за умови, що ця робота приносить психологічне, моральне та матеріальне задоволення, надихає їх на ще більш плідну роботу. Як свідчить практика, у правильно організованих СОГ їх

члени відчують себе впевненішими, ведуть себе наполегливіше під час реалізації поставлених оперативно-службових завдань. Навіть ті з них, які ніколи не характеризувалися принциповістю при відстоюванні позиції, дивлячись на своїх колег, зіставляючи власні результати з результатами інших, підсвідомо намагаються розвиватися, «вбирають у себе» досвід колег.

б. Створює умови для навчання кадрів, підвищення кваліфікації молодих фахівців, поширення передового досвіду, поглиблення спеціалізації розслідування кримінальних справ певної категорії тощо.

У спеціальній літературі описано також негативні моменти колективного методу організації розслідування [16, с. 20; 17, с. 149—150; 18, с. 35]. З огляду на те, що у переважній більшості кримінальних справ про тяжкі злочини створюються і функціонують СОГ, автори критично оцінили недоліки цього методу колективної організації розслідування. Найпроблемнішими його аспектами є психологічна адаптація членів групи під час розробки спільних рішень, негативні сторони ротації членів СОГ і проблеми формального і фактичного лідерства. Проявляються вони у тому, що внаслідок роботи СОГ у окремих її членів формується поверхове ставлення до розслідування, вивчення специфіки роботи, слідчої ситуації тощо, адже роботу у складі СОГ вони розглядають як тимчасову, додаткову до основних обов'язків. Часом окремі члени групи втрачають зацікавленість у результатах її роботи, бо розуміють, що вони можуть виконати переважний обсяг роботи, а результати отримуватимуть інші.

Зрозуміло, що створення СОГ потребує оптимального кількісного складу групи, залежно від видів злочинів і кількості епізодів кримінальної діяльності. Залучення більшої ніж потрібно кількості слідчих і працівників оперативно-розшукових підрозділів не є запорукою успіху у цій справі. Головне — так організувати роботу групи у цілому, щоб кожний з її членів працював з максимальною самовіддачею в інтересах спільної справи. Крім того, створюючи СОГ, слід враховувати аналітичні здібності, здібності до висування нових ідей, версій, припущень тощо кожного з її членів, адже ці якості можуть набувати вирішального значення під час розслідування. Урахування психологічних особливостей особи не тільки дозволяє прогнозувати її поведінку у конкретних ситуаціях, а й є важливим моментом під час розподілу завдань. Так, екстраверт ефективніше виконуватиме роботу, пов'язану з великою кількістю соціальних контактів, тоді як ефективність виконання цієї самої роботи інтровертом буде значно нижчою. І навпаки, одноманітну, шаблонну роботу краще доручити інтроверту, який упорається з нею значно краще та ефективніше за екстраверта [19, с. 211—213].

Психологічна адаптація членів СОГ відбувається упродовж спільних нарад, зборів, при плануванні розслідування або прогнозуванні криміналістичних проблем під час формування колективної думки групи з приводу якогось проблемного питання розслідування.

Чи не найважливішою при організації СОГ є організаційна діяльність її керівника, що провадиться за кількома напрямками:

- організація власної роботи;
 - організація роботи СОГ;
 - організація взаємодії СОГ з іншими службами, посадовими особами тощо.
- Неабиякою складністю для керівника СОГ є те, що, організовуючи членів групи

для забезпечення швидкого та ефективного розслідування кримінальної справи, йому часто доводиться діяти за наявності вкрай обмеженої та ненадійної інформації. У зв'язку з цим вирішального значення набувають організаційні здібності та навички керівника групи: наполегливість, енергійність, організованість, вимогливість, самокритичність, відповідальність, витримка, дисциплінованість, зібраність, уміння точно розподіляти час, знання психології колективу, здатність протистояти негативним емоціям і вміння знімати психологічну напругу в колективі [2, с. 224; 15, с. 232; 16, с. 55]. Певною проблемою може стати те, що слідчий, який володіє зазначеними рисами у самостійній роботі, може недостатньо проявити їх під час керування групою, особливо коли в умовах відтоку досвідчених слідчих з органів внутрішніх справ керівники СОГ призначають молодих, хоча і перспективних слідчих, але яким бракує досвіду при організації та спрямуванні людей на досягнення загальної мети.

Уникненню психологічних проблем у роботі СОГ сприятиме забезпечення її керівником відкритого характеру контактів між її членами та формування зворотного зв'язку. У групі не повинно бути суперечок про особистий престиж або лідерство. Усі підпорядковуються тільки призначеному керівникові, незалежно від спеціальних звань, досвіду тощо. У літературних джерелах висловлено думку, що група, яка цілком складається з розумних, досвідчених і талановитих людей, може не виконати свого завдання через боротьбу за лідерство серед двох або кількох її учасників [2, с. 223]. Отже, слід ретельніше добирати склад групи, уникаючи введення до її складу кількох потенційних лідерів, схильних до відкритого прояву свого лідерства. Ідеальним варіантом є ситуація, коли керівник і визнаний лідер групи — одна особа.

Головною умовою плідної роботи групи є колективна генерація ідей, а також заборона на критику будь-якої думки, оцінки, рекомендації, що були висловлені упродовж обговорення. Такий спосіб організації передбачає колективне обговорення проблем з метою максимальної реалізації творчої активності та забезпечення толерантного ставлення до чужих ідей, навіть якщо вони не мають одноставної підтримки.

При цьому механізм зворотного зв'язку, який забезпечує спілкування членів СОГ, проявляється у вирішенні поставленого завдання завдяки і шляхом конкуренції ідей. Інакше кажучи, це процес поступового наближення до істини, коли, наприклад, усі члени СОГ є генераторами ідей, а завдання керівника полягає у координації цього процесу, узагальненні різних поглядів і думок, прийнятті зважених організаційно-тактичних рішень.

Обговорення певної проблеми, яка виникла, виникне або може виникнути на якомусь етапі розслідування справи, у СОГ має відбуватися так: свої думки висловлюють члени групи, які доповідають суть і зміст проблеми, називають виявлені об'єктивні тенденції, які про це свідчать. При цьому вони висловлюють свою думку з приводу проблеми і власне бачення варіантів її вирішення. Потім до обговорення залучаються ті члени СОГ, які можуть висловити нестандартні, оригінальні рішення щодо проблеми. До них приєднуються фахівці, досвідчені працівники, завдання яких полягає у відкиданні випадкових, поверхових, непродуманих ідей або таких, що не стосуються цієї проблематики. Врешті-решт, до обговорення залучається керівник СОГ, який оцінює висловлені думки, ідеї та рекомендації,

узагальнює їх, приймає тактичне або процесуальне рішення і підбиває підсумок дискусії.

Узагальнюючи зазначене, слід ще раз наголосити на великій ролі колективних форм діяльності під час організації розслідування тяжких злочинів. Від ефективності роботи СОГ, від наявності в їх діях помилок і прорахунків значною мірою залежать якість і результати початкового етапу розслідування кримінальної справи, виявлення ознак злочинів, збір і можливості подальшого використання доказів тощо. Їх оптимальний склад, мобільність і фаховий потенціал не дозволяють часу ставати негативним чинником розкриття злочину. Кількісно та якісно збалансований склад учасників СОГ значною мірою сприяє психологічній адаптації членів групи під час розробки спільних рішень, а отже, і підвищенню ефективності її роботи. Створюючи СОГ, слід завжди пам'ятати, що великі за чисельністю групи ускладнюють контроль і безпосереднє керівництво їх діяльністю, заважають тактичному маневруванню, плідній творчій праці, налагодженню групової взаємодії.

Список використаної літератури

1. Наказ МВС України від 24.09.2010 № 456 «Про затвердження Положення про основи організації розкриття злочинів органами внутрішніх справ України».
2. Гаєнко В.І. Деякі міркування щодо організації взаємодії на досудовому слідстві / В.І. Гаєнко, О.М. Литавинов // Право і безпека. — 2003. — Т. 2. — № 3.
3. Руководство для следователей / [под ред. Н.В. Жогина]. — М. : Юрид. л-ра, 1971. — 443 с.
4. Литвинов О.М. Сучасні проблеми управління профілактикою злочинів в Україні : монографія / О.М. Литвинов. — Херсон : ОЛДІ-плюс, 2003. — 312 с.
5. Карнеева Л.М. Расследование преступлений группой следователей / Л.М. Карнеева. — М. : ВНИИП СССР, 1965.
6. Михайлов А.И. Научная организация труда следователя / Михайлов А.И., Соя-Серко Л.А., Соловьев А.Б. — М. : Юрид. лит., 1974. — 168 с.
7. Шейфер С.А. Предварительное следствие. Общие условия и основные этапы производства : учеб. пособие / С.А. Шейфер. — Куйбышев, 1986. — 82 с.
8. Абдумаджидов Г.А. Расследование преступлений: Процессуально-правовое исследование / Г.А. Абдумаджидов. — Ташкент : Узбекистан, 1986. — 191 с.
9. Синеокий О.В. Виды следственных и следственно-оперативных групп: сравнительный анализ / О.В. Синеокий // Государство и право. — 1997. — № 1. — С. 60—67.
10. Коновалов В. Групповой метод расследования / В. Коновалов // Законность. — 1995. — № 7. — С. 37—41.
11. Селезнев М. Бригадный метод расследования / М.Селезнев // Законность. — 1997. — № 9.
12. Бажанов С.В. Основные направления совершенствования взаимодействия органов предварительного расследования в условиях следственно-оперативных групп / С.В. Бажанов. — Владимир : ВлЮИ МВД РФ, 1998.
13. Белкин Р.С. Криминалистика. Общетеоретические проблемы / Р.С. Белкин, А.И. Винберг. — М. : Юрид. лит., 1973.
14. Коновалова В.Е. Психология в расследовании преступлений / В.Е. Коновалова. — Харьков : Вища школа, 1978.
15. Васильев Л.В. Юридическая психология / Л.В. Васильев. — 6-е изд., доп. и перераб. — СПб. : Питер, 2009. — 605 с.
16. Алфьоров С.М. Діяльність органів внутрішніх справ по протидії злочинності у курортних регіонах (кримінологічне дослідження по матеріалах Запорізької області) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С.М. Алфьоров. — Харків, 2003.

17. Драпкин Л.Я. Основы криминалистической теории следственных ситуаций : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Л.Я. Драпкин. — М., 1987.

18. Фернхем А. Личность и социальное поведение / А. Фернхем, П. Хейвен. — СПб. : Питер, 2001. — 386 с.

19. Бандурка А.М. Юридическая психология : монография / Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. — 2-е изд., доп. и перераб. — Харьков : Титул, 2006. — 750 с.

УДК 343.98

С.О. Книженко, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики, судової медицини
та психіатрії Харківського національного
університету внутрішніх справ

С.М. Лозова, кандидат психологічних наук,
доцент кафедри криміналістики, судової медицини
та психіатрії Харківського національного університету
внутрішніх справ

ВСТАНОВЛЕННЯ РОЗМІРУ МАТЕРІАЛЬНОЇ ШКОДИ ПРИ ВЧИНЕННІ ЗАВІДОМО НЕПРАВДИВОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ЗАГРОЗУ БЕЗПЕЦІ ГРОМАДЯН, ЗНИЩЕННЯ ЧИ ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ВЛАСНОСТІ

Висвітлено зміст діяльності слідчого щодо відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочинцем; визначено коло спеціалістів, які залучаються під час розслідування зазначених злочинів; сформульовано питання для проведення відповідних експертних досліджень; розроблено алгоритм діяльності слідчого зі встановлення розміру матеріальної шкоди у разі завідомо неправдивого повідомлення про замінування.

Ключові слова: встановлення розміру матеріальної шкоди, завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності, загроза вибуху.

Освещено содержание деятельности следователя по возмещению материального ущерба, причиненного преступлением; определен круг специалистов, привлекаемых при расследовании таких преступлений; сформулированы вопросы для проведения соответствующих экспертных исследований; разработан алгоритм деятельности следователя по установлению размера материального ущерба при заведомо неправдивом сообщении о заминировании.

The research depicts the activity of investigator in financial harm compensation caused by a crime. The specialists who are involved in the investigation of these crimes are defined. The authors formulate the questions for researches and the algorithm of investigator activity in defining of size of financial harm at preliminary untruthful report about mining.

Неправдиві повідомлення про замінування об'єктів стали доволі поширеним видом злочину упродовж останніх років. Слідчо-судова практика свідчить про те, що перед слідчими під час розслідування таких злочинів постають проблеми, пов'язані з визначенням характеру і розміру завданої злочинцем шкоди.

Окремі аспекти методики розслідування різних видів злочинів у своїх роботах досліджували Ю.П. Аленін, І.О. Возгрін, Р.С. Белкін, Г.Г. Зуйков, А.В. Іщенко, В.О. Коновалова, О.Н. Колесніченко, О.М. Ларін, В.О. Образцов, В.Г. Танасевич, М.П. Яблоков та інші криміналісти.

Одним із структурних елементів методики розслідування окремих видів злочинів криміналісти називають діяльність слідчого з відшкодування матеріальної шкоди при вчиненні злочинів [1, с. 21; 2, с. 245].

Водночас на сьогодні у науковій літературі залишилися не дослідженими питання щодо встановлення розміру матеріальної шкоди у разі вчинення завідомо неправдивого повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності. Враховуючи зазначене, метою цієї статті є розробка алгоритму діяльності слідчого зі встановлення розміру матеріальної шкоди під час розслідування таких злочинів.

Встановлення характеру і розміру шкоди, заподіяної злочином, відповідно до вимог частини четвертої ст. 64 КПК України є обов'язковим при провадженні досудового слідства у кримінальній справі [3, с. 46].

Слушною є думка криміналістів, які до змісту діяльності слідчого з відшкодування матеріальної шкоди, завданої злочином, відносять:

- пошук втрачених матеріальних цінностей;
- визначення розміру шкоди, завданої злочином;
- встановлення кола осіб, відповідальних за завдану шкоду;
- встановлення можливих джерел відшкодування шкоди;
- вжиття заходів щодо забезпечення цілісності та схоронності виявленого майна;
- прийняття цивільного позову та визнання особи цивільним позивачем;
- притягнення особи як цивільного відповідача [4, с. 106].

Розслідування завідомо неправдивого повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності завжди потребує залучення слідчим:

- працівників відділу вибухотехнічних і пожежно-технічних досліджень НДЕКЦ при ГУ-УМВС МВС України в областях та на транспорті, які проводять обстеження з метою виявлення вибухових пристроїв тощо;
- працівників МНС України з метою забезпечення пожежної безпеки та надання допомоги під час евакуації працівників підприємств, установ, організацій, щодо яких надійшло повідомлення про замінування;
- працівників швидкої медичної допомоги з метою надання їй у необхідних випадках.

Отже, під час розслідування таких злочинів слідчий має встановити розмір шкоди, завданої МВС України, МНС України, МОЗ України, зважаючи на те, що ці служби не тільки зазнають матеріальних витрат, а й відволікаються від виконання своїх основних функцій.

З огляду на викладене для визначення розміру завданої шкоди під час розслідування кримінальних справ про завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності слідчому слід встановлювати:

- який конкретно об'єкт та/або його відділи було «заміновано»;

- час, упродовж якого проводилося обстеження певного об'єкта за фактом закладання вибухівки;
- чи проведено евакуацію персоналу підприємства, установи, організації;
- кількість працівників підприємства, установи чи організації, діяльність яких було призупинено у зв'язку з обстеженням «об'єкта замінування»;
- розмір зарплати працівників за час вимушеної зупинки підприємства, установи, організації;
- кількість державних служб (яких саме), залучених до обстеження «замінованого об'єкта»;
- кількість залучених працівників відповідних державних органів для обстеження «замінованого об'єкта»;
- площу об'єкта, який підлягав обстеженню;
- вид і кількість технічних засобів, які використовувалися під час обстеження об'єкта.

Реалізуючи завдання щодо встановлення шкоди, завданої органам внутрішніх справ у результаті залучення до огляду місця події працівників вибухотехнічної служби НДЕКЦ при ГУ-УМВС України в областях і на транспорті, слідчий має звернутися із запитом до керівника цього підрозділу про надання розрахунку та обсягу виконаної роботи з обстеження «замінованого об'єкта». Зрозуміло, що обсяг роботи залежить від кількості осіб, залучених до обстеження об'єкта, тривалості та площі обстеження, видів і кількості використовуваних у процесі огляду технічних засобів. Шкода вираховується відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 4 червня 2007 року № 795 «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися органами та підрозділами Міністерства внутрішніх справ» (зі змінами і доповненнями) [5].

З аналогічним зверненням слідчий має звернутися із запитом до керівника лікарні швидкої та невідкладної медичної допомоги про надання розрахунку та розміру виконаної роботи для визначення шкоди, завданої органам охорони здоров'я. Як і у попередньому випадку, розмір шкоди залежить від кількості задіяних карет швидкої допомоги, тривалості часу на виконання робіт і кількості медперсоналу. Шкода вираховується відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 17 вересня 1996 року № 1138 «Про затвердження переліку платних послуг, які надаються в державних закладах охорони здоров'я та вищих медичних закладах освіти» (зі змінами і доповненнями) [6].

Для визначення розміру шкоди, завданої органам МНС України, слідчий має звернутися із запитом до керівника структурного підрозділу цього Міністерства, який був залучений до огляду місця події. Залежно від кількості залучених до огляду місця події машин і працівників пожежної охорони та тривалості обстеження, сума завданої шкоди обчислюється відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 15 травня 2000 року № 798 «Про затвердження переліку платних послуг, що можуть надаватися підрозділами Державної пожежної охорони Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи» (зі змінами і доповненнями) [7].

Матеріальна шкода підприємству (установі, організації), стосовно якого було отримано завідомо неправдиве повідомлення про замінування, спричинена зупиненням його роботи, залежить від виду діяльності підприємства (установи,

організації), тривалості часу зупинення його діяльності, кількості персоналу на підприємстві.

Слідчому варто перевіряти достовірність даних підприємств (установ, організацій) щодо заподіяної матеріальної шкоди, обґрунтованість проведених розрахунків, адже трапляються випадки навмисного завищення розмірів матеріальних збитків (так, керівник одного із «замінованих» супермаркетів замість 45 хв, упродовж яких тривало обстеження об'єкта, зазначив у довідці 2 доби) [8].

Для повного і точного вирахування матеріальної шкоди підприємству (установі, організації) у результаті завідомо неправдивого повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності слідчому доцільно призначати судово-економічну експертизу, у межах якої провести дослідження документів бухгалтерського обліку та фінансової звітності. При цьому експерту поставлено такі запитання.

1. Чи є обґрунтованими подані розрахунки щодо збитків, спричинених у результаті зупинення діяльності підприємства у зв'язку з неправдивим повідомленням про загрозу?

2. Якщо ні, то які реальні витрати?

3. Яку вигоду реально втратило підприємство (установа, організація)?

Крім того, слідчий має роз'яснити представникам тих структур, яким було завдано шкоди, про їх право під час провадження у кримінальній справі пред'явити до обвинуваченого або до осіб, що несуть матеріальну відповідальність за дії обвинуваченого, цивільний позов, який суд розглядає одночасно з кримінальною справою (ст. 28 КПК України).

Як свідчить практика, здебільшого слідчі не роз'яснюють таке право підприємствам (установам, організаціям). Це призводить до того, що відшкодування спричиненої злочином матеріальної шкоди відбувається за рахунок держави, що є неприпустимим (наприклад, встановлений слідчим під час розслідування кримінальної справи розмір шкоди, заподіяної вибухотехнічному відділу НДЕКЦ при ГУМВС України в Харківській області, так і залишився лише «фігурувати» у матеріалах кримінальної справи і не був відшкодований державному органу) [9].

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що обчислення розміру матеріальної шкоди у разі вчинення завідомо неправдивого повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності є обов'язковим елементом предмета доказування у кримінальній справі і завжди враховується судом під час призначення покарання.

Перспективою подальших досліджень проблем розслідування завідомо неправдивих повідомлень про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності є розробка криміналістичної характеристики таких злочинів, визначення типових слідчих ситуацій і відповідних їм алгоритмів розслідування, розробка тактичних прийомів проведення окремих слідчих дій.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Волобуєв А. Ф.* Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / А.Ф. Волобуєв. — Харків, 2002. — 42 с.

2. Корж В.П. Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными формированиями в сфере экономической деятельности : монография / В.П. Корж. — Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. — 412 с.

3. *Кримінально-процесуальний кодекс України* : станом на 20 вересня 2009 року. — Хар. : Одиссей, 2009. — 240 с.

4. Курс криминалистики. Особенная часть : учеб. пособ. / [отв. ред. В.Е. Корноухов]. — М. : Юристъ, 2001. — Т. 1. Методики расследования насильственных и корыстно-насильственных преступлений. — 634 с.

5. *Про затвердження переліку платних послуг, які надаються підрозділами Міністерства внутрішніх справ та Державної міграційної служби, і розміру плати за їх надання* : постанова Кабінету Міністрів України від 4 червня 2007 року № 795 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=795-2007-%EF>.

6. *Про затвердження переліку платних послуг, які надаються в державних закладах охорони здоров'я та вищих медичних закладах освіти* : постанова Кабінету Міністрів України від 17 вересня 1996 року № 1138 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1138-96-%EF>.

7. *Про затвердження переліку платних послуг, що можуть надаватися підрозділами Державної пожежної охорони Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи* : постанова Кабінету Міністрів України від 15 травня 2000 року № 798 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main-.cgi?nreg=798-2000-%EF>.

8. *Кримінальна справа № 1-298/09*. Архів Дзержинського районного суду м. Харкова.

9. *Кримінальна справа № 1-803/08*. Архів Дзержинського районного суду м. Харкова.

УДК 343.144

А.О. Ляш, кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та процесу
Київського національного університету культури і мистецтв

В.М. Ліщенко, кандидат юридичних наук

ДОПИТ ОБВИНУВАЧЕНОГО ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У СПРАВАХ ПРО ОДЕРЖАННЯ ХАБАРА

Розглянуто підстави і порядок провадження допиту у справах про одержання хабара.
Ключові слова: допит, докази, обвинувачений, звинувачення, хабар.

Рассмотрены основания и порядок ведения допроса по делам о получении взятки.

Searched the grounds and procedure of interrogation in cases of bribery.

У справах про одержання хабара допит обвинуваченого має важливе значення для встановлення істини. Водночас, як свідчить практика, окремі слідчі іноді недооцінюють його значення, переоцінюють значення явки з повинною, припускаються інших помилок, що негативно позначаються на якості досудового слідства у цій категорії справ.

Питання допиту обвинуваченого у своїх працях розглядали В.П. Бахін, В.М. Абрамова, О.В. Батюк, В.К. Весельський, Н.С. Карпов, В.О. Коновалова, В.С. Кузмичов, В.Г. Лукашевич, В.С. Мацшин, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, А.В. Старушкевич, С.М. Стахівський, А.М. Третяченко, І.К. Туркевич, Л.Д. Удалова та інші українські науковці.

Метою цієї статті є розгляд процесуального порядку та окремих тактичних прийомів проведення допиту обвинуваченого у справах про одержання хабара.

Як відомо, допит обвинуваченого — це слідча дія, спрямована на одержання від обвинуваченого показань з приводу пред'явленого йому звинувачення, а також з'ясування всіх інших відомих йому обставин, що мають значення для встановлення істини у кримінальній справі [1, с. 276]. Водночас допит обвинуваченого є важливим засобом забезпечення його права давати свідчення за пред'явленим звинуваченням і надавати докази з метою захисту від звинувачення.

Слід також мати на увазі, що давати показання — це право обвинуваченого, а не його обов'язок. Тому закон забороняє домагатися показань обвинуваченого шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів (частина третя ст. 22 Кримінально-процесуального кодексу України). За примушування давати показання під час допиту шляхом незаконних дій, у тому числі із застосуванням насильства або знущання, винувата особа, яка провадить дізнання або досудове слідство, може бути притягнута до кримінальної відповідальності (ст. 373 Кримінального

кодексу України (далі — КК України)) [2].

Під час допиту обвинуваченого в одержанні хабара слідчий має враховувати його психологічний стан, захисну доміную, фрустраційні емоції, темперамент і застосовувати правомірний психологічний вплив, основною формою якого є переконання [3, с. 154—161].

Допит як інформаційний процес є джерелом видів інформації [4, с. 8—11]:

- змістовної;
- мімічної;
- конклюдентної.

Відіграючи важливу роль у системі слідчих дій, які проводяться під час доказування з метою збирання і перевірки доказів у справі, допит обвинуваченого є засобом одержання від нього правдивих і об'єктивних показань щодо обставин, які підлягають доказуванню. Показання обвинуваченого дають можливість перевірити якість і переконливість зібраних у справі доказів, достовірність висунутих у процесі розслідування версій [5, с. 53].

До кожного допиту у справах про одержання хабара слідчий має ретельно готуватися. У криміналістичній літературі виокремлюють три основних етапи підготовки до допиту:

- початковий;
- основний (робочий);
- завершальний (кінцевий).

Основними елементами підготовки до допиту є:

- збирання доказів про обставини вчиненого злочину;
- глибоке і всебічне вивчення матеріалів кримінальної справи і відомостей, що характеризують особу допитуваного;
- вивчення обстановки, в якій проведено переговори щодо вирішення певного питання на користь хабародавця чи третіх осіб, предмета хабара та способу його передавання;
- вивчення психологічного стану обвинуваченого;
- встановлення психологічного контакту з обвинуваченим;
- складання плану допиту тощо [6, с. 89—97].

Тому, як слушно наголошує А.М. Третьяченко, слідчий повинен мати достатній комплекс доказів, які викривають особу, що одержала хабара, а також певну характеристику допитуваної особи [7, с. 48]. До початку допиту, на думку І.К. Туркевич, слідчий має ретельно ознайомитися зі специфікою діяльності підприємства чи організації, де працював обвинувачений [5, с. 53]. З цією метою він має право провести низку слідчих дій, зокрема допитів свідків. Одержані від них відомості дають змогу слідчому скласти уявлення про організацію діяльності підприємства, установи чи організації, функціональні обов'язки працівників, повноваження посадових осіб, причетних до давання чи одержання хабара, установлений законом і відомчими нормативними актами порядок розгляду і вирішення питань, які належать до повноважень посадових осіб, зокрема обвинуваченого, причини та умови вчинення злочину тощо.

Для встановлення психологічного контакту з обвинуваченим доцільно використовувати прийоми, рекомендовані Ф.В. Глазиріним, В.Г. Лукашевичем та іншими авторами, а саме [8, с. 156; 9, с. 179]:

- проводити попереднє спілкування на іншу тему;
- створювати відповідну атмосферу допиту;
- коректно поводитися, виявляти чуйне, доброзичливе ставлення до допитуваної особи;
- уважно вислухати допитувану особу;
- роз'яснити мету і завдання допиту;
- активізувати інтерес до допиту і його результатів тощо.

Необхідно також визначити конкретні питання, що підлягають з'ясуванню під час допиту, їх послідовність, порядок пред'явлення наявних у справі доказів з метою викриття обвинуваченого у вчиненні злочину, викликати для проведення очних ставок відповідних свідків та інших осіб.

Осіб, які можуть бути допитані як обвинувачені у справах про хабарництво, можна умовно поділити на три групи: хабародавець, посередник, хабарник. Якщо обвинувачених кілька, потрібно визначити черговість допиту кожного з них. Як правило, доцільна така послідовність: хабародавець, посередник, хабарник. Насамперед слід допитувати тих, від кого передбачається одержати правдиві показання, зокрема осіб, щодо яких зібрано більше доказів, що належно перевірені і є належними, допустимими і достовірними. Під час допиту особи, яку обвинувачують у посередництві, потрібно спиратися на одержані докази, з'ясовуючи при цьому, хто і за яких обставин залучив її до посередництва, чи не була вона сама ініціатором цього; яку винагороду їй обіцяли і що фактично вона отримала; коли вона зустрічалася з хабарником і хабародавцем, за яких обставин і що супроводжувало ці зустрічі, хто про них міг знати [10, с. 481; 11, с. 440].

На початку допиту слідчий має ознайомити обвинуваченого з постановою про притягнення його до відповідальності як обвинуваченого, роз'яснити його права та обов'язки, передбачені законом, а потім запитати обвинуваченого, чи визнає він себе винним у пред'явленому звинуваченні і якою мірою — повністю, частково чи зовсім не визнає своєї провини. Це дасть змогу з'ясувати ставлення обвинуваченого до пред'явленого звинувачення і врахувати у процесі допиту. Відповіді обвинуваченого на поставлені запитання заносять до протоколу і засвідчують його підписом.

Якщо обвинувачений визнав себе винним частково, слід з'ясувати, які саме обставини, епізоди злочинної діяльності він визнає, а які не визнає і чому. Після цього слідчий пропонує обвинуваченому в довільній формі викласти свої показання по суті пред'явленого звинувачення. Якщо у подальшому показання обвинуваченого суттєво суперечитимуть початковим, потрібно шляхом додаткового допиту та інших слідчих дій з'ясувати у нього, чому це сталося [12, с. 145—146].

Зазвичай під час допиту обвинуваченого в одержанні хабара, як правильно зазначає І.К. Туркевич, потрібно з'ясувати деякі питання.

1. Кому дано хабара?
2. Які мотиви давання хабара?
3. За виконання або невиконання якої службової дії було дано хабара?
4. Що є предметом хабара? Які його особливості, індивідуальні ознаки і якою мірою він задовольняв службову особу?
5. Чи не вимагала службова особа іншого хабара або збільшення його розмірів?

6. Скільки разів давався хабар і за яких обставин? У який спосіб було передано хабар?

7. За яких обставин і коли між особою, що дала хабар, і службовою особою виникли стосунки, за яких стала можливою пропозиція хабара? хто був ініціатором цього?

8. Чи не було посередника між особою, що дала хабара, і службовою особою під час ведення переговорів стосовно передачі хабара?

9. Від кого посередник: від особи, що давала хабар, чи службової особи?

10. Яку винагороду та від кого одержав посередник за сприяння у даванні — одержанні хабара?

11. Хто знав про те, що було передано хабара? [5, с. 54].

Деякі науковці слушно рекомендують під час допиту обвинувачених у справах цієї категорії більше деталізувати всі обставини справи, щоб перевірити їх показання по суті та використати по змозі у майбутньому для збирання нових доказів (як обвинувальних, так і виправдувальних). При цьому, як правильно наголошують окремі автори, необхідно з'ясувати, чому вони запам'ятали ті чи інші подробиці, хто може підтвердити обставини, на які вони посилаються, які документи можуть мати значення для справи, причини, умови і мотиви вчинення злочину тощо [13, с. 347].

Показання обвинувачених, які визнають себе винними, як і тих, що не визнають себе винними, як вірправильно наголошує І.К. Туркевич, є рядовими доказами, їх необхідно ретельно перевіряти, адже, наприклад, визнання своєї вини обвинуваченим не завжди відповідає дійсності — відомі випадки, коли за впливом певних обставин обвинувачений визнає себе винним у тому, чого він не вчиняв. Буває і так, коли останній визнає себе винним у меншому, прикриваючи більше [5, с. 56].

Дієвим прийомом перевірки правдивості показань хабародавця, який визнає свою вину, як слушно наголошують окремі автори, є детальний допит його про місця передачі хабара або зустрічей з хабарником із зазначенням розташування окремих предметів, їх особливостей. Можна запропонувати допитуваному намалювати план приміщення або місцевості, який додається до протоколу допиту тощо [11, с. 439]. Цей прийом доцільно застосовувати і під час допиту хабарника.

Зважаючи на те, що особи, яких звинувачують в одержанні хабара, як правило, заперечують свою вину у вчиненні злочину, слід застосовувати різні тактичні прийоми, наприклад, роз'яснення передбачених законом обставин, що пом'якшують відповідальність і покарання (щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину — частина перша ст. 66 КК України) [2], переконання у тому, що вони знову можуть стати чесними працівниками за умови, якщо усвідомлять свою вину і правдивими показаннями допоможуть розкрити злочин.

Якщо обвинувачений у хабарництві відмовляється давати показання, то слідчий має докласти всіх зусиль, щоб з'ясувати причини відмови і таки одержати від нього правдиві свідчення [5, с. 53]. Ці зусилля мають бути правомірними.

В окремих випадках слідчі некритично ставляться до відмови підозрюваного (обвинуваченого) давати показання і переоцінюють значення явки з повинною, власноручно написаної після фактичного затримання особи під час одержання грошей та інших матеріальних цінностей як хабара.

Як приклад: гр. Я. був затриманий працівниками Державної служби боротьби з економічною злочинністю 10.06.2002 р. під час одержання хабара, а 11.06.2002 р.

було складено три протоколи явки з повинною, де він власноручно вказав, що визнає свою провину в одержанні хабарів, щирозсердно розкався, назвав суми хабарів і осіб, від яких їх одержав. 11.06.2002 р. було порушено кримінальну справу і гр. Я. затримано як підозрюваного. Допит його як підозрюваного не відбувся у зв'язку з відмовою давати свідчення на підставі ст. 63 Конституції України. Надалі гр. Я. обвинувачували по шести епізодах одержання хабарів. Під час досудового слідства 20.06.2002 р. він відмовився давати свідчення, посилаючись на ст. 63 Конституції України і на погіршення стану здоров'я, а 05.07.2002 р. за участю захисника не визнав своєї провини і знову відмовився від давання показань. Лише під час судового розгляду гр. Я. почав спростовувати свою вину і докази своєї винуватості за всіма епізодами звинувачення. У результаті за одним епізодом справу закрити слідчий, а за п'ятьма — суд виніс виправдувальний вирок [14].

Якщо обвинувачений не має наміру давати правдиві показання, не слід пред'являти йому на першому допиті всі докази. Доцільно застосувати прийом поступового їх пред'явлення, для чого заздалегідь визначити, які докази будуть пред'явлені під час кожного допиту.

Зазвичай у разі відмови давати правдиві свідчення для викриття особи в одержанні хабара застосовують такі методи пред'явлення доказів [5, с. 55—56; 10, с. 480]:

- пред'явлення найсуттєвішого доказу на початку допиту;
- пред'явлення доказів за наростаючою силою, тобто з пред'явленням спочатку менш суттєвих, а далі — більш суттєвих;
- комбіноване одночасне пред'явлення доказів (слідчий описує обвинуваченому всю картину злочину, складену з наявних доказових матеріалів, щоб він зрозумів, що слідству все відомо і він змушений дати правдиві показання).

Крім того, під час допиту доцільно застосовувати звуко- та відеозапис, особливо якщо існує вірогідність того, що обвинувачений у процесі подальших допитів може відмовитися від раніше даних показань. В окремих випадках слідчий фіксує кожну відповідь обвинуваченого у протоколі і пропонує кожну з них підписати [10, с. 480—481].

Деякі науковці слушно пропонують застосовувати під час допиту затриманої особи (підозрюваного, обвинуваченого) комп'ютерне обладнання, що дає можливість зафіксувати ставлення до цієї особи працівника, який проводить слідчу дію, та оцінити його професійний рівень. Також є пропозиція, використовуючи спеціально розроблені програми, записати допит з подальшим його кодуванням, що забезпечує збереження запису в оригінальному вигляді [15, с. 14—15].

У разі відмови обвинуваченого від раніше наданих показань слід встановити мотиви такої поведінки і роз'яснити, що:

- відмовою він лише ускладнює своє становище, і без того вкрай складне;
- його показання не мають переваги над іншими доказами у справі;
- завданням слідства є збирання не тільки обтяжуючих, але й пом'якшувальних обставин;
- щире каяття, а також сприяння слідству є обставиною, що пом'якшує покарання.

Якщо обвинувачений уперто тримається позиції відмови від давання показань або дає неправдиві показання, проводяться подальші слідчі дії за участю обвинуваченого

(очні ставки, пред'явлення для впізнання тощо), які, можливо, змусять його змінити обрану ним позицію [10, с. 481]. При цьому суворо дотримується принцип свободи від самовикриття, викриття членів сім'ї чи близьких родичів [16, с. 125—128] та інші принципи кримінального процесу.

Аналіз 185 справ свідчить, що для викриття обвинуваченого в одержанні хабара та спростування неправдивих показань застосовували: очну ставку — у 37 справах (46,25 %), додатковий допит обвинуваченого — у 22 справах (27,5 %), додатковий допит свідка-заявника — у 6 справах (7,5 %), додатковий допит інших свідків — у 15 справах (18,75 %).

З метою спростування алібі підозрюваного (обвинуваченого) в одержанні хабара за результатами проведеного опитування проводили: очну ставку між свідком-заявником і підозрюваним (обвинуваченим) — 123 респонденти (74,5 %), експертизу — 25 респондентів (15,1 %), додатковий допит свідка-заявника — 19 респондентів (11,5 %), додатковий допит інших свідків — 16 респондентів (9,7 %), додатковий допит підозрюваного (обвинуваченого) — 14 респондентів (8,5 %), відтворення обстановки та обставин події — 12 респондентів (7, 2 %) [17, с. 150, 227—228].

Отже, підсумовуючи, слід зазначити, що з використанням всіх рекомендованих законних методів і засобів можна не тільки суттєво підвищити ефективність допиту обвинуваченого у справах про одержання хабара, а й покращити якість проведення розслідування у цілому у справах цієї категорії.

Список використаної літератури

1. *Михеєнко М.М.* Кримінальний процес України : підручник / Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : Либідь, 1999. — 536 с.
2. *Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року : станом на 15 квітня 2001 року / Верховна Рада України.* — Офіц. вид. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25—26.
3. *Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности) : учеб. пособ. для вузов МВД СССР / [Гаврилов А.К., Глазырин Ф.В., Ефимичев С.П. и др.].* — Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1984. — 240 с.
4. *Коновалова В.Е.* Допрос: тактика и психология : учеб. пособ. / В.Е. Коновалова. — Харьков : Консум, 1999. — 156 с.
5. *Туркевич І.К.* Деякі особливості допиту обвинувачених в справі про хабарництво / І.К. Туркевич // Вісник Київського університету. — 1967. — № 7. — С. 53—57.
6. *Батюк О.В.* Правовий статус обвинуваченого на досудовому слідстві: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Батюк Олег Володимирович. — К., 2007. — 208 с.
7. *Третьяченко А.М.* Допрос обвиняемых по делам о взяточничестве / А. М. Третьяченко // Следственная практика. — М., 1963. — Вып. 60. — С. 46—56.
8. *Глазырин Ф.В.* Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий / Ф.В. Глазырин. — Свердловск, 1997. — 230 с.
9. *Лукашевич В.Г.* Тактика первого допроса обвиняемого после предъявления обвинения / В.Г. Лукашевич // Вопросы уголовного права, прокурорского надзора, криминалистики и криминологии. — Душанбе, 1968. — Кн. 2. — С. 279—293.
10. *Абрамова В.М.* Криміналістика : навч. посіб. для дист. навчання / В.М. Абрамова, А.О. Ляш ; за наук. ред. А.В. Іщенка. — К. : Ун-т «Україна», 2007. — 557 с.
11. *Криміналістика.* Академічний курс : підручник / [Варфоломеева Т.В., Гончаренко В.Г., Бояров В.І. та ін.]. — К. : Юрінком Інтер, 2011. — 504 с.

12. Ляш А.О. Кримінальний процес. Особлива частина: навч. посіб. для дист. навчання / А.О. Ляш ; за наук. ред. М.Є. Шумила. — К. : Ун-т «Україна», 2006. — 470 с.

13. Кримінально-процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар / [за заг. ред. В.Т. Малярєнка, В. Г. Гончарєнка]. — К. : Форум, 2003. — 939 с.

14. Кримінальна справа № 1-134/04. — Архів Рівненського міського суду Рівненської області, 2004 рік.

15. Особливості провадження допиту підозрюваного (обвинуваченого) з метою недопущення тортур та інших порушень прав людини : посібник / [Весельський В.К., Кузьмічов В.С., Мацішин В.С., Старушкевич А.В.]. — К. : НАВС України, 2004. — 147 с.

16. Бараннік Р. Дотримання принципу свободи від самовикриття під час провадження слідчих дій / Р. Бараннік // Право України. — 2004. — № 7. — С. 125—128.

17. Ліщенко В.М. Доказування на досудових стадіях кримінального процесу у справах про одержання хабара : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Ліщенко Владислав Миколайович. — К., 2010. — 261 с.

УДК 343.982.4

Ю.О. Мазниченко, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістичних експертиз Навчально-
наукового інституту підготовки слідчих і криміналістів
Національної академії внутрішніх справ

А.В. Андрієнко, здобувач кафедри криміналістичних
експертиз Навчально-наукового інституту підготовки слідчих
і криміналістів Національної академії внутрішніх справ

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розглянуто методичні та організаційні аспекти, пов'язані із застосуванням сучасних інформаційних технологій для підвищення результативності проведення криміналістичних досліджень та ефективності використання отриманих результатів під час розслідування та розкриття злочинів. Розроблено практичні рекомендації та пропозиції, що сприяють ефективному використанню спеціалістом-криміналістом автоматизованих інформаційних систем для інформаційного забезпечення досліджень.

Ключові слова: автоматизовані інформаційні системи, автоматизоване робоче місце експерта, інформаційні технології, інформаційне забезпечення, судово-експертні дослідження.

Рассмотрены методические, правовые и организационные аспекты, связанные с применением современных информационных технологий для повышения результативности проведения криминалистических исследований и эффективности использования полученных результатов в процессе расследования и раскрытия преступлений. Разработаны практические рекомендации и предложения, способствующие эффективному использованию специалистом-криминалистом автоматизированных информационных систем для информационного обеспечения исследований.

In the articles considered methodical and organizational aspects constrained with the use of modern information technologies for the increase of effectiveness of realization criminalistics researches and efficiency of drawing on the got results in the process of opening and investigation of crimes. Worked out practical recommendations and suggestions which assist the effective use the criminal specialist-lawyer of informative CASS for the informative providing forensic examination researches.

Питання інформатизації судово-експертних досліджень неодноразово висвітлювалось у сучасній криміналістичній літературі у працях Т.В. Авер'янової, Р.С. Белкіна, П.Д. Біленчука, В.В. Бірюкова, А. Я. Вікарука, А.І. Вінберга, В.Г. Гончаренка, Н.І. Клименко, Р. М. Ланцмана, Ю.О. Мазниченка, Ю.О. Пілюкова, М.С. Польового, О.Р. Росинської, М.В. Салтевського, В. Г. Хахановського, О. Р. Шляхова та інших.

Проте ці автори зосереджували увагу здебільшого на окремих аспектах використання електронно-обчислювальних машин (ЕОМ) для автоматизації експертної діяльності, що можна пояснити як браком достатнього досвіду фахівців у сфері інформатизації експертних досліджень, так і певним консерватизмом представників юридичної науки та експертів-практиків щодо застосування автоматизованих інформаційних систем у судовій експертизі. Вирішенню проблем інформаційного забезпечення експертних досліджень також заважає невизначеність концепцій і моделей інформаційних процесів у процесі експертного пізнання. Тому, на думку авторів, на сьогодні так і не напрацьовано єдиного комплексного підходу до розв'язання зазначеної проблеми з урахуванням потреб експертної практики.

Сучасний стан інформаційного забезпечення судово-експертних досліджень характеризується творчим переосмисленням і подальшим удосконаленням методів і засобів експертного пізнання. Поєднання математичних методів, положень інформатики із засобами комп'ютерної техніки суттєво змінює процес експертного дослідження, розширює його пізнавальні можливості, підвищує наукову обґрунтованість отриманих висновків [1, с. 31].

Об'єктивною передумовою подальшої інформатизації судово-експертних досліджень є:

- необхідність широкого використання статистичних методів, математичного моделювання, теорії множин, проективної геометрії, векторної графіки тощо як у процесі дослідницьких процедур, так і під час формування висновків, оформлення ілюстративних матеріалів;
- використання окремих експертних методик, які ґрунтуються виключно на застосуванні спеціалізованих комп'ютерних інформаційних систем;
- нагальна потреба у швидкому пошуку та використанні значного обсягу емпіричного, методичного та довідкового матеріалу;
- можливість отримання попередніх результатів експертного дослідження безпосередньо на робочому місці шляхом застосування спеціалізованих автоматизованих інформаційних систем, прикладних алгоритмів і програм;
- складність дослідження об'єктів і процесів у таких інженерних експертизах, як автотехнічна, вибухотехнічна, фоноскопична тощо, без автоматизованої побудови моделі, яка описує їх за багатьма параметрами.

Моделювання окремих дослідницьких процедур полягає в тому, що експерт, застосовуючи методи інформатики та засоби комп'ютерної техніки, вирішує складні завдання швидше, точніше, об'єктивніше, ніж іншими методами і засобами [2, с. 16].

Чільне місце серед прикладних інформаційних технологій, призначених для інформатизації судово-експертних досліджень, належить автоматизованим робочим місцям експерта (далі АРМ експерта), які дозволяють експерту проводити увесь комплекс дослідницьких процедур безпосередньо на робочому місці шляхом використання спеціалізованих програмних і апаратних засобів [3].

Як зазначає Р.С. Белкін, «домінуючою метою застосування кібернетичних методів поки є удосконалювання методик криміналістичних експертних досліджень з метою об'єктивізації їхніх результатів» [4, с. 258].

На сьогодні використання низки експертних методик під час проведення судових експертиз неможливе без застосування комп'ютерної техніки. Так, наприклад,

під час дослідження матеріалів і речовин застосовують сучасні методи спектрального аналізу, однак обробка результатів такого дослідження неможлива без спеціалізованих програмно-апаратних комплексів. Те саме стосується судово-фоноскопічної експертизи цифрових записів, коли розрахунок за допомогою спеціальної програми модуля та аргументу вейвлет-перетворення під час обробки акустичних спектрів потребує використання комп'ютерної системи зі значним обчислювальним ресурсом.

Трансформація сучасних інформаційних технологій до потреб судової експертизи сьогодні привела до позитивних тенденцій в інформаційному забезпеченні експертної діяльності, а саме:

- практично в усіх підрозділах Експертної служби МВС України та судово-експертних установах Міністерства юстиції України використовують комп'ютеризовані робочі місця експерта;

- значно підвищився рівень інформаційної культури судових експертів;

- розширився перелік експертних досліджень, які виконують з використанням автоматизованих інформаційних систем;

- створено відомчі комп'ютерні мережі та банки даних для інформаційного забезпечення судово-експертних досліджень.

Водночас проявилися і суттєві недоліки в інформаційному забезпеченні діяльності спеціалізованих експертних установ, а саме:

- низький рівень інтеграції діючих автоматизованих інформаційних систем як у локальні обчислювальні мережі відомчих судово-експертних установ, так і в загальнодержавну комп'ютерну мережу інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності [5];

- практично немає міжвідомчої координації у розробках автоматизованих інформаційних систем для забезпечення судово-експертних досліджень;

- нераціонально та несистемно використовуються створені раніше прикладні алгоритми і програми для автоматизації експертних досліджень;

- не видаються відомчі чи міжвідомчі інформаційні бюлетені, аналітичні огляди, експрес-видання, які б знайомили експертів із сучасними можливостями інформатизації судово-експертної діяльності;

- у штатах спеціалізованих судово-експертних установ не передбачено фахівців із технічного та програмного обслуговування автоматизованих інформаційних систем;

- повільно вирішуються питання сертифікації та стандартизації програмних та апаратних засобів для автоматизації експертних досліджень;

- недостатня програмна захищеність банку даних.

Розв'язання означених вище проблем, на нашу думку, можливе за умови вирішення таких завдань [6, с. 210—319; 7, с. 39—69]:

- інтеграція автоматизованих банків даних за конкретними об'єктами дослідження;

- створення міжвідомчої координаційної ради з проблем використання інформаційних технологій у судово-експертних дослідженнях;

- створення державних спеціалізованих відомчих і міжвідомчих науково-дослідних установ з розробки та впровадження інформаційних технологій для потреб експертної практики;

- створення відомчої системи підготовки фахівців з використання інформаційних систем для проведення судової експертизи;
- створення єдиної загальнодержавної комп'ютерної системи інформаційно-го забезпечення спеціалізованих судово-експертних установ;
- створення міжвідомчого банку спеціалізованих алгоритмів і програм для автоматизації експертних дослідницьких процедур.

Одним з кардинальних напрямів підвищення ефективності інформаційного забезпечення судово-експертних досліджень є створення центрів інформаційно-го забезпечення судової експертизи (далі — центр ІЗСЕ) з використанням таких інноваційних комп'ютерних технологій, як інтелектуальні комп'ютери нового покоління, на зразок вітчизняних кластерів «Скит-3» чи «Скит-4», які є аналогами найпотужнішого у світі комп'ютера моделі 500. Зазначені кластери є інтелектуальними комп'ютерними станціями з великими обчислювальними ресурсами, що надає судовому експерту широкі можливості для проведення будь-яких дослідницьких процедур, особливо у таких інженерних експертизах, як вибухотехнічні, пожежотехнічні, відеофоноскопічні, автотехнічні тощо. По-перше, це стосується 3-D-векторного моделювання швидкоплинних процесів і проведення складних розрахунків з багатьма параметрами, аналізу складних спектрів сигналів, експертної оцінки комплексу виявлених ознак за багатьма критеріями тощо [8, с. 8—9, 17—20].

Центри ІЗСЕ повинні мати багаторівневу ієрархічну структуру. Ядро системи становитиме інтелектуальний комп'ютерний кластер, наприклад, «Скит-4», а компонентами будуть оптимізовані під конкретні завдання підсистеми, про які згадували українські науковці М.Я. Швець, Ю.О. Пілюков, В.Г. Хахановський та інші у працях, присвячених інформатизації правоохоронної діяльності. Це передусім такі підсистеми, як АРМ експерта за різними напрямками досліджень, АІПС за конкретними об'єктами експертного дослідження, системи підтримки прийняття експертного рішення, відомі у науковій літературі як САПР, тощо.

Центри ІЗСЕ одного рівня будуть поєднані між собою засобами локальних комп'ютерних мереж спеціалізованих експертних установ, а різних рівнів — засобами електронної пошти та міжвідомчих комп'ютерних мереж чи загальнодержавної комп'ютерної мережі інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності в Україні. Центри ІЗСЕ з міжнародними судово-експертними фундаціями будуть поєднані через мережу Інтернет [8, с. 20—22].

Отже, враховуючи вітчизняний і світовий досвід, можна стверджувати, що основна мета інформаційного забезпечення судово-експертних досліджень на сучасному етапі полягає у створенні для судового експерта на основі широкого використання автоматизованих інформаційних систем такого інформаційного середовища, в якому він зможе швидко отримувати та обробляти інформацію для ефективного вирішення широкого кола експертних завдань.

Список використаної літератури

1. *Викарук А.Я.* Основные направления применения математических методов и ЭВМ в некоторых родах судебной экспертизы / А.Я. Викарук // Проблемы автоматизации создания информационно-поисковых систем и применение математических методов в судебной экспертизе : сборник научных трудов. — 1987. — С. 31—38.

2. *Ланцман Р.М.* Использование возможностей кибернетики в криминалистической экспертизе и некоторые проблемы уголовно-судебного доказывания : дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Р.М. Ланцман. — М., 1970. — 256 с.

3. *Мазниченко Ю.О.* Використання автоматизованих робочих місць експерта в судово-експертних дослідженнях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Ю.О. Мазниченко. — К., 2010. — 20 с.

4. *Белкин Р.С.* Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории — к практике / Р.С. Белкин. — М. : Юрид. лит., 1988. — 304 с.

5. *Пілюков Ю.О.* Використання інформаційних систем в експертних підрозділах МВС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Ю.О. Пілюков. — К., 2009. — 20 с.

6. *Хахановський В.Г.* Проблеми теорії і практики криміналістичної інформатики : монографія / В.Г. Хахановський. — К. : Вид. Дім «Аванпост-Прим», 2010. — 332 с.

7. *Правова інформатика (системна інформатизація законотворчої, правозастосовчої, судочинної та правоосвітньої діяльності в Україні) : монографія / [Швець М.Я., Калюжний Р.А., Саницький В.А. та ін.] ; за ред. М.Я. Швеця, Р.А. Калюжного. — Ужгород : ІВА, 2003. — 168 с.*

8. *Інформатизація судово-експертної діяльності : матеріали круглого столу / [упоряд. Ю.О. Мазниченко] ; під заг. ред. О.О. Садченка. — К. : ННПСК НАВС, 2012. — 146 с.*

УДК 343.148

Т.І. Савчук, кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри криміналістики, судової
медицини та психіатрії Харківського національного
університету внутрішніх справ

ВИЗНАЧЕННЯ СКЛАДУ ПЕРВИННОГО МАТЕРІАЛУ, НЕОБХІДНОГО ДЛЯ ОБҐРУНТОВАНОГО ПОРУШЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ ПРО ЕКОНОМІЧНИЙ ЗЛОЧИН

Розкрито основні положення оцінки первинного матеріалу на стадії порушення кримінальної справи, звернуто увагу на основні вимоги, яким має відповідати такий матеріал, визначено склад первинного матеріалу, необхідного для обґрунтованого порушення кримінальної справи про економічний злочин.

Ключові слова: економічні злочини, первинний матеріал, оцінка первинного матеріалу, порушення кримінальної справи.

Раскрыты основные положения оценки первичного материала на стадии возбуждения уголовного дела, обращено внимание на основные требования, которым должен отвечать такой материал, определен состав первичного материала, необходимого для обоснованного возбуждения уголовного дела об экономическом преступлении.

The article depicts main estimation factors of primary material on the stage of criminal proceeding, basic requirements, primary material composition necessary for criminal proceeding of economic crime.

Кримінально-процесуальний закон України зобов'язує суд, прокурора, слідчого та орган дізнання у кожному випадку виявлення ознак злочину порушити кримінальну справу та вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події злочину, осіб, винних у вчиненні злочину, та їх покарання (ст. 4 КПК України). Однак лише обґрунтоване порушення кримінальної справи може забезпечити виконання цих завдань.

Обґрунтованість рішення про порушення кримінальної справи залежить від наявності достатньої сукупності фактичних даних, суворого дотримання вимог закону під час їх збирання, перевірки та оцінки. А отже, прийняттю такого рішення передуює важлива та копітка діяльність, спрямована на збирання первинних матеріалів та їх перевірку з метою встановлення достатності для обґрунтованого порушення кримінальної справи.

Як свідчить практика, кримінальні справи про економічні злочини характеризуються особливою складністю (що виявляється вже на стадії порушення кримінальної справи). Такі справи доволі часто закриваються судами або повертаються

на додаткове розслідування. Оскільки від повноти та якості первинного матеріалу залежить подальший розвиток розслідування такої кримінальної справи та її судова перспектива, то його оцінка займає ключову позицію.

Проблеми, пов'язані зі встановленням достатньої кількості первинних матеріалів, необхідних для обґрунтованого порушення кримінальної справи, були предметом дослідження таких науковців, як Ю.Н. Белозеров, А.Ф. Волобуєв, В. С. Зеленецький, Л. М. Лобойко, М.А. Погорецький та ін. Незважаючи на низку сформульованих принципово важливих положень у працях названих вчених, не повною мірою вирішеними залишаються питання оцінки первинного матеріалу, необхідного для порушення кримінальної справи про економічний злочин, і визначення його складу. Саме таке дослідження і є метою цієї статті.

Кримінально-процесуальне законодавство встановлює, що кримінальна справа може бути порушена лише за наявності передбачених законом приводів і підстав. Загалом привід для порушення кримінальної справи визначається як передбачене законом джерело, з якого орган дізнання, слідчий і прокурор одержують відомості (інформацію) про вчинений злочин або злочин, що готується, і яке зобов'язує їх розпочати вирішення питання про необхідність порушення провадження [1, с. 52; 2, с. 268].

На думку М.А. Погорецького, привід для порушення кримінальної справи має відповідати таким ознаки:

- бути актом вольової дії особи, що містить дані про ознаки злочину та адресовано уповноваженим органам, чи вольовим актом уповноваженого органу, спрямованим на виявлення ознак злочину під час реалізації ним своїх функцій;
- бути передбаченим кримінально-процесуальним законом;
- містити достатні дані, що вказують на ознаки злочину;
- мати визначену законом процесуальну форму;
- бути юридичним фактом, що породжує кримінально-процесуальні правовідносини [3, с. 177].

Отже, підставами для порушення кримінальної справи є достатні дані, які вказують на наявність у діянні ознак злочину, тобто інформація, що міститься у приводах (залежно від виду злочину), достатня для порушення кримінальної справи. Зазвичай даних, що містяться в приводі, недостатньо для обґрунтованого порушення кримінальної справи про економічні злочини. Тому для того, щоб встановити таку сукупність даних, яка була б достатньою для порушення кримінальної справи, правоохоронні органи проводять колосальну роботу з перевірки цих даних.

Ю.Н. Белозеров вказує, що для прийняття законного та обґрунтованого рішення за матеріалами перевірки потрібно правильно визначити коло обставин, які підлягають виявленню на стадії порушення кримінальної справи. Неприпустиме звуження меж дослідження на цій стадії може призвести до необґрунтованого вирішення питання про порушення або про відмову у порушенні кримінальної справи, а невиправдане розширення меж дослідження може призвести до затягування прийняття рішення і фактично проведення розслідування до порушення кримінальної справи [4, с. 9—10].

Як свідчить практика, при отриманні первинної інформації про діяння, як правило, неможливо відразу визначити, чи містяться в ньому ознаки злочину. У посадової особи, яка вивчає цю інформацію, є тільки вірогідне знання про діяння взагалі, і

для того, щоб визначити, чи належить воно до числа злочинних, посадова особа порівнює кожний зі встановлених елементів досліджуваного діяння з елементами складів злочинів, відображених у кримінальному законі [5, с. 225]. При цьому, щоб визначити наявність у діянні ознак злочину, потрібно встановити сукупність даних, достатніх для виявлення цих ознак. Такі дані отримуються під час перевірки первинної інформації про злочин. Залежно від характеру цієї інформації перевірку можна звести до вивчення начальником органу дізнання обсягу і якості наявних відомостей, дотримання правил документування [6, с. 44]. Якщо дані вказують на вчинення злочину, але їх ще не достатньо, то перевірку можна доручати оперативним підрозділам (перевірку первинних даних про економічні злочини, зважаючи на складність їх виявлення та розслідування, проводять оперативні підрозділи ДСБЕЗ, УБОЗ, СБУ та податкова міліція).

Оперативний працівник, який виявив ознаки злочину, вважаючи, що зібраних даних достатньо для порушення кримінальної справи, подає їх своєму безпосередньому начальнику, а отримавши його згоду, добирає матеріали, які містять приводи та підстави для порушення кримінальної справи та передачі їх за підслідністю, і складає рапорт. Рапорт, як слушно зазначає В.Н. Григор'єв, має містити таку інформацію [7, с. 58]:

- як отримано відомості про злочин;
- обставини його вчинення та правова кваліфікація;
- інформація про встановлених потерпілих і підозрюваних;
- сума заподіяної матеріальної шкоди;
- можливі джерела доказів;
- обґрунтований висновок про необхідність передачі матеріалів до слідчого апарату.

Рапорт і долучені до нього матеріали після розгляду їх начальником органу внутрішніх справ реєструють і передають до слідчого підрозділу, де вирішують питання про порушення кримінальної справи. Якщо перевірку було проведено за заявою чи повідомленням про злочин, то замість рапорту зазвичай складається супровідний лист, який містить ту саму інформацію, що і лист з повідомленням.

Матеріали попередньої перевірки оцінюють з точки зору наявності у них ознак економічних злочинів та їх достатності для порушення кримінальної справи. Під час глибокого і всебічного вивчення зібраних матеріалів та їх оцінки слідчий формує знання щодо фактичних обставин події, на підставі чого формує висновки і приймає рішення. При цьому слід звертати увагу на те, що однакові відомості різні слідчі можуть оцінювати по-різному [8, с. 63]. Тобто оцінка здійснюється за внутрішнім переконанням слідчого, що базується на всебічному, повному та об'єктивному розгляді всіх обставин у їх сукупності.

Критерії, за якими повинні оцінюватися матеріали, визначено в Інструкції з організації діяльності органів досудового слідства в системі МВС України та взаємодії їх з іншими структурними підрозділами органів внутрішніх справ України у розслідуванні та розкритті злочинів. За допомогою критеріїв оцінки повноти матеріалів перевірки виявляється наявність у них достатніх даних, що вказують на ознаки злочину, у тому числі: час, місце і спосіб його вчинення, конкретні обставини злочину, відомості про осіб, які причетні до його вчинення, розмір заподіяних збитків і вжиті органом дізнання заходи для встановлення майна та цінностей, що

здобуті злочинним шляхом і підлягають конфіскації з метою відшкодування збитків. Зазначена Інструкція також передбачає проведення на цій стадії документальних перевірок або ревізій [9].

Враховуючи специфіку економічних злочинів (багатоепізодність, сукупність злочинів, високий професіоналізм виконавців, складність під час доказування), під даними, достатніми для порушення кримінальної справи, необхідно розуміти таку інформацію, яка б достовірно, тобто з високою ймовірністю, свідчила про наявність усіх елементів складу злочину. Ця інформація повинна також вказувати на особу, причетну до вчинення злочину, та встановлювати заподіяну шкоду [10, с. 58]. При цьому слід зазначити, що предмет доказування, тобто сукупність даних, які мають бути встановлені, на стадії порушення кримінальної справи значно вужчий ніж на стадії розслідування.

Аналіз слідчо-судової практики та попередніх публікацій науковців з питань визначення складу первинних матеріалів [11, с. 81—82; 12, с. 754; 13, с. 9; 14, с. 334—338; 15, с. 214—215] дозволяє навести типовий перелік документів, які повинні бути у первинному матеріалі, для прийняття обґрунтованого рішення про порушення кримінальної справи і подальшої її перспективи на досудовому слідстві та в суді. Отже, первинний матеріал про економічні злочини повинен містити такі документи:

1) документи, що містять привід до порушення кримінальної справи:

а) рапорт або супровідний лист оперативного працівника, який безпосередньо виявив ознаки злочину або проводив попередню перевірку за заявою чи повідомленням про економічний злочин. Рапорт (супровідний лист) має містити розгорнуту характеристику виявленого економічного злочину. Зважаючи на те, що економічний злочин завжди супроводжують «підпорядковані злочини», у рапорті (супровідному листі) доцільно відобразити всю структуру злочинної технології. Проте на етапі попередньої перевірки не завжди є можливість виявити всі ланки злочинних дій, тому, як свідчить практика та рекомендують теоретики, достатнім для порушення кримінальної справи є наявність бодай одного епізоду злочину, стосовно якого, як зазначає А.Ф. Волобуєв, мають бути чіткі відомості про:

– підприємство, у діяльності якого було вчинено злочин (його назва, організаційно-правова форма, засновники і керівники, точна адреса місцезнаходження, вид підприємницької діяльності);

– те, у чому полягає злочин;

– місце і час вчинення злочину;

– те, ким вчинено злочин і хто цьому сприяв;

– спосіб вчинення злочину і використані при цьому засоби;

– розмір збитків;

– те, де перебуває або як було використано одержане злочинним шляхом майно;

– те, в яких документах та інших джерелах відобразилися ознаки злочину;

– свідків вчинення протиправних дій [16, с. 5];

б) письмова заява чи повідомлення (протокол усної заяви) потерпілої сторони про факт вчинення стосовно неї чи її підприємства протиправних дій (це можуть бути заяви власників, керівників чи інших службових осіб підприємства);

в) лист від контролюючих органів, які під час проведення планових перевірок і ревізій виявили порушення, що мають ознаки економічних злочинів, з викладенням

суті порушень, зазначенням положень порушених законів, розміру заподіяних збитків, винних осіб;

2) пояснення, отримані під час проведеної перевірки:

а) докладні письмові пояснення від потерпілої сторони про факт протиправної діяльності та заподіяну шкоду (як свідчить практика, потерпіла сторона не завжди бажає співпрацювати з правоохоронними органами і у своїх поясненнях може приховувати певну інформацію щодо власної неправомірної поведінки);

б) письмові пояснення свідків про обставини протиправних діянь (це можуть бути пояснення співробітників як потерпілої сторони, так і співробітників підприємства, яке було використано для вчинення злочину, службових осіб організації вищого рівня, контролюючих органів, пояснення працівників банківських установ, які під час виконання своїх професійних функцій могли стати очевидцями злочину тощо);

в) пояснення запідозреної у вчиненні економічного злочину особи (осіб). Враховуючи, що ці пояснення можуть якісно вплинути на висунення версій про характер події, що розглядається, прогнозування майбутньої поведінки підозрюваного та подальшу побудову процесу розслідування, слідчому слід мати на увазі, що підозрювані часто намагаються видати свої злочинні дії як цивільні або адміністративні правопорушення, тому йому необхідно ретельно аналізувати такі пояснення і виявляти дані, які їх спростовують;

3) документи, в яких вказуються обставини вчинення злочину:

а) оригінали або копії документів, які визначають правовий стан підприємства, якому протиправними діями заподіяно шкоду. І.М. Осика поділяє такі документи на три групи: установчі (установчий акт, статут, засновницький договір тощо); реєстраційні (свідоцтво про державну реєстрацію, витяг (виписка) з державного реєстру, довідка про взяття на облік в органах статистики, податкової служби тощо); дозвільні (ліцензії, патенти, дозволи на провадження певної діяльності) [17, с. 95]. Ці документи зазвичай подає до правоохоронних органів потерпіла сторона;

б) оригінали або копії документів, що визначають правовий стан підприємства, яке було використане для вчинення злочину (перелік, аналогічний до попереднього). Такі документи можуть бути вилучені під час проведення перевірок і ревізій, подані службовими особами цього підприємства або отримані під час проведення оперативно-розшукових заходів;

в) підроблені документи, що підтверджують злочинні дії, які можна поділити на документи, використані для підготовки до вчинення злочину, документи, що були використані як засіб вчинення злочину, і документи, які були засобом приховання злочинних дій і маскування слідів злочину. Це можуть бути неправдиві договори та супутні їм документи (рахунок-фактура, транспортні накладні, акти приймання-здавання тощо), платіжні документи, документи бухгалтерського обліку та фінансової звітності;

г) документи, що засвідчують невиконання взятих підприємством зобов'язань;

г) документи, що засвідчують розмір матеріальної шкоди, спричиненої злочинном;

д) оригінали або копії справжніх документів, що відображають фінансово-господарську діяльність підприємства, використаного для вчинення злочину;

е) документи, що визначають посадовий статус службових осіб, які запідозрені у вчиненні протиправних дій (накази про призначення на посаду, посадові інструкції тощо);

4) матеріали спеціальних перевірок:

а) матеріали ревізій і перевірок, що надійшли від контролюючих органів (як тих, які було проведено згідно з планом і під час яких було виявлено порушення, так і тих, які було проведено з ініціативи правоохоронного органу);

б) матеріали попередніх перевірок і ревізій фінансово-господарської діяльності підприємства, використаного для вчинення злочину;

в) матеріали зустрічних перевірок підприємств, що мали взаємозв'язки з підприємством, яке перевіряли;

г) матеріали внутрішніх перевірок підприємств, установ та організацій, за результатами яких було виявлено ознаки протиправних діянь (матеріали внутрішньогосподарських перевірок і ревізій підприємства, кредитні та юридичні справи боржника банку, висновки аудиторів тощо). Ці матеріали може подавати потерпіла сторона або їх можна вилучати під час попередньої перевірки;

5) інші документи, в яких може бути інформація про обставини вчиненого злочину:

а) нормативні акти, положення яких було порушено;

б) запити до наглядових чи статистичних органів, звернення, листи, чорнові записи тощо.

Зазвичай склад первинних документів за економічними злочинами залежить від виду вчиненого злочину, сфери діяльності, в якій його вчинено, та інформації, яка стала приводом для порушення кримінальної справи. Тому зазначений перелік документів не є вичерпним, але він відображає загальну структуру первинних матеріалів попередньої перевірки інформації про економічні злочини.

Під час вирішення питання про порушення кримінальної справи за економічними злочинами, як слушно зазначав Ю.Н. Белозеров, особливу увагу слід звернути на ознаки, які дозволяють відмежувати кримінально-карані діяння від діянь, які призводять до адміністративних, цивільно-правових та інших наслідків [4, с. 10]. Адже, зважаючи на те, що економічні злочини вчиняють з використанням легальних форм господарської діяльності і ззовні вони мають вигляд фінансово-господарських операцій, доволі часто ознаки їх вчинення схожі з ознаками невиконання цивільно-правових зобов'язань. До того ж підозрювані зазвичай намагаються видати вчинені злочини як порушення приписів зобов'язального права. Тому на стадії оцінки первинних матеріалів є сенс скористатися консультативною допомогою спеціаліста.

Вивчаючи первинні матеріали на стадії порушення кримінальної справи про економічний злочин, слідчий передусім оцінює:

– джерело інформації (законність його походження, належність до події ймовірного злочину);

– зміст інформації (повноту та достовірність, точність відображення обставин події, що досліджується, наявність і відсутність суперечностей між інформацією, отриманою з різних джерел);

– методи отримання інформації (правомірність і надійність цих методів).

За результатами оцінки первинних матеріалів про економічні злочини слідчий приймає відповідне рішення або щодо порушення кримінальної справи, або щодо

повернення їх назад до оперативного підрозділу для проведення додаткової перевірки.

Список використаної літератури

1. Зеленецкий В.С. Возбуждение уголовного дела / В.С. Зеленецкий. — Харьков : КримАрт, 1998. — 340 с.
2. Рыжаков А.П. Уголовный процесс : учеб. для вузов / А.П. Рыжаков. — 2-е изд., изм. и доп. — М. : НОРМА, 2003. — 688 с.
3. Погорецький М.А. Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності як приводу до порушення провадження у кримінальній справі / М.А. Погорецький // Питання боротьби зі злочинністю. — 2007. — Вип. 14. — С. 169—180.
4. Белозеров Ю.Н. Возбуждение уголовного дела : учеб.-практ. пособ. / Ю.Н. Белозеров. — М. : Тип. им. Воровского, 1976. — 41 с.
5. Лобойко Л.М. Структура предмета доказування у дослідчому кримінальному процесі / Л.М. Лобойко // Наук. вісн. Дніпропетр. юрид. ін-ту МВС України. — 2000. — № 3. — С. 217—229.
6. Оперативно-розшукова інформація: проблеми реалізації : монографія / [Снігирьов О.П., Душейко Г.О., Долгий О.А. та ін.] ; за заг. ред. А.М. Подоляки і П.В. Коляди. — Суми : Мрія-1, 2003. — 204 с.
7. Григорьев В.Н. Обнаружение признаков преступления органами внутренних дел / В.Н. Григорьев. — Ташкент : Ред.-изд. отд. Ташкент. высш. шк. МВД СССР, 1986. — 86 с.
8. Горбаньов І.М. Особливості методики розслідування порушень авторського права щодо незаконного відтворення та розповсюдження комп'ютерних програм : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Горбаньов Ігор Миколайович. — Луганськ, 2007. — 234 с.
9. Наказ МВС України від 31.03.2008 № 160 «Про затвердження Інструкції з організації діяльності органів досудового слідства в системі МВС України та взаємодії їх з іншими структурними підрозділами органів внутрішніх справ України в розкритті та розслідуванні злочинів».
10. Петухов Е.Н. Досудебное производство по уголовным делам, связанным с преступлениями в финансово-кредитной сфере : монография / Е.Н. Петухов. — Барнаул : Барнаул. юрид. ин-т МВД России, 2003. — 105 с.
11. Волобуєв А.Ф. Аналіз первинного матеріалу про розкрадання майна в сфері підприємництва при порушенні кримінальної справи / А.Ф. Волобуєв // Право України. — 1999. — № 4. — С. 79—83.
12. Аверьянова Т.В. Криминалистика : учеб. для вузов / [Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р.] ; под ред. Р.С. Белкина. — М. : НОРМА, 2001. — 990 с.
13. Степанюк Р.Л. Методика розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням бюджетного законодавства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Р.Л. Степанюк. — Харків, 2004. — 19 с.
14. Сабадаш В.П. Деякі особливості виявлення правоохоронними органами ознак скоєння злочинів у фінансових і банківських установах на стадії порушення кримінальної справи / В.П. Сабадаш // Наук. вісн. юрид. акад. МВС. — 2005. — № 4 (24). — С. 335—342.
15. Корнієнко В.В. Взаємодія слідчого з оперативними підрозділами на стадії порушення кримінальних справ про злочини у сфері банківської діяльності / В.В. Корнієнко // Вісн. Луган. держ. ун-ту внутр. справ. — 2006. — № 3. — С. 211—215.
16. Волобуєв А.Ф. Взаємодія слідчого з оперативними працівниками на стадії порушення кримінальної справи про економічні злочини / А.Ф. Волобуєв // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. — 2003. — № 22. — С. 3—7.
17. Осика І.М. Класифікація документів господарювання, що підробляються з метою вчинення економічних злочинів / І.М. Осика // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. — 2005. — № 29. — С. 94—100.

УДК 343.9 : 343.53

В.Є. Ткаліч, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики Одеського
державного університету внутрішніх справ

ОКРЕМІ НАПРЯМИ ПРОТИДІЇ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ

Висвітлено актуальні питання протидії фальсифікації лікарських засобів та окремі напрями протидії цьому явищу з урахуванням нових змін у законодавстві.

Ключові слова: фальсифікація лікарських засобів, біологічно активні добавки, протидія злочинності.

Освещены актуальные вопросы противодействия фальсификации лекарственных средств и отдельные направления противодействия этому явлению с учетом новых изменений в законодательстве.

Article is devoted pressing questions of counteraction of falsification of medical products and separate directions of counteraction to this phenomenon taking into account new changes in the legislation.

Фальсифікація лікарських засобів — одна з найактуальніших проблем світового фармацевтичного ринку. Фахівці галузі, докладаючи значних зусиль для запобігання цьому явищу в Україні, зазначають, що спостерігається стійка тенденція до зростання кількості фальсифікованих лікарських засобів. Зрозуміло, що це не тільки створює загрозу життю та здоров'ю населення, а й завдає значних фінансових збитків державі і вітчизняним виробникам фармацевтичної продукції. Так, тільки упродовж 2010 року в Києві з обігу вилучено 197 тис. упаковок лікарських засобів на загальну суму понад 2 млн грн. [1].

Певний внесок у розробку питань вдосконалення законодавства у сфері фармацевтичної діяльності зробили Л.В. Бондарева [2], А.І. Гризодуб [3], В. Мазєїн [4], С. Максимов [5], С.В. Сур [3], Е.А. Ушкалова [6], М.Л. Шараєва [7] та інші. Водночас в Україні не приділено достатньої уваги цій проблемі в умовах нових змін у законодавстві, не проведено ґрунтовних досліджень, не надано рекомендацій щодо методики розслідування злочинів у сфері фальсифікації лікарських засобів.

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я фальсифікованим (контрафактним) лікарським засобом є продукт з етикеткою, що не відповідає дійсному вмісту препарату та (або) виробнику.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про лікарські засоби» «фальсифікований лікарський засіб — це лікарський засіб, який умисно промаркований неідентично (невідповідно) відомостям (одній або кільком з них) про лікарський засіб з відповідною назвою, що внесені до Державного реєстру лікарських засобів України, а так само лікарський засіб, умисно підроблений у інший спосіб, і не відповідає

відомостям (одній або кільком з них), у тому числі складу, про лікарський засіб з відповідною назвою, що внесені до Державного реєстру лікарських засобів України (п. 1 ст. 2 доповнено абзацом згідно із Законом від 08.09.2011 р. № 3718-VI (№ 3718-17)» [8].

Виокремлюють три основних типи підробок:

- препарат, у якому взагалі немає активної речовини;
- препарат, у якому наявні всі речовини, але невідомо, за яких умов і технологій їх отримано;
- препарат, у якому дорожчу речовину замінено на аналогічну, але дешевшу.

Найчастіше підробляють препарати, які мають щоденний попит, а саме знеболювальні, антибіотики, психотропні речовини, лікувальну косметику та біологічні добавки. Споживачі цих ліків скаржаться на те, що препарати просто не діють. Рівень виробництва і виконання фальсифікату свідчить про те, що фальсифіковані лікарські засоби виробляють переважно на потужних підприємствах, які займаються оптовою торгівлею. У цих підприємств є можливість замаскувати і продати фальсифікат аптекам, видаючи його за якісний товар, і отримати прихований від держави прибуток, а всю відповідальність за його реалізацію перекласти на аптеки.

Аптечний сектор (на відміну від виробничого й оптового) є неприхованим, що необхідно враховувати під час боротьби з фальсифікатом. Весь фальсифікат проходить через співробітників аптечних установ, тому подальший його шлях від аптеки до споживача повністю залежить від сумлінності цих співробітників (йдеться не тільки про комерційні аптеки, але й про аптеки лікувально-профілактичних установ).

Аналіз практики діяльності аптечних установ щодо фальсифікату дозволяє поділити їх на три групи. Перші купують фальсифікат умисно, для того, щоб продати під виглядом оригінальних ліків, тому на повідомлення про вилучення з обігу і знищення таких ліків належно не реагують. Другі купують фальсифікат ненавмисно і, будучи введеними в оману оптовиками, дізнавшись про фальсифіковані ліки, повертають їх постачальникові. Треті — ті, які купили фальсифікат випадково і, дізнавшись, що ліки фальсифіковані, знищують їх.

Слід зазначити, що фальсифікованим є той лікарський препарат, який визнано таким після ретельної перевірки центральним органом виконавчої влади у галузі охорони здоров'я. Після визнання препарату фальсифікатом його обіг слід припинити, він має бути вилучений з торговельної мережі його власником і поміщений до карантинної зони окремо від інших ліків. Будь-який обіг таких ліків є порушенням чинних нормативно-правових актів.

Насправді робота щодо вилучення з обігу та знищення фальсифікованих ліків належно не проводиться, і не тільки тому, що співробітники аптек не бажають вилучати з обігу і знищувати такі ліки, але й тому, що немає відповідних рекомендацій, належного контролю за цією діяльністю, а також правових норм, що стимулюють аптечні установи активніше протидіяти цим явищам. Водночас відповідно до ст. 321¹ Кримінального кодексу України «особа, яка добровільно здала фальсифіковані лікарські засоби та вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх обігом, звільняється від кримінальної відповідальності за виготовлення, придбання, перевезення, пересилання чи зберігання з метою збуту,

збут завідомо фальсифікованих лікарських засобів, їх ввезення на територію України, вивезення з території України, транзит через її територію... якщо такі дії не створили загрози для життя чи здоров'я людей» [9].

Багато фальсифікованих ліків потрапляють до України контрабандним шляхом із-за кордону. За таких умов забезпечення дієвої боротьби з поширенням фальсифікатів потребує постійної взаємодії Державної служби України з лікарських засобів з правоохоронними органами та іншими органами виконавчої влади. Йдеться не тільки про чіткий механізм відстеження шляхів потрапляння фальсифікатів на вітчизняний ринок з метою їх призупинення, а й про рішучі дії правоохоронців щодо виявлення та викриття підпільних ділків, які займаються збутом підроблених лікарських засобів. Водночас легальні виробники лікарських засобів повинні:

- впроваджувати використання захисних етикеток для унеможливлення фальсифікації своєї продукції;
- забезпечувати охорону своїх складів готової продукції і пакувальних матеріалів з метою запобігання їх розкраданню нелегальними виробниками;
- регулярно досліджувати канали розповсюдження власної продукції з метою виявлення її фальсифікації.

Слід також пам'ятати, що основними факторами, які сприяють появі підробок, є:

- недоліки законодавчої бази;
- недотримання вимог чинного законодавства;
- корупція, лобювання та конфлікт інтересів;
- попит, що перевищує пропозицію;
- високі ціни;
- неефективна взаємодія між органами державної влади;
- угоди, що передбачають наявність посередників тощо.

Розуміючи актуальність цієї проблеми, Верховна Рада України прийняла Закон України від 08.09.2011 р. № 3718-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання фальсифікації лікарських засобів», яким внесено зміни до Кримінального кодексу України, а саме:

- ст. 305 «Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів»;
- ст. 321¹ «Фальсифікація лікарських засобів або обіг фальсифікованих лікарських засобів» [9].

Також цим Законом внесено зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення (ст. 442 «Фальсифікація лікарських засобів або обіг фальсифікованих лікарських засобів») [9; 10].

Окремого обговорення заслуговує питання про біологічно активні добавки (БАД) — концентрати натуральних харчових і біологічно активних речовин, які добуті з харчової сировини рослинного, тваринного, морського, мінерального походження, харчових і лікарських трав, або концентрати, отримані шляхом хімічного чи мікробіологічного синтезу, які повністю ідентичні своїм природнім аналогам і зберігають їхні властивості.

Існує така класифікація БАДів:

- нутрицевтики — джерело вітамінів, макро- і мікроелементів, поліненасичених жирних кислот, харчових волокон та інших харчових інгредієнтів;

– парафармацевтики — містять компоненти рослинного, тваринного або мінерального походження, що мають регульовальну дію на функції окремих органів і систем (глікозиди, біофлавоноїди, алкалоїди, дубильні речовини тощо, а також екстракти трав, які людина в їжу не вживає);

– еубіотики (пробіотики) — до їх складу входять живі мікроорганізми або їх метаболіти (продукти життєдіяльності).

За складом інгредієнтів БАДи поділяються на моно-, ди- та комплексні препарати. БАДи різних виробників відрізняються за своєю рецептурою, технологією виготовлення, біодоступністю, функцією і, звичайно, результативністю та ціною. Отже, дуже важливо знати, хто виготовляє таку продукцію, які стандарти якості вона має, наявність клінічної апробації чи офіційної реєстрації в державі.

Зважаючи на те, що БАДи є дієтичними добавками, реклама цих продуктів із зазначенням їх лікувальних властивостей є порушенням чинного законодавства України (у рекламі товарів і методів, що не належать до лікарських засобів, медичної техніки, методів профілактики, діагностики, лікування і реабілітації, забороняється посилання на лікувальні властивості товарів, якщо такі властивості не підтверджено в установленому законодавством порядку). Тому БАДи, не будучи лікарськими препаратами, за визначенням не можуть продаватися в аптеках (адже аптеки призначені для реалізації лікарських та інших медичних засобів, до яких БАДи не належать. Громадяни звикли вірити, що коли щось продається в аптеках, то це не шкідливо. Тож якщо БАДи продаються в аптеці, то це — ліки). Слід пам'ятати, що БАДи реєструють як харчові продукти (хоча і рекламують як ліки), що дозволяє їм уникнути клінічних випробувань, ліцензію на них (як на торгівлю лікарськими засобами) оформляти не потрібно. Лікарі не мають права виписувати рецепти на БАДи, оскільки вони не є лікарськими засобами. Тому з будь-якої реклами слід вилучити всяке згадування про профілактичні, діагностичні, лікувальні властивості БАДів для того, щоб не вводити в оману покупців. В інструкціях до кожного препарату має обов'язково зазначатися, що це біологічно активна добавка, яка вживається одночасно з їжею або входить до її складу.

Сьогодні парламентарії одностайно заявляють, що, крім жорсткості покарання за неправдиву рекламу БАДів, необхідно також посилити вимоги до їх реєстрації, адже неприпустимою є ситуація, коли засоби масової інформації дозволяють шахраям наживатися за рахунок громадян, що піклуються про своє здоров'я. А відтак 20 грудня 2011 року Верховна Рада України прийняла Закон України № 4196-VI «Про внесення змін до деяких законів України у сфері охорони здоров'я щодо посилення контролю за обігом лікарських засобів, харчових продуктів для спеціального дієтичного споживання, функціональних харчових продуктів та дієтичних добавок», який покликаний сприяти протидії негативних явищ у цій сфері.

Сприятиме упорядкуванню використання БАДів і належне викладення тексту інструкцій до них. Зокрема, виробники не повинні зазначати в інструкції назви захворювань або їхні симптоми, тому що це створює у споживача ілюзію того, що добавка призначена для лікування від цієї хвороби (на пакувальних банках БАДів необхідно вказувати: «не є ліками», «продукт не призначений для діагностики, лікування або запобігання яким-небудь хворобам»). З інструкцій також слід вилучити формулювання «допомагає від», що у свідомості споживача теж пов'язане з лікувальними властивостями препарату. І нарешті, в інструкції слід чітко зазначати про

те, що добавка застосовується тільки одночасно з їжею, не заміняє її та не має лікувального ефекту. Така вимога передбачена законодавством багатьох країн (наприклад, США, Німеччини). В Євросоюзі обіг цих засобів регламентовано директивою № 2002/46/ЄС, відповідно до якої в інструкції має вказуватися, що БАД застосовується тільки з їжею (відсутність такого напису створює в споживача оману, що БАД є ефективним сам по собі і може замінити як їжу, так і ліки).

Отже, наявні проблеми, пов'язані з незаконною реалізацією контрафактних продуктів, а також БАДів (у тому числі й тих, що містять у своєму складі сильнодіючі, наркотичні засоби й психотропні речовини), численними фактами недотримання рекламного законодавства, використанням низкою господарюючих суб'єктів засобів масової інформації з наданням населенню свідомо помилкової інформації про споживчі властивості і галузь застосування БАДів, що не відповідає запису у свідоцтві про державну реєстрацію, а також відсутність в Україні чіткого механізму реалізації законодавчої та нормативної бази у галузі виробництва, контролю та збуту лікарських засобів сприяють поширенню контрафактної продукції.

Список використаної літератури

1. *Київрада* підтримує запровадження кримінальної відповідальності за фальсифікацію ліків [Електронний ресурс] / Щотижневик «Аптека»: спеціалізоване медичне інтернет-видання для лікарів, провізорів, фармацевтів, студентів медичних і фармацевтичних вузів. — 2010. — Режим доступу : <http://www.apteka.ua/article/62387>.
2. *Бондарева Л.В.* Боротьба з виробництвом та розповсюдженням фальсифікованих лікарських засобів [Електронний ресурс] / Л.В. Бондарева // Провізор. — 2008. — № 17. — Режим доступу : http://www.provisor.com.ua/archive/2008/N17/bondar_178.php?part_code=112&art_code=6791.
3. *Грызодуб А.И.* Проблемы качества и фальсификации лекарственных средств [Электронный ресурс] / А.И. Грызодуб, С.В. Сур // Щотижневик «Аптека»: спеціалізоване медичне інтернет-видання для лікарів, провізорів, фармацевтів, студентів медичних і фармацевтичних вузів. — 2007. — № 591 (20). — Режим доступу : <http://www.apteka.ua/article/4880>.
4. *Мазєїн В.* Алгоритм дій особи організації, що виявила лікарський засіб, яка володіє ознаками фальсифікації або недоброякісності [Електронний ресурс] / В. Мазєїн. — Режим доступу : http://www.biosan.kharkov.ua/algorytm-dij-osoby-organizaciji-shho-vyuvavy_la-likarskyj-zasib-shhovolo-diye-oznakamy-falsyfikaciji-abo-nedobroyakisnosti.html.
5. *Максимов С.В.* Фальсификация лекарственных средств в России / С.В. Максимов. — М. : Юрайт, 2008. — 119 с.
6. *Ушкалова У.А.* Проблемы фальсификации лекарственных средств: фокус на анти-микробные препараты [Электронный ресурс] / У.А. Ушкалова. — Режим доступу : http://www.antibiotic.-ru/cmasc/pdf/7_2_167.pdf.
7. *Шараева М.Л.* Проблемы контроля безопасности лекарственных средств в Украине / М. Л. Шараева [Электронный ресурс] // Провізор. — 2004. — № 21. — Режим доступу : http://www.provisor.com.ua/archive/2004/N21/art_31.php.
8. *Про лікарські засоби* : Закон України від 04.04.1996 № 123/96-ВР : станом на 13 січня 2012 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 22. — Ст. 86.
9. *Кримінальний кодекс України* : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 17 січня 2012 року // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25-26. — Ст. 131.
10. *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання фальсифікації лікарських засобів* : Закон України від 08.09.2011 № 3718-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3718-17>.

УДК 343.948:044.853

С.В. Самойлов, ад'юнкт кафедри криміналістики
Донецького юридичного інституту МВС України

О.В. Одерій, кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри криміналістики Донецького
юридичного інституту МВС України

ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ, УЧИНЕНИХ З ВИКОРИСТАННЯМ МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

Розглянуто особливості використання спеціальних знань під час розслідування шахрайств, вчинених з використанням мережі Інтернет, приділено увагу використанню спеціальних знань різних суб'єктів кримінального процесу, у тому числі понятих, під час розслідування.

Ключові слова: інтернет-шахрайства, спеціальні знання, проведення досліджень, призначення експертиз, слідоутворення.

Рассмотрены особенности применения специальных знаний при расследовании мошенничеств, совершенных с использованием сети Интернет, уделено внимание применению специальных знаний разных субъектов уголовного процесса, в том числе понятых, во время расследования.

The article describes the features of special knowledge in the investigation of fraud committed using the network «Internet». Special attention is given to the application of special knowledge in different subjects of the criminal process, and also consider the availability of the necessary expertise from witnesses.

Шахрайства, учинені з використанням мережі Інтернет, є відносно новим різновидом злочинів. Засоби масової інформації визначили їх як «інтернет-шахрайства», що достатньо влучно передає їх суть. Такої думки дотримуються і деякі науковці [1]. Напевно, застосування терміна «інтернет-шахрайства» є доцільним для характеристики шахрайських дій, під час яких використовується бодай один (або кілька) елемент мережі Інтернет (кімнати в чатах, електронна пошта, дошки оголошень, сервіси миттєвих повідомлень, сервіси обміну даними, термінали, які у своїй роботі використовують мережу Інтернет, інтернет-аукціони, веб-сайти, що використовуються для залучення потенційних жертв і здійснення шахрайських дій тощо). Зазначений перелік не є вичерпним, бо з моменту створення мережі Інтернет вона постійно вдосконалюється і зазнає змін, що, у свою чергу, крім позитивних наслідків, дає змогу використовувати її з метою шахрайських дій.

Нині використання мережі Інтернет з метою шахрайства є, напевно, одним з найпоширеніших видів кіберзлочинів, що охопили як приватні, так і державні структури всього світу [2, с. 7]. Деякі експерти вважають, що світова кіберзлочинність

приносить більше доходів, ніж торгівля наркотичними засобами. За даними ФБР шкода, якої щорічно завдають хакери (створюючи віруси і спамери) тільки американським компаніям і приватним особам, становить понад 67 млрд дол. [3]. Щорічно збільшуються збитки від віртуальних аферистів: за даними Центру моніторингу шахрайства в Інтернеті (Internet Fraud Complaint Centre — IFCC) у 2001 році вони становили 17 млн дол., у 2002 році — 54 млн дол., у 2003 році — вже 1,5 млрд дол. [4]. Відоме інтернет-ЗМІ Vnunet.com, що займається висвітленням подій в ІТ-індустрії, з посиланням на аналітичні матеріали компанії Gartner повідомило, що у 2004 році жертвами онлайн-афер стали 9,5 млн осіб, а загальна сума коштів, отриманих шахраями, становила близько 1,2 млрд дол. Значна частина цього прибутку дісталася організованим злочинним угрупованням зі Східної Європи та Африки [5].

У 2006 році до відділу ФБР, що займається боротьбою з такими злочинами (Internet Crime Complaint Center), надійшло 207,5 тис. заяв від потерпілих (на 10,4 % менше ніж у 2005 році). При цьому сума загального збитку становила 198,4 млн дол. (у 2005 році — 183,1 млн дол., у 2004 році — 68,1 млн дол., у 2003 році — 125,6 млн дол.). Таким чином, втрати середньостатистичного потерпілого від дій інтернет-злочинців становили 724 дол., при цьому майже у 40 % випадків розміри втрат перевищили 100 тис. дол. [6]. На підставі даних правоохоронних органів і оцінки аналітиків Business Week, фінансові афери у мережі Інтернет загалом обходяться фірмам і споживачам у 22 млрд дол. щорічно [6].

Отже, попри очевидні успіхи світового співтовариства у галузі інформатизації та високих технологій спостерігається невпинне зростання злочинних посягань, здійснюваних саме за допомогою високих технологій (у тому числі й шахрайств), що потребує додаткових досліджень у цій галузі для вдосконалення політики протидії шахрайству в мережі Інтернет [1].

На сьогодні нараховують сотні нерозкритих кримінальних справ, пов'язаних з інтернет-шахрайством. Хоча законодавство активно відстоює правові позиції у цій сфері, проте умови сьогодення потребують нових методів і прийомів діяльності міліції для розслідування та розкриття таких злочинів.

Труднощі розслідування та розкриття інтернет-шахрайств полягають як у доборі способів виявлення, збереження та аналізу цифрових доказів, так і в безпосередньому визнанні встановлених даних як доказів. З огляду на зазначене вище розслідування і розкриття таких злочинів обов'язково потребують застосування спеціальних знань.

Проблему застосування спеціальних знань під час розслідування та розкриття окремих видів злочинів досліджували В.П. Бахін, М.В. Салтевський, Р.С. Белкін, Н.І. Клименко, М.Г. Щербаковський, В.К. Лисиченко, В.Ю. Шепітько, В.О. Конової, О.В. Юнацький, І.І. Котюк, В.В. Літвін, В.О. Голубев, В.С. Цимбалюк, Е.А. Разумов, В.Д. Гавловський, Б.В. Романюк, А.М. Тимчишин, І.І. Дановська та інші. Результати їхньої праці знайшли своє відображення в монографіях, наукових статтях і навчальних посібниках. Однак практика ставить перед наукою нові завдання щодо підвищення ефективності застосування спеціальних знань, у тому числі і для розслідування шахрайств, учинених з використанням мережі Інтернет.

Мета цієї статті — дослідження місця і ролі спеціальних знань у розслідуванні шахрайств, учинених з використанням мережі Інтернет, а також деяких особливостей призначення експертиз у межах цих досліджень.

Розглядаючи питання щодо місця і ролі спеціальних знань у розслідуванні шахрайств, учинених з використанням мережі Інтернет, слід зазначити, що спеціфікою цього різновиду шахрайств є застосування електронної техніки для підключення до мережі Інтернет. Сліди, які при цьому утворюються, виходять за межі класичного криміналістичного розуміння, що призводить до виникнення низки питань щодо їх виявлення, фіксації і, найголовніше, долучення до матеріалів кримінальної справи.

Розуміння процесів і закономірностей слідоутворення під час шахрайських дій з використанням мережі Інтернет з метою прийняття відповідних рішень неможливе без застосування спеціальних знань.

Саме ступінь використання спеціальних знань у різних галузях науки і техніки багато в чому визначає ефективність розслідування та розкриття злочинів. Основними формами використання спеціальних знань є такі:

- використання слідчим власних спеціальних знань;
- проведення експертизи;
- участь спеціалістів у слідчих діях та оперативно-розшукових заходах;
- консультативно-довідкова діяльність обізнаних осіб [7, с. 77].

Як свідчить практика, використання слідчим власних спеціальних знань для проведення слідчих дій, оцінювання їх результатів і розгляду матеріалів справи дозволяє йому скоротити час на їх проведення і прийняття необхідних рішень, сприяє раціональному залученню до розслідування інших підрозділів. Крім того, володіння слідчим спеціальними знаннями зумовлює більш повне та правильне розуміння суті протиправних діянь, слідів і процесу їх утворення, що дозволяє не тільки ефективніше планувати процес всього розслідування, а й визначати необхідність проведення певних слідчих дій, значно зменшуючи при цьому вірогідність помилки під час оцінювання матеріалів.

Проте, як свідчить практика, рівень обізнаності слідчих сьогодні недостатній, що можна пояснити як неотриманням певних знань під час їх підготовки у навчальних закладах, так і відсутністю у системі МВС України вузькоспеціалізованих слідчих підрозділів, які б займалися розслідуванням злочинів, учинених з використанням високих технологій. Зрозуміло, що ці причини є взаємопов'язаними, адже неможливо сформувати ефективний вузькоспеціалізований підрозділ зі слідчих, які не мають необхідних знань. Альтернативним рішенням у такій ситуації є використання передбаченої кримінально-процесуальним законодавством можливості залучення спеціалістів до проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, а також ініціювання проведення досліджень та експертиз.

Значну роль у розслідуванні шахрайств, учинених з використанням мережі Інтернет, відіграє така форма застосування спеціальних знань, як проведення експертизи. Це зумовлено кількома чинниками, основними з яких є такі:

- дані, встановлені та відображені у висновку експерта, є доказом (частина друга ст. 65 КПК України);
- висновок експерта є науково обґрунтованим і за необхідності може бути перевірений;
- експерт несе індивідуальну відповідальність за наданий ним висновок (ч. 3 ст. 75 КПК та ст. 384 КК України), що певною мірою гарантує об'єктивність дослідження та висновку;

– за час свого існування експертні підрозділи зарекомендували себе як надійне джерело об'єктивних даних.

Отже, застосування спеціальних знань у вигляді проведення експертиз відіграє одну з найважливіших ролей під час проведення розслідування.

Важливою формою застосування спеціальних знань також є участь спеціалістів у слідчих діях та оперативно-розшукових заходах. Під час розслідування інтернет-шахрайств слідчі та оперативні працівники доволі часто мають справу не лише з технічним, а й з програмним аспектом вчинених дій. Фахівці, що спеціалізуються у галузі комп'ютерних технологій (спеціалісти), завдяки постійному відстеженню змін у розвитку технологій, які використовуються для доступу та функціонування мережі Інтернет, можуть доволі гнучко діяти навіть у тих ситуаціях, які є відносно новими для них. А отже, участь спеціаліста у проведенні таких слідчих дій, як огляд комп'ютерних систем та їх елементів (у тому числі під час огляду місця події), обшук і вилучення, відтворення обстановки та обставин події не тільки значно підвищує ефективність дій, що проводяться, а й знижує вірогідність помилки під час їх проведення та оцінювання отриманих результатів.

Заслуговує на увагу думка Н.А. Хатунцева про те, що особа, яка володіє спеціальними знаннями у галузі комп'ютерних систем, може залучатися до проведення слідчих дій для з'ясування питань використання певних комп'ютерних засобів у конкретній слідчій ситуації, а також для встановлення окремих цілей слідчих дій. Вона може сприяти слідчому у доборі понять [8, с. 337]. Доповнюючи наведене, слід зазначити, що участь спеціаліста не повинна обмежуватися лише технічним забезпеченням слідчої дії, що проводиться. Спеціаліст як особа, що володіє спеціальними знаннями, має змогу швидше та повніше проаналізувати наявну інформацію з різних аспектів ситуації, що склалася, з метою досягнення повнішої та всебічної оцінки результатів слідчої дії.

З урахуванням зазначеного вище доцільно рекомендувати слідчим або особам, що проводять слідчі дії чи оперативно-розшукові заходи, з'ясовувати особисту думку спеціаліста стосовно ситуації, що склалася. Звичайно, доказового значення така думка не матиме, проте може вплинути на подальший процес розслідування, допоможе визначитися з необхідністю проведення певних слідчих дій і виокремити обставини, яким слід приділити особливу увагу, визначити доцільність проведення певних експертиз, коло об'єктів, які слід дослідити, а також питань, які потрібно вирішити. Зважаючи на зазначене, слушним є передбачення у ст. 58 КПК Російської Федерації серед завдань, до вирішення яких може бути залучений спеціаліст, і «постановку вопросов эксперту» [9]. Безперечно, така процесуальна норма сприятиме суттєвому підвищенню ефективності застосування спеціальних знань спеціаліста, зважаючи на те, що «спеціаліст може відіграти особливо помітну роль при поставленні експерту запитань» [8, с. 336].

Слід зазначити, що чинний КПК України не містить схожої норми, хоча й не містить прямої заборони використання спеціальних знань спеціаліста для формування і поставлення експерту запитань. Отже, у разі потреби слідчий чи особа, яка проводить слідство, має право звернутися до спеціаліста зі схожою проблемою. Крім того, вочевидь доцільно доповнити КПК України нормою, в якій визначити можливість залучення спеціалістів до вивчення та аналізу матеріалів кримінальної справи. Без сумніву, результати такого аналізу матимуть вирішальне значення для

досягнення повноти та всебічності розслідування. Зазначене можна реалізувати шляхом вивчення спеціалістом матеріалів на робочому місці слідчого; направлення матеріалів кримінальної справи до експертних підрозділів для вивчення; процесуального відображення — складання висновку спеціаліста з долученням його до матеріалів кримінальної справи; складання протоколу допиту спеціаліста за результатами аналізу матеріалів або його усної відповіді слідчому на запитання, що йому ставилися. При цьому аналіз матеріалів кримінальної справи може проводити як один спеціаліст (коли необхідно вирішити питання з однієї галузі знань або коли спеціаліст володіє необхідними знаннями у різних галузях знань), так і група спеціалістів. У кожному із зазначених випадків спеціаліст (спеціалісти) повинен бути попереджений про кримінальну відповідальність за розголошення таємниці слідства.

Консультативно-довідкова діяльність обізнаних осіб як форма використання спеціальних знань відрізняється від попередньої не тільки колом вирішуваних питань, а й колом осіб, що залучаються до таких дій. Питання, що вирішуються у межах консультативно-довідкової діяльності, є вузько спрямованими та специфічними, а особи, що залучаються до їх вирішення, володіють необхідними знаннями завдяки професійному досвіду. Наприклад, знання, якими володіють спеціалісти служб безпеки інтернет-аукціонів, інтернет-магазинів, банків тощо, зумовлені особливостями діяльності конкретного закладу чи організації та досвідом роботи [8, с. 126—127]. Водночас слід зазначити, що залучення спеціалістів установ та організацій (інтернет-аукціонів, інтернет-магазинів, банків тощо) для консультацій є можливим лише за умови відсутності їх зацікавленості у розслідуванні справи і лише у випадку, якщо вирішення питання потребує знання специфіки їх професійної діяльності. Як і попередня форма застосування спеціальних знань, консультативно-довідкова діяльність обізнаних осіб може реалізуватися шляхом усної відповіді (у разі особистого спілкування зі спеціалістом) або у формі письмової відповіді (у разі надсилання запиту до установи чи організації).

Розглядаючи питання про застосування спеціальних знань під час розслідування шахрайств, учинених з використанням мережі Інтернет, необхідно також виокремити таку нестандартну форму їх застосування, як застосування знань, якими володіють поняті. КПК України вимагає під час проведення низки слідчих дій присутності хоча б двох понять. Однак, враховуючи загальну вимогу стосовно того, що всі учасники слідчої дії повинні розуміти дії, які виконує слідчий, можна обґрунтовано припустити, що понятій, який не має уявлення про роботу комп'ютерної техніки, не зможе усвідомити характер і мету заходів, що проводяться під час слідчої дії, а тому не зможе об'єктивно підтвердити ті чи інші обставини (наприклад, залучення як понять літніх осіб, які не мають жодного уявлення про користування комп'ютерною технікою). Навіть якщо під час проведення слідчої дії спеціаліст і слідчий постійно пояснюватимуть і коментуватимуть дії, що проводяться із комп'ютерною технікою, такі поняті через відсутність необхідних знань не зможуть об'єктивно оцінити та зрозуміти зміст слідчої дії. Це може призвести до того, що у разі виникнення необхідності підтвердити процес слідчої дії поняті зможуть констатувати лише факт того, що «якісь» дії проводилися, але які саме підтвердити не зможуть. Невипадково у літературі з'явилася рекомендація, що як поняті рекомендується залучати кваліфікованих користувачів комп'ютерами або

таких осіб, які достатньо володіють комп'ютерною технікою чи бодай орієнтуються в ній, оскільки тільки обізнані поняті спроможні правильно сприйняти та оцінити дії, які проводять слідчий і спеціаліст з комп'ютерними системами чи їх елементами [8, с. 337; 10, с. 10]. Така форма застосування спеціальних знань є специфічною, однак вона є визначальною для досягнення об'єктивності процесу та оцінки результатів слідчих дій.

Детально проаналізувавши норми законодавства та думки різних науковців, можна констатувати, що спеціальні знання займають чи не найголовніше місце та відіграють важливу роль у розслідуванні шахрайств, учинених з використанням мережі Інтернет. При цьому найпоширенішою є така форма застосування спеціальних знань, як проведення експертизи, зважаючи на те, що висновок експерта несе у собі доказове значення.

Спеціальні знання, якими володіє судовий експерт, хоча й близькі багато в чому до тих, якими оперують представники базових наук, але водночас є доволі специфічними. Тому для вирішення завдань судової експертизи судові експерти користуються спеціальними методиками, невідомими спеціалістам з «великої науки». Саме судово-експертні дослідження дозволяють надати вилученим апаратним засобам, програмному забезпеченню та комп'ютерній інформації доказового значення [8, с. 335].

Для якіснішого проведення дослідження та отримання правильного висновку експертам необхідно не лише надати об'єкти дослідження, а й правильно скласти постанову та сформулювати запитання, визначити межі дослідження, прийняти рішення про призначення комплексної чи комісійної експертизи. Як свідчить практика, під час вирішення цих завдань у слідчих чи осіб, що проводять слідство, часто виникають певні труднощі. Зокрема, проблеми виникають під час визначення об'єктів, які необхідно надати на дослідження до експертного центру, а саме: які об'єкти є необхідними для проведення певного виду дослідження. Слід пам'ятати, що видова класифікація комп'ютерно-технічної експертизи визначається на основі питань, які формулює слідчий (апаратна, програмна, інформаційна), і використовується у вигляді, який відповідає процесам розробки та експлуатації: апаратно-комп'ютерна експертиза, програмно-комп'ютерна експертиза, інформаційно-комп'ютерна експертиза, комп'ютерно-мережева експертиза, комплексні експертизи. Такий розподіл експертиз зумовлює специфіку їх призначення. Для уникнення проблеми з визначенням об'єктів, які необхідно надіслати на дослідження, доцільно звертатися за допомогою до спеціаліста чи експерта, який його проводитиме. В особистій розмові слідчий чи особа, яка проводить слідство, зможе пояснити експерту (спеціалісту) особливості обставин справи та окреслити питання, які її цікавлять, а експерт (спеціаліст) зазначить, які об'єкти слід надіслати на дослідження і чому. Без сумніву, така форма взаємодії, як спілкування слідчого з експертом з метою уникнення проблем, що можуть виникнути під час дослідження, є доволі ефективною, адже дозволяє значно зменшити час, необхідний для проведення дослідження, та навантаження на експерта, що його проводитиме. У разі надання на дослідження недостатньої кількості матеріалів для відповіді на поставлені запитання експерт має право або запросити в ініціатора дослідження необхідні матеріали, або надати висновок про неможливість проведення дослідження через брак необхідних об'єктів. В обох випадках витрачається

невиправдано багато часу. Наприклад, у разі надсилання експертом клопотання про надання додаткових об'єктів час проведення експертизи призупиняється до моменту виконання клопотання, а висновок про неможливість проведення дослідження за браком об'єктів змушує ініціатора призначити додаткову експертизу, що також потребує витрачання додаткового часу. Водночас подання на дослідження лише необхідних об'єктів скорочує час їх описання експертом, не ускладнює дослідження, зменшує навантаження на експерта. Схожу думку висловлюють й інші науковці [8, с. 336—337].

До основних вимог щодо об'єктів, які необхідно враховувати під час подання на комп'ютерно-технічну експертизу, належать такі:

– системні блоки комп'ютерних систем та інші елементи чи пристрої повинні бути упаковані та опечатані таким чином, щоб унеможливити їх пошкодження, вмикання у мережу та розбирання. Упаковувати, а потім вивозити (транспортувати) вилучені машинні носії та устаткування слід з дотриманням рекомендацій виробника, зазначених в інструкціях. Як упаковку для великих за розміром елементів комп'ютерної системи (системного блока, монітора, принтера тощо) рекомендується використовувати заводські картонні коробки. Також матеріалом для упакування можуть бути поліетиленові пакети для сміття. Для пакування оптичних дисків бажано використовувати паперові конверти, пластикові туби чи спеціальні пластикові футляри, які у подальшому упаковувати у картонні коробки чи поліетиленові пакети. При цьому робити будь-які позначення на поверхнях оптичних дисків категорично забороняється, адже це може призвести до їх пошкодження як носіїв інформації. Бирки для опечатування упакованих об'єктів повинні містити інформацію безпосередньо про об'єкт (із зазначенням індивідуальних даних), місце його виявлення, обставини слідчої дії та підписи учасників огляду [10, с. 39—40]. У разі подання великої кількості об'єктів варто докладно їх описати із зазначенням типу кожного об'єкта, їх кількості, серійних чи інших номерів. Упаковку з великою кількістю об'єктів разом із описом доцільно помістити до поліетиленового пакета, який потім заклеїти та опечатати;

– у протоколі має бути точно зазначено місце, час вилучення, а також зовнішній вигляд предметів і документів, які надсилаються на експертизу;

– під час перевезення комп'ютерних засобів необхідно вжити заходів щодо запобігання їх механічному пошкодженню і взаємодії з хімічно активними речовинами.

Підсумовуючи зазначене, слід наголосити на тому, що обмеження спеціальних знань лише галуззю комп'ютерно-технічної експертизи під час розслідування шахрайств, учинених з використанням мережі Інтернет, є неприпустимим. Особа, яка проводить слідство, повинна активно залучати, крім спеціалістів та експертів у галузі комп'ютерних технологій, і спеціалістів з інших галузей знань. Наприклад, використання при шахрайствах певних документів потребує їх техніко-криміналістичного дослідження, а рукописних записів — почеркознавчої експертизи. Крім того, розслідування таких злочинів може вимагати проведення дактилоскопічної, біологічної, одорологічної експертизи.

Велике значення має також проведення експертиз листування між потерпілим і шахраєм, текстів описів і коментарів до лотів в інтернет-аукціонах (у разі шахрайств в інтернет-аукціонах), листів, надісланих на електронну пошту («фішинг», нігерійські листи) тощо. Основними видами експертиз, об'єктами яких можуть

бути зазначені тексти, крім комп'ютерно-технічної є авторознавча та лінгвістична експертизи. Завдяки таким дослідженням можуть бути вирішені як ідентифікаційні питання, так і питання щодо гендерної належності автора, автора-виконавця тексту, його віку, а також питання щодо імітації мови особи протилежної статі та інші неідентифікаційні питання.

Таким чином, застосування спеціальних знань під час розслідування шахрайств, учинених з використанням мережі Інтернет, є різнобічним. Воно охоплює як процесуальну, так і непроцесуальну діяльність слідчого чи особи, яка проводить слідство, та потребує певної уваги, зосередженості і перспективного мислення. Слідчий не тільки має враховувати особливості певної кримінальної справи, а й особливості певної галузі спеціальних знань, аналізувати дані, отримані під час проведення слідства, які має намір отримати за результатами застосування спеціальних знань та які реально отримує для швидкого прийняття правильного рішення з метою проведення повного і всебічного розслідування.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Омельяненко М.* Особенности криминалистической характеристики Интернет-мошенничества [Электронный ресурс] : матер. сайта «Центр исследования компьютерной преступности» / М. Омельяненко. — Режим доступа : <http://www.crime-research.ru/articles/mariuza/1>.
2. *Голубев В.О.* Проблемы борьбы зі злочинністю у сфері використання комп'ютерних технологій : навч. посіб. / Голубев В.О., Гавловський В.Д., Цимбалюк В.С. ; за ред. Р.А. Калужного. — Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2002. — 292 с.
3. *ФБР* подсчитало ущерб от хакеров [Электронный ресурс] : матер. сайта «Новости ИТ». — Режим доступа : www.itnews.com.ua.
4. *Статистичні дані* [Електронний ресурс] : матер. сайту «Internet Crime Complaint Center». — Режим доступа : <http://www.ic3.gov/media/default.aspx>.
5. *Жертвы* онлайн-афер в 2004 году потеряли 1,2 миллиарда долларов [Электронный ресурс] : матер. сайта компании «ВирусБлокАда». — Режим доступа : www.anti-virus.by/press/viruses/1202.html.
6. *FBI* — статистика Интернет-преступности в 2006 году [Электронный ресурс] : матер. сайта «Центр исследования компьютерной преступности». — Режим доступа : <http://www.crime-research.ru>.
7. *Разумов Э.А.* Использование специальных знаний: вчера, сегодня, завтра / Э.А. Разумов // Про актуальні питання судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення розкриття і розслідування злочинів : збір. матер. міжн. наук.-прак. конф. — К. : ТОВ «Еліт Прінт», 2010. — С. 77—80.
8. *Хатунцев Н.А.* О специальных знаниях, необходимых при исследовании компьютерных средств и систем / Н.А. Хатунцев // Актуальные проблемы российского права. — 2010. — № 1. — С. 332—339.
9. *Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 года № 63-ФЗ* : по состоянию на 1 марта 2011 года // Собрание актов законодательства Российской Федерации. — 1996. — № 25.
10. *Одерій О.В.* Тактика слідчого огляду комп'ютерних систем та їх елементів : наук.-прак. посіб. / Одерій О.В., Корона С.О., Самойлов С.В. — Донецьк : ТОВ «ВПП «ПРОМІНЬ», 2010. — 88 с.
11. *Дроздова Т.Н.* Диагностические и классификационные задачи в автороведческой экспертизе блогов / Т.Н. Дроздова // Актуальные проблемы российского права. — 2010. — № 2. — С. 394—404.
12. *Уголовно-процессуальный кодекс Украины* / Верховный Совет Украины. — Харьков : Одиссей, 2010. — 208 с.

УДК 342.951+35.08

А.Е. Кирданов, начальник отдела

*взрывотехнических и пожарно-технических исследований
Научно-исследовательского экспертно-криминалистического
центра при ГУМВД Украины в Автономной Республике Крым*

А.А. Попов, главный эксперт-взрывотехник отдела

*взрывотехнических и пожарно-технических исследований
Научно-исследовательского экспертно-криминалистического
центра при ГУМВД Украины в Автономной Республике Крым*

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ВЫПОЛНЕНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ВЗРЫВОТЕХНИЧЕСКИХ РАБОТ ПРИ ИЗЪЯТИИ ИЗ НЕЗАКОННОГО ОБОРОТА БОЛЬШОГО КОЛИЧЕСТВА ВЗРЫВЧАТЫХ МАТЕРИАЛОВ

Рассмотрены особенности организации выполнения специальных взрывотехнических работ при изъятии из незаконного оборота большого количества взрывных устройств и взрывчатых веществ.

Ключевые слова: осмотр места происшествия, взрывчатые вещества, взрывчатые материалы, взрывоопасные предметы, взрывное устройство.

Розглянуто особливості організації виконання спеціальних вибухотехнічних робіт під час вилучення з незаконного обігу великої кількості вибухових пристроїв і речовин.

The features of organization of special explosive works at seizure of illegal traffic in large numbers of the explosive devices and explosive substances were considered in the research.

Ежегодно правоохранительными органами из незаконного оборота изымается большое количество взрывоопасных предметов (далее — ВОП), взрывных устройств (далее — ВУ) и взрывчатых веществ (далее — ВВ). Так, на протяжении 2010 года только на территории Автономной Республики Крым из незаконного оборота изъято 80 средств взрывания, 71 боеприпас взрывного действия, 37 кг ВВ и 11 самодельных ВУ.

Изъятие ВОП, обнаруженных в ходе проведения оперативно-розыскных, профилактических мероприятий и следственных действий, осуществляется с обязательным привлечением специалистов взрывотехнических подразделений.

Специалисты-взрывотехники отдела взрывотехнических и пожарно-технических исследований Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при ГУМВД Украины в Автономной Республике Крым принимают непосредственное участие в изъятии из незаконного оборота ВУ, ВВ и боеприпасов.

Так, например, 06.09.2006 г. в г. Керчь в одном из гаражей были обнаружены и изъяты патроны калибра 14,5 мм — 100 шт., ВВ (тротил) — 17,757 кг, ВВ на основе гексогена А-IX-2 — 21,743 кг, ВВ типа ПВВ-7 — 672 г, смесь ВВ гексогена с тротилом — 3,664 кг, капсюли-воспламенители типа КД-8А — 4 шт., взрыватели типа КД-М1 — 4 шт., взрыватели МУВ 2 — 3 шт., снаряженные корпуса гранаты типа Ф-1 — 1 шт. и РГД-33 — 1 шт., детонирующий шнур типа ДШВ — 3,4 м.

В г. Феодосия 09.01.2007 г. были обнаружены и изъяты минометные мины калибра 50 мм — 17 шт., калибра 60 мм — 1 шт., калибра 82 мм — 1 шт.; артиллерийские снаряды калибра 45 мм — 1 шт., калибра 20 мм — 1 шт.; граната типа ВОГ-25 — 1 шт.; гранаты типа РГД-33 — 2 шт., типа Ф-1 — 1 шт.; взрыватель — 1 шт.

В г. Джанкой 21.05.2007 г. на пункте приема металлолома были обнаружены и изъяты артиллерийские снаряды калибра 45 мм — 1420 шт., гранаты типа РГД-33 — 21 шт., взрыватели к 45 мм снарядам — 3 шт.

В г. Керчь 01.10.2009 г. при обыске в автомобильном гараже изъято ВВ (тротил) в шашках общим весом 26,09 кг.

Главной задачей специалистов-взрывотехников при выполнении специальных взрывотехнических работ является уменьшение риска гибели или травмирования населения и сотрудников органов внутренних дел.

Более того, уменьшение риска и обеспечение безопасности при выполнении специальных взрывотехнических работ являются обязательными принципами управления минными действиями. Уменьшение риска предполагает совокупность мероприятий по обеспечению безопасности, предусматривающую оптимальный выбор специального оборудования, соблюдение последовательности работ, эффективный контроль, соответствующую специальную подготовку взрывотехников, эффективное использование индивидуальных и коллективных средств защиты от взрыва и специальной одежды [1].

Проблема оперативного поиска ВВ, ВУ и других ВОП на территории Украины является достаточно серьезной. Ситуация осложняется тем, что решать задачи поиска ВВ и ВОП разных видов и форм приходится в различных условиях: погодных-климатических, ландшафтно-территориальных и порой при явном противодействии преступников. Тем не менее существуют реальные предпосылки для успешного решения задачи поиска ВВ и ВОП по прямым и косвенным признакам с использованием целого ряда технических средств, технологий и методов.

Важное значение при выполнении специальных взрывотехнических работ по факту изъятия большого количества ВУ и ВВ имеет их организация, направленная на быстрое и эффективное решение возникающих при этом вопросов и учитывающая уровень имеющейся опасности.

Проблемами организации выполнения специальных взрывотехнических работ и криминалистического исследования ВУ и ВВ занимались Ю.М. Дильдин, В.В. Мартынов, А.Ю. Семенов, И.Д. Моторный, В.И. Пашенко, В.В. Гудков и другие.

В частности, И.Д. Моторный в своих работах раскрывает основы организации взрывотехнических работ: «...в рамках взрывотехнического обследования и последующих работ по обезвреживанию и эвакуации взрывоопасных предметов к компетенции старшего группы относятся:

- получение и оценка первичной информации об обстоятельствах обнаружения подозрительного предмета;
- организация работы специалистов-взрывотехников и других членов группы; взаимодействие с представителями других правоохранительных органов, административных и коммунальных служб;
- принятие решений относительно активных действий с подозрительным предметом и ВУ» [2].

Анализ специальной справочно-методической литературы, научных исследований и публикаций по вопросам криминалистической взрывотехники показывает, что тема организации выполнения специальных взрывотехнических работ при изъятии большого количества ВУ и ВВ как отдельная проблема не рассматривалась. Поэтому целью статьи является изучение и попытка разрешения проблем, возникающих при организации специальных взрывотехнических работ по изъятию большого количества ВУ и ВВ, а также оказание методической помощи специалистам Экспертной службы МВД Украины в организации этой работы.

Так, осмотру места происшествия, связанному с изъятием большого количества ВУ и ВВ, предшествует решение руководителем взрывотехнического подразделения следующих организационных вопросов.

Прежде всего это расчет необходимого количества специалистов для выполнения специальных взрывотехнических работ. Согласно существующим нормам безопасности к осмотру места происшествия по факту изъятия ВУ и ВВ должно привлекаться не менее двух специалистов-взрывотехников. Когда же изымаются сотни единиц взрывоопасных предметов, нагрузка на специалистов как физическая, так и психологическая возрастает многократно. Понятно, что утомленный, снизивший уровень внимания и осторожности специалист не имеет права продолжать работу с взрывоопасными предметами в связи с высокой вероятностью возникновения ошибок в работе. К изъятию большого количества ВУ и ВВ должно привлекаться достаточно специалистов-взрывотехников.

Кроме того, требует решения вопрос технического оснащения. Следует отметить, что проблема технического оснащения неоднократно рассматривалась отечественными учеными и практиками в области взрывотехники.

Недостаточное техническое обеспечение экспертных подразделений, в частности, взрывотехнических, осуществляющих экспертно-криминалистическое обеспечение досудебного расследования, негативно сказывается на уровне раскрываемости этой категории преступлений. Отсутствие в подразделениях необходимого оборудования, приборов и материалов не позволяет оперативно снаряжать ВУ с максимальным сохранением криминалистических следов, всеобъемлюще проводить исследования и экспертизы, а также внедрять при этом новые методики [3].

Обеспечение взрывотехников необходимым оборудованием исходит из понимания формы и степени опасности, связанной с выполнением специальных взрывотехнических работ. Особенности выполнения отдельных действий (экспертного осмотра, снаряжения, разрушения, транспортировки, уничтожения ВУ) на открытой местности, в сооружениях и помещениях, в транспорте, а также работа с промышленными и самодельными ВУ требуют разработки универсального или приспособленного под конкретные задачи оборудования [4].

Как показывает практика, в случае изъятия большого количества ВУ и ВВ именно отсутствие необходимой техники становится решающим фактором для принятия решения о привлечении дополнительных сил и технических средств при выполнении специальных взрывотехнических работ.

Примером организации специальных взрывотехнических работ с участием специалистов разных ведомств является уже упомянутый факт изъятия 1444 взрывоопасных предметов на пункте приема металлолома в г. Джанкой. К проведению работ по осмотру места происшествия и ликвидации чрезвычайной ситуации привлекались следующие силы и средства:

- сотрудники органов внутренних дел — 15 человек (следственно-оперативная группа и оцепление);
- специалисты-взрывотехники — 3 человека (плюс один автомобиль);
- личный состав МЧС Украины — около 20 человек, в том числе 7 пиротехников (две пиротехнические группы на автомобилях ЗИЛ-131 и УАЗ-469), и один пожарный автомобиль;
- две бригады скорой помощи;
- два экипажа ГАИ;
- представители других служб.

Перед началом осмотра была проведена эвакуация людей на безопасное расстояние и выставлено оцепление. Все сотрудники и специалисты, участвующие в осмотре места происшествия, работали в средствах индивидуальной защиты (бронежилет, шлем).

С целью координации взаимодействия подразделений разных ведомств был развернут оперативный штаб, в состав которого вошли руководители ГУМВД, ГУМЧС, а также представители местных органов власти.

Следственно-оперативной группой с участием специалистов-взрывотехников был проведен осмотр места происшествия, после чего пиротехники МЧС Украины провели транспортировку и уничтожение изъятых боеприпасов. Работы по уничтожению ВОП проводились в течение двух дней.

Таким образом, на подготовительном этапе осмотра места происшествия по обнаружению большого количества ВУ и ВВ следует решить следующие основные задачи:

1) определить необходимое количество специалистов для проведения такого объема специальных взрывотехнических работ (при дефиците специалистов незамедлительно обратиться к руководству ГУМВД (УМВД) с вопросом о привлечении сотрудников взрывотехнических подразделений из других областей в соответствии с планами взаимодействия);

2) рассчитать виды и количество технического оборудования для выполнения всего объема взрывотехнических работ (при необходимости в соответствии с планами взаимодействия привлечь к проведению взрывотехнических работ пиротехнические группы МЧС Украины с необходимым техническим оснащением);

3) при составлении (обновлении) планов взаимодействия взрывотехнического подразделения с подразделениями МЧС Украины четко сформулировать ситуации, при которых пиротехнические группы МЧС Украины привлекаются к осмотру места происшествия для оказания практической и технической помощи специалистам-взрывотехникам Экспертной службы МВД Украины (например, при

ізъятти из незаконного оборота большого количества ВУ, ВВ, боеприпасов большого калибра, авиабомб, ракет, торпед и т. п.).

Как известно, специальные взрывотехнические работы связаны с опасностью взрыва. Когда же объектом взрывотехнических работ является большое количество ВВ, суммарный тротиловый эквивалент может составлять до нескольких сотен килограмм. В таком случае достижение поставленных перед специалистами-взрывотехниками задач обеспечивается неукоснительным соблюдением требований безопасности, привлечением достаточного количества специалистов, специального оборудования и технических средств, эффективным взаимодействием различных ведомств.

Проблемы организации взрывотехнических работ при изъятии большого количества боеприпасов, взрывных устройств, взрывчатых веществ имеют большое значение для повышения качества и безопасности проведения взрывотехнических работ и требуют дальнейшего изучения.

Список использованной и рекомендованной литературы

1. *СДВ 01.10.* Типова інструкція із заходів безпеки при проведенні вибухотехнічних досліджень та робіт з експертного огляду, розрядження, транспортування та знищення вибухових пристроїв і речовин. — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2006. — 23 с.

2. *Моторный И.Д.* Криминалистическая взрывотехника: новое учение в криминалистике : учеб.-метод. и справоч. пособ. / И.Д. Моторный. — М. : Изд. Шумилова И.И., 2000. — 180 с.

3. *Пащенко В.И.* Использование специальных знаний при расследовании преступлений, совершенных с применением взрывных устройств : учеб.-практ. пособ. / В.И. Пащенко, В.В. Гудков. — К. : ГНИЭКЦ МВД Украины, 2003. — 116 с.

4. *СДВ 03.10.* Інструкція з матеріально-технічного забезпечення проведення спеціальних вибухотехнічних робіт. — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2007. — 12 с.

5. *Інструкція про організацію робіт щодо пошуку та знешкодження вибухових пристроїв і вибухових речовин, затверджена наказом МВС України від 18.07.1996 № 493.*

6. *Пащенко В.І.* Експертний огляд, розрядження, транспортування та знищення вибухових пристроїв і речовин : довідк.-метод. посіб. / Пащенко В.І., Свистунов О.Я., Хомко Р.Л. — К. : УВПД ГШ МВС України, 2009. — 420 с.

УДК 343.983.2

Р.М. Соломаха, начальник отдела

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при ГУМВД Украины в Харьковской области

МЕТОДИКИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ИЗНОСОВ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ ТОВАРОВЕДЧЕСКИХ (ОЦЕНОЧНЫХ) ЭКСПЕРТИЗ

Рассмотрены вопросы, касающиеся определения износов оборудования, бытовой техники, электронных средств связи при проведении товароведческих (оценочных) экспертиз. Приведены обзоры различных методик, проанализированы их преимущества и недостатки, указано целесообразность и возможность применения того или иного метода, в зависимости от поставленных задач, состояния рынка, а также наличия первоначальных и статистических данных, характеризующих исследуемые объекты.

Ключевые слова: оценка, определение стоимости, коэффициент физического, внешнего износа, аддитивная техника, мультипликативная техника, коэффициент корреляции, хронологический срок жизни, остаточный срок эксплуатации, эффективный возраст.

Розглянуто питання щодо визначення зносу обладнання, побутової техніки, електронних засобів зв'язку під час проведення товарознавчих (оціночних) експертиз. Наведено огляди різних методик, проаналізовано їх переваги і недоліки, вказано доцільність і можливість застосування певного методу залежно від завдань, стану ринку, а також наявності початкових і статистичних відомостей, що характеризують досліджувані об'єкти.

The article assumes the questions of the depreciation evaluation of equipments, household appliances, and electronic communications in evaluating examination. The research presents reviews of various methods, analysis of their advantages and disadvantages, practicability and possibility of usage of certain method depending on tasks, market conditions, primary and statistical data which describe research objects.

Анализ криминогенной обстановки в Украине за период 2007—2010 годов, в частности в Харьковской области, свидетельствует о неуклонном росте количества преступлений, связанных с кражами личного и общественного имущества. Если в 2007—2008 годах наблюдалась некоторая стабилизация, то в 2009—2010 годах налицо явный всплеск совершения преступлений данной направленности (табл.).

Расследование данных преступлений и принятие судебных решений по ним невозможны без ответов на вопросы, касающиеся стоимости украденных объектов, а также размера ущерба, причиненного потерпевшей стороне, которые могут

быть получены в процессе проведения судебно-товароведческой (оценочной) экспертизы.

Таблица

Регистрация фактов совершения краж

Регион	Период							
	2007 г.		2008 г.		2009 г.		2010 г.	
	Кол-во	% к пред. году	Кол-во	% к пред. году	Кол-во	% к пред. году	Кол-во	% к пред. году
Украина	114588	0	110882	-3,2	175876	+53,5	254755	+122,3
Харьковская область	6432	0	6095	-5,2	9515	+47,9	13461	+109,3

На сегодняшний день в Украине отсутствуют единые обязательные методики проведения судебно-товароведческих (оценочных) экспертиз, прошедшие аттестацию и государственную регистрацию в установленном порядке, согласно требованиям Закона Украины «О судебной экспертизе» (за исключением методики оценки колесных транспортных средств). Кроме того, внесенными в 2004 году изменениями в Закон Украины «О судебной экспертизе» регламентировано, что деятельность судебных экспертов, связанная с оценкой имущества, осуществляется также с учетом особенностей Закона Украины «Об оценке имущества, имущественных прав и профессиональной оценочной деятельности в Украине» в части методического регулирования оценки данного имущества.

Таким образом, при проведении судебных экспертиз по определению стоимости объектов эксперт обязан руководствоваться требованиями двух указанных законов, а также Национальных стандартов оценки.

В отличие от других оценочных направлений при оценке оборудования, бытовой техники, электронных средств связи и других технических средств, определение рыночной стоимости часто сводится к определению остаточной стоимости восстановления (замещения). Причем при проведении этой оценки решаются две задачи:

- определение стоимости восстановления (замещения);
- определение накопленного износа.

Остановимся на второй задаче.

Все без исключения методики определения накопленного износа по способу их воплощения в оценочной практике делятся на два основных типа:

- кумулятивные, базирующиеся на учете отдельных видов износа, с последующим преобразованием их в единую величину накопленного стоимостного устаревания;
- унитарные, базирующиеся на определении единой величины — накопленного стоимостного устаревания, без разделения на составляющие.

Обзор методик, их преимущества и недостатки

1. Кумулятивные методики

1.1. Аддитивная техника

Базой определения стоимости является стоимость восстановления или стоимость замещения. В данном случае накопленный износ определяется суммированием коэффициентов физического, функционального и экономического (внешнего) износов:

$$K = K_{\text{физ}} + K_{\text{фун}} + K_{\text{вн}}, \quad (1)$$

где: $K_{\text{физ}}$ — коэффициент физического износа;
 $K_{\text{фун}}$ — коэффициент функционального износа;
 $K_{\text{вн}}$ — коэффициент внешнего износа.

Основной недостаток техники расчета заключается в том, что при больших значениях отдельных видов износов коэффициент накопленного износа $K > 1$, то есть износ более 100 %. Недостатком является также игнорирование взаимного влияния отдельных видов износа на стоимость объекта.

1.2. Мультипликативная техника

Суммарный коэффициент износа определяется по формуле 2:

$$K = 1 - (1 - K_{\text{физ}}) \times (1 - K_{\text{фун}}) \times (1 - K_{\text{вн}}) \quad (2)$$

Эта техника расчета обладает несомненным преимуществом перед предыдущей, а именно $0 < K < 1$ в любом случае.

Основной недостаток методики расчета с использованием этой формулы — игнорирование корреляции (взаимного влияния) отдельных видов износа.

Ю.В. Козырь в статье «Замечания о взаимовлиянии износов и прибыли девелопера» [1] предлагает модифицированную формулу:

$$K_H = K_{\text{физ}} + K_{\text{фун}} + K_{\text{вн}} + \Phi_{\text{физфун}} K_{\text{физ}} K_{\text{фун}} + \Phi_{\text{физвн}} K_{\text{физ}} K_{\text{вн}} + \Phi_{\text{фунвн}} K_{\text{фун}} K_{\text{вн}} + \Phi_{\text{физфун}} \Phi_{\text{физвн}} \Phi_{\text{фунвн}} K_{\text{физ}} K_{\text{фун}} K_{\text{вн}}, \quad (3)$$

где: K_H — коэффициент накопленного износа;
 $K_{\text{физ}}$ — коэффициент физического износа;
 $K_{\text{фун}}$ — коэффициент функционального износа;
 $K_{\text{вн}}$ — коэффициент внешнего износа;
 $\Phi_{\text{физфун}}$ — коэффициент корреляции между физическим и функциональным износами;
 $\Phi_{\text{физвн}}$ — коэффициент корреляции между физическим и внешним износами;
 $\Phi_{\text{фунвн}}$ — коэффициент корреляции между функциональным и внешним износами.

При этом коэффициенты корреляции принимают значения в диапазоне от -1 до +1.

Формула исчерпывающая, но определение числовых значений коэффициентов корреляции достаточно сложное и требует наличия значительных массивов информации.

Следует отметить, что накопительные методики уже не единожды обсуждались оценщиками-теоретиками. Главный их недостаток состоит в сложности учета взаимного влияния отдельных видов износа или полном игнорировании проблемы корреляции.

На практике вычисление износов, «сотканых» из отдельных значений трех видов износа, обычно сопряжено с известными трудностями: определение в чистом виде отдельных износов и корреляция между ними. Понятно, что для оценки стоимости объекта не так важны составляющие износа, как важно значение самого износа, а еще больше — итоговая стоимость объекта оценки. Поэтому, если есть возможность избежать оценивания компонентов износа или даже всего износа, надо ею пользоваться.

2. Унитарные методики

2.1. Методики анализа рынка

Определение накопленного износа базируется на формуле, полученной в результате обработки рыночных данных. Отдельными вариантами воплощения этой методики являются:

- использование коэффициента, полученного в результате анализа рынка;
- реализация статистических моделей расчета.

Примером такого типа формул является итоговая модель для расчета коэффициента физического износа металлорежущего оборудования — формула А.П. Ковалева [2]:

$$K_{\text{физ}} = (0,282 - 0,0034B) \times T^{0,7055}, \quad (4)$$

- где: B — балльная оценка технического состояния станка по 50-балльной шкале;
 T — возраст станка в годах.

Формула имеет два недостатка:

- экспертное определение состояния станка;
- достоверность формулы в ограниченном отрезке времени.

Формула В.Ю. Рослова и А.И. Мышанова, по утверждению авторов, с достоверностью $R^2 = 0,83$ описывает значение накопленного износа в зависимости от хронологического срока жизни и остаточного срока эксплуатации [3]:

$$K_n = 1 - e^{-1,6(T_{xp}/T_{cc})}, \quad (5)$$

- где: K_n — накопленный износ;
 1,6 — коэффициент, определенный путем анализа рынка;
 T_{xp} — хронологический возраст оборудования;
 T_{cc} — остаточный срок службы оборудования данного вида.

По утверждению авторов, по этой формуле можно оценивать все — от печатной машинки до сухогрузов.

В «параметр-формуле», выведенной на основании анализа замечаний,

указанных Ю.С. Зайцевым, обобщенные данные, на основании которых разработаны зависимости, достаточно адекватно описывают реальные рыночные цены на время проведения исследований [4]:

$$\begin{aligned}
 P_0, & & t = t_0 \\
 (1 - K_{\text{вн}}) \times P_0, & & t = t_{\pi} \\
 P(t) = \left\{ (1 - K_{\text{вн}}) \times P \times P_0 - P_{\pi} \right\} \times \left\{ 1 - e^{-a(t-t_{\pi})} \right\} + P_{\pi}, & & t_{\pi} < t < t_1 \\
 \left\{ (1 - K_{\text{вн}}) \times P_0 - P_{\pi} - \Delta_1 \right\} \times \left\{ 1 - e^{-a(t-t_1)} \right\} + P_{\pi}, & & t_1 < t < t_2 \\
 \left\{ (1 - K_{\text{вн}}) \times P_0 - P_{\pi} - \Delta_1 \right\} \times \left[(1 - e^{-at_2}) - \Delta_2 \right] \times \left\{ 1 - e^{-a(t-t_2)} \right\} + P_{\pi} & & t > t_2,
 \end{aligned} \quad (6)$$

где: P_t — стоимость товара в t -тый период экономической жизни;
 P_{π} — неснижаемая остаточная стоимость товара;
 t_i — i -й период экономической жизни;
 $K_{\text{вн}}$ — внешний износ;
 Δ_1 — функциональный износ, появляющийся в момент приобретения товара потребителем;
 Δ_2 — функциональный износ, появляющийся в момент снятия с производства старой модели;
 α — эмпирический безразмерный коэффициент.

К недостаткам формулы следует отнести предположение о неизменности рыночных тенденций и большой объем аналитической работы для определения эмпирического безразмерного коэффициента.

Преимуществом методик такого типа являются наиболее точные и достоверные результаты, недостатком — ограниченное применение: только для серийных единиц, массово реализуемых на вторичном рынке, и для отдельных групп оборудования в достаточно короткий промежуток времени.

Кроме перечисленных методик, на данных изучения рынка базируется еще одна методика, в основу которой положены результаты корреляционно-регрессионного анализа. При достаточном количестве базовых данных и объективности входной информации методика наиболее достоверна, а наличие достаточного массива данных дает возможность реализовать сравнительный подход.

2.2. Методики срока службы

Эти методики базируются на двух данных:

- хронологическом сроке жизни;
- остаточном сроке эксплуатации.

Формула Брендта позволяет определить физический износ объекта в любой период его эксплуатации:

$$K_{\text{физ}} = [t / T_H + 0.5(t^2 / T_H^2)] \times 100\% \quad (7)$$

где: $K_{\text{физ}}$ — физический износ (%);

t — хронологический возраст актива;
 T_n — нормативный общий срок службы актива.

Формула имеет достаточную достоверность в начальные сроки жизни объекта и вызывает противоречия при приближении хронологического возраста актива к его нормативному общему сроку службы.

Предпосылки применения методики срока службы встречаются издавна и довольно часто. Впервые такая методика описана в книге Дж. Алико [5].

Классическая формула выглядит следующим образом:

$$K_{\text{физ}} = \frac{T_{\text{э}}}{T_{\text{э}} + T_{\text{о}}} \times 100\% \quad (8)$$

где: $K_{\text{физ}}$ — физический износ (%);
 $T_{\text{э}}$ — эффективный возраст актива;
 $T_{\text{о}}$ — ожидаемый остаточный срок экономической жизни актива.

По этой формуле предполагается получение физического износа техники — возраст/срок службы.

Для не так давно введенных в эксплуатацию объектов формула упрощается до вида:

$$K_{\text{физ}} (\%) = \frac{T_{\text{э}}}{T_n} \times 100\% \quad (9)$$

где: $K_{\text{физ}}$ — физический износ (%);
 $T_{\text{э}}$ — эффективный возраст актива;
 T_n — нормативный срок экономической жизни актива.

При этом оценщик должен быть внимательным, чтобы не допустить так называемого двойного счета — при определении физического износа надо быть уверенным, что измеряется только физический износ, а не некая комбинация всех видов износа.

Эта же формула используется для определения накопленного износа. Такой подход является более правильным, так как физическое устаревание — не единственная причина, влияющая на остаточный срок службы или срок экономической жизни оборудования.

О нефизических видах устаревания говорят многие авторы. Его появление не является исключительным свойством старого оборудования. Например, скидка, образующаяся в момент продажи товара (10—15 %), — не что иное, как внешний износ ($K_{\text{вн}}$), поскольку сразу после перемещения товара за стены магазина он остается прежним по своим функциональным и физическим характеристикам, но цена на него снижается, причем во многом за счет того, что в сознании потенциальных покупателей товар вне стен магазина (даже абсолютно новый, на гарантии) «уже не тот». Такой чисто психологический аспект является внешним по отношению к товару, никак не связанным с присущими ему характеристиками, и поэтому является внешним износом. Конечно, внешний износ может не ограничиваться только ситуацией «выноса из магазина».

Нефизические виды износа не всегда проявляются скачкообразно. Вялотекущее падение цены, не связанное с физическим износом, проявляется с течением хронологического возраста оборудования.

При учете накопленного износа формулу (8) целесообразно записывать следующим образом:

$$K_n = \frac{T_x}{T_x + T_o} \times 100\% \quad (10)$$

где: K_n — накопленный износ (%);
 T_x — хронологический возраст оборудования;
 T_o — остаточный срок экономической жизни оборудования.

В таком виде учитывается не только физический износ, но и виды обесценивания, связанные с неисправимыми ухудшениями функциональных качеств (некоторые авторы относят их к элементам неустранимого физического износа), а также психологические факторы, которые учитывают нежелание покупателя платить за объект, имеющий возрастной и эксплуатационный «стаж», высокую цену, его боязнь наличия скрытых дефектов.

Оценщикам известно, что машиностроительные предприятия Украины, России и стран Восточной Европы скупают старое оборудование с целью использования станины как базового агрегата для сборки другого изделия со всеми новыми комплектующими с последующей заменой шильды и для продажи такого изделия как нового со 100 % заводской гарантией.

Если пресс проработал достаточное количество лет и находится в хорошем эксплуатационном состоянии, то сторонники неустранимого физического износа считают, что падение цены происходит только за счет накопления именно этой составляющей физического износа.

В тяжелом машиностроении стоимость станины составляет около 20 % от полной стоимости воспроизводства. Возникает законный вопрос: куда девается физический износ при реновации оборудования, ведь станину часто только красят и меняют шильду?

Тогда получается, что неустранимый износ (который устранить физически невозможно или экономически нецелесообразно) при продаже предприятием оборудования после реновации по цене нового устраним?

Почему значительное падение цены на оборудование, которое эксплуатируется, часто отработало нормативный срок, но находится в достаточно хорошей физической кондиции, необходимо втискивать в «прокрустово ложе» физического износа для приведения полной стоимости замещения к уровню рыночных цен?

Использование в формуле (10) значения хронологического возраста дает возможность учесть вышеперечисленные влияния и факторы, поскольку хронологический возраст вместе с физическим состоянием формируют стоимость оборудования.

Причинами появления внешнего по отношению к оборудованию влияния на его цену, которое напрямую не связано с фактическим физическим состоянием оборудования, могут быть [6]:

– современный дизайн оборудования;

- совершенствование технологий в данной отрасли;
- недостаток аналогичного оборудования на рынке;
- увеличение (уменьшение) предложения на данном сегменте рынка и т. д.

Как следует из перечисленных причин, влияние внешних по отношению к объекту воздействий на цену — это «улица с двусторонним движением», то есть внешние причины могут и удешевлять оборудование, и приводить к его удорожанию при неизменном физическом состоянии.

Как видно, формула (10) в общем случае использует две величины, а именно T_x и T_o . Если определение хронологического возраста (T_x) не вызывает проблем, то определение остаточного срока экономической жизни оборудования достаточно проблематично.

Общий срок экономической жизни изделия определяется по следующей формуле (которая дублируется практически всеми авторами):

$$T_H = T_{\text{Э}} + T_O \quad (11)$$

Нетрудно определить, что:

$$T_O = T_H - T_{\text{Э}} \quad (12)$$

Некоторые авторы предлагают для получения остаточного срока экономической жизни использовать данные по общему сроку экономической жизни актива.

Если отсутствует достоверная информация по общему сроку экономической жизни актива, для его определения предлагается использовать нормы амортизационных отчислений [7; 8]. В этом случае общий срок экономической жизни равен:

$$T_H = 100 / A \quad (13)$$

где: T_H — нормативный срок экономической жизни;
 A — норма амортизационного отчисления.

Таким образом, формула (9), используемая некоторыми авторами для определения физического износа, является частным случаем формулы (10).

Существует несколько модификаций методики срока жизни, одной из которых является методика корректировки хронологического возраста [9], согласно которой:

$$T_{\text{Э}} = T_H \times K_{\text{исп}} \quad (14)$$

где: $T_{\text{Э}}$ — эффективный возраст актива;
 T_H — нормативный срок экономической жизни;
 $K_{\text{исп}}$ — коэффициент использования машины, определяемый произведением коэффициента сменности на коэффициент характера (типа) производства, в условиях которого фактически работает машина, и на коэффициент условий работы машины.

Альтернативным вариантом методики корректировки хронологического возраста является [10]:

$$T_{\text{э}} = T_X \times K_{\text{см}} \times K_{\text{хп}} \times K_{\text{ур}}, \quad (15)$$

- где:
- $T_{\text{э}}$ — эффективный возраст актива;
 - T_X — хронологический возраст оборудования;
 - $K_{\text{см}}$ — коэффициент сменности — отношение средней фактической сменности работы машины к номинальной (для машиностроения эта величина приблизительно равна 1,7—1,8);
 - $K_{\text{хп}}$ — коэффициент характера производства (для массового производства рекомендуется 0,9—1, для серийного производства — 0,67—0,77, для единичного производства — 0,5—0,65);
 - $K_{\text{ур}}$ — коэффициент условий работы (при работе в цеховом помещении — 1, при работе в отдельном помещении — 0,6—0,7, при высокой интенсивности загрязнения — 1,3—1,5, при очень высокой интенсивности загрязнения — 3—5).

Недостатком приведенных формул является набор эмпирических коэффициентов, точное определение которых в реальной оценочной практике крайне проблематично.

Альтернативным вариантом является предложенный Д.Н. Степановым метод амортизационных отчислений применительно к случаю оценки объекта, находящегося в собственности юридического лица, для которого отсутствуют данные о нормативном сроке службы [11]:

$$K_{\text{физ}} = N_{\text{ам}} * T_{\text{ф}}, \quad (16)$$

- где:
- $K_{\text{физ}}$ — физический износ;
 - $N_{\text{ам}}$ — норма амортизационных отчислений за год (%);
 - $T_{\text{ф}}$ — фактический срок службы объекта оценки (лет).

Для повышения достоверности и точности оценки «старых» действующих машин и оборудования, а также машин и оборудования, работающих в благоприятных условиях, с использованием автоматического регулирования нагрузок автор предлагает при определении их износа ввести коэффициент учета продления срока службы $K_{\text{улсс}}$ как понижающую поправку к физическому износу для учета факторов влияния нефизических влияний на стоимость оборудования (учитывая, что функциональный и внешний износы равны нулю).

Данному методу присущ все тот же недостаток — сведение методики экономической жизни к физическому износу.

2.3. Определение ожидаемого остаточного срока экономической жизни актива

Обоснованное определение ожидаемого остаточного срока экономической жизни оборудования является достаточно проблематичным в методике остаточного срока службы.

Как следует из формулы (12), необходимым условием для прогнозирования остаточного срока экономической жизни оборудования является определение срока эффективной жизни актива.

Для определения срока эффективной жизни актива используется гипотеза о линейном изменении во времени физического износа (учитывая, что при физический

износ стремится к 100 %). Также отмечено, что эта гипотеза условна и представленные рассуждения — это лишь упрощенная версия концепций, отображаемых кривыми Айова (Iowa curves). В действительности измерение износа по методу «возраст/срок службы» показывает количество лет, уже отработанных активом, и путем вычитания этой суммы из общего предполагаемого срока полезной жизни рассчитывается количество лет оставшейся полезной жизни данного актива. Лежащее в основе метода допущение заключается в том, что полезность актива распределяется на весь срок службы равномерно, то есть первый год эксплуатации по эффективности не отличается от последнего. Понятно, что это неверно, учитывая тот факт, что оборудование в последний год своей службы уже пострадало от физического износа, функционального и экономического устаревания и его способность вносить полезный вклад в деятельность предприятия в последний год, безусловно, меньше по сравнению с тем периодом, когда оно было новое. В книге Марстона [12] представлены некоторые методы расчета износа, основанные на технике сложного процента, позволяющие преодолеть вышеупомянутый недостаток возрастного процесса. Эти методы используют тот факт, что выгода, полученная от использования актива в текущем году, больше такой же выгоды, получаемой в последующие годы. Такой подход позволяет получить более точную и реалистичную картину совокупного износа, основанного на соотношении «возраст/срок службы», однако он довольно сложен в практическом применении и возможен лишь при условии, что оценщик имеет в своем распоряжении соответствующую информацию.

В соответствии с линейной моделью предлагается определять срок эффективной жизни актива по следующей формуле [13]:

$$T_{\text{Э}} = T_{\text{Н}} \times K_{\text{Физ}} , \quad (17)$$

из чего следует, что:

$$T_{\text{О}} = T_{\text{Н}} \times (1 - K_{\text{Физ}}) \quad (18)$$

Формула не универсальна и не лишена недостатков, присущих другим методикам.

В ситуации, когда $T_{\text{Х}} < T_{\text{Э}}$, предлагается к использованию измененная формула:

$$K_{\text{н}} = \frac{T_{\text{Э}}}{T_{\text{Х}} + T_{\text{О}}} \times 100\% \quad (19)$$

С экономической точки зрения эта формула лишь подтверждает тезис о том, что при значительном физическом износе сила влияния величины этого износа на мнение покупателя такова, что другие виды обесценивания утрачивают свое значение при формировании величины общего устаревания.

Наличие в практическом применении трех возможных вариантов соотношений $T_{\text{Х}}$ и $T_{\text{Э}}$ достаточно широко освещено в оценочной литературе.

Рассмотрим экономическую сущность соотношений $T_{\text{Х}}$ и $T_{\text{Э}}$.

	Физическая и экономическая сущность варианта
$T_X > T_{\text{Э}}$	В связи с более низкой интенсивностью эксплуатации благодаря качественному обслуживанию и своевременным ремонтам оборудование имеет физический износ меньше ожидаемого или прогнозируемого по этой группе оборудования
$T_X = T_{\text{Э}}$	Получение одинаковых значений связано с предположением, что оставшийся срок физической жизни актива равен оставшемуся сроку экономической жизни. Данное соотношение отображает тот факт, что на дату оценки пониженный физический износ вне зависимости от причин, вызвавших такое состояние актива, уравновесил негативное влияние других факторов, формирующих накопленный износ
$T_X < T_{\text{Э}}$	Такая ситуация может возникнуть, если оборудование, имеющее относительно небольшой хронологический возраст, находится в непригодном состоянии и его восстановление практически равно покупке нового объекта. В этом случае величина накопленного износа, рассчитанного с учетом приведенных выше условий, может составлять больше 100 %, что лишь доказывает нецелесообразность проведения ремонтно-восстановительных работ. Есть и другие причины, приводящие к такому же соотношению

2.4. Метод эффективного возраста с нелинейным характером зависимости физического износа от возраста

Указанный метод базируется на проверенном практикой положении, свидетельствующем о том, что нарастание физического износа в разные периоды эксплуатации оборудования является неравномерным. На начальном этапе износ существенно влияет на снижение стоимости, а в конце срока полезной эксплуатации оборудования стоимость его снижается незначительно, приближаясь к стоимости ликвидации оборудования.

Одной из наиболее приемлемых формул расчета коэффициента физического износа является следующая формула:

$$K = 1 - \left(\frac{C_{\text{Л}}}{C_{\text{В}}} \right)^{\frac{T_{\text{Э}}}{T_{\text{Н}}}}, \quad (20)$$

- где:
- A — коэффициент физического износа;
 - $C_{\text{Л}}$ — стоимость ликвидации оборудования;
 - $C_{\text{В}}$ — восстановительная стоимость оборудования (стоимость нового оборудования);
 - $T_{\text{Э}}$ — эффективный возраст актива;
 - $T_{\text{Н}}$ — нормативный срок эксплуатации.

Преимущество данной формулы расчета — большая достоверность, недостаток — узкопрофильное применение только для отдельных групп оборудования, широко представленных на вторичном рынке, а также проблема определения эффективного возраста.

На основании изложенного можно сделать следующие выводы:

– ни одна из существующих сегодня методик определения накопленного износа (даже тех, которые базируются на анализе прямой рыночной информации) не лишена недостатков;

– у каждой из существующих методик есть свои положительные и отрицательные стороны;

– любой чрезмерный износ, который не может быть учтен в рамках линейной гипотезы, требует специального рассмотрения с учетом конкретных ситуаций, и тогда методики, которые по рыночным или нормативным данным рассчитывают одну величину — накопленный износ, не срабатывают;

– неоспоримым преимуществом унитарных методик является возможность их применения для специализированного и не стандартизированного оборудования;

– оценщик сам волен принимать или не принимать ту или иную методику, исходя из сходимости результатов, полученных при других подходах, технологичности, универсальности, доступности реализации.

Список использованной литературы

1. *Козырь Ю.В.* Замечания о взаимовлиянии износов и прибыли девелопера [Электронный ресурс] / Ю.В. Козырь. — Режим доступа : www.camit.ru/articles/kozyr_zam_iznos-2005.doc.

2. *Быкова В.* Как оценить износ оборудования / В. Быкова, А. Ковалев // Оборудование (рынок, предложение, цены). — 2000. — № 3.

3. *Рослов В.* Оценка физического износа / В. Рослов, А. Мышанов // Практика оценки. — 2007. — № 12.

4. *Зайцев Ю.С.* Особое мнение об одном распространенном способе расчета износа материальных объектов 2001 [Электронный ресурс] / Ю.С. Зайцев. — Режим доступа : <http://www.valnet.ru/m7-300.phtml>.

5. *John Alico* Editor Appraising Machinery and Equipment / Alico John. — McGraw-Hill book Company, 1989. — 209 p.

6. *Попеско А.И.* Износ технологических машин и оборудования при оценке их рыночной стоимости : учеб. пособ. / Попеско А.И., Ступин А.В., Чесноков С.А. — М. : ООО «Российское общество оценщиков», 2002. — 241 с.

7. *Гохберг І.І.* Оцінка установок, машин та обладнання. Питання і відповіді, практикум оцінки / І.І. Гохберг, С.І. Щербань. — Львів : ЗУКЦ, 2007. — 183 с.

8. *Антонов В.П.* Оценка стоимости машин и оборудования / В.П. Антонов. — М. : Изд. дом «Русская оценка», 2001. — 253 с.

9. *Оценка стоимости машин, оборудования и транспортных средств* / [Ковалев А.П., Кушель А.А., Хомяков В.С. и др.]. — М. : Интерреклама, 2003. — 488 с.

10. *Огаджанян А.Б.* Материалы авторского курса повышения квалификации по направлению «Оценка объектов в материальной форме» / А.Б. Огаджанян. — К. : Международный институт бизнеса, 2007.

11. *Степанов Д.* К определению физического износа для оценки машин и оборудования [Электронный ресурс] / Д. Степанов. — Режим доступа : <http://www.inbico.ru/metodologiya/44-metodocenkaoborudovaniya/98-opredeleniefizicheskogoiznosastepanov.html>.

12. *Anson Marston* Engineering Valuation and Depreciation / Anson Marston, Winfrey Robley, Hempstead Jean C. — Ames. Iowa : Iowa State University Press, 1968.

13. *Marshall* Valuation Service. — Los Angeles, Marshall & Swift, 2004.

УДК 621.317.18

В.А. Світличний, викладач Харківського національного університету внутрішніх справ

І.О. Князєв, начальник сектору Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при ГУМВС України в Харківській області

ЗАСТОСУВАННЯ ВИХРОСТРУМОВИХ ДЕФЕКТОСКОПІВ В ЕКСПЕРТНІЙ ПРАКТИЦІ

Розглянуто призначення, принцип дії, основні конструктивні особливості вихрострумів дефектоскопів і напрями їх використання в експертній практиці.

Ключові слова: методика судової експертизи, вихрострумівий метод неруйнівального контролю, вихрострумівий дефектоскоп, об'єкт контролю.

Рассмотрены назначение, принцип действия, основные конструктивные особенности вихретоковых дефектоскопов и направления их использования в экспертной практике.

The article deals with dedication, operating principle, main features of eddy current defectoscopes and their using capabilities in forensic practice.

Методика судової експертизи — система методів (прийомів, технічних засобів), що застосовуються під час вивчення об'єктів судової експертизи для встановлення фактів, що належать до предмета певного роду, виду та підвиду судової експертизи [1]. Важливою якістю експертних методик є їхня орієнтованість не на дослідження окремих об'єктів експертизи, а на вирішення експертних завдань, оскільки ті самі об'єкти можна вивчати як для встановлення різних цілей, так і під час провадження різних видів експертиз.

Істотним елементом будь-якої судово-експертної методики є методи, які використовують під час проведення досліджень. У теорії судової експертизи метод експертного дослідження (як практичної діяльності) визначено як систему логічних та (або) інструментальних операцій (способів, прийомів) з метою одержання даних для надання відповіді на запитання, поставлене експерту [2].

Важлива роль у розробці докладної класифікації методів експертного дослідження належить О.Р. Шляхову [3], Т.В. Авер'яновій [4; 5], А.І. Вінбергу [6], Є.Р. Росинській [7; 8], О.М. Зініну [9], М.В. Салтевському [10].

Відповідно до національного законодавства на судового експерта покладено обов'язки із забезпечення максимального збереження наданих на дослідження об'єктів. Так, згідно зі ст. 5 Закону України «Про судову експертизу» під час проведення судових експертиз об'єкти дослідження можуть бути пошкоджені або витрачені лише в тій мірі, в якій це необхідно для проведення судової експертизи [12].

Крім того, згідно з п. 30 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 р. № 53/5, якщо за характером дослідження зберегти об'єкт неможливо, то на його пошкодження або знищення необхідно одержати письмову згоду особи або органу, що призначив експертизу [13]. Тому важливого значення у процесі проведення судових експертиз набуває застосування методів неруйнівального характеру, спрямованих на максимальне збереження об'єктів дослідження.

Одними з перспективних методів експертного дослідження, що жодним чином не впливають на досліджувані об'єкти і не потребують тривалих витрат часу, є методи неруйнівального контролю.

Виокремлюють дев'ять видів методів неруйнівального контролю залежно від фізичних явищ, що у них використовуються: вихрострумівий, акустичний, магнітний, оптичний, проникних речовин, радіаційний, радіохвильовий, тепловий та електричний.

Наразі у сфері неруйнівального контролю дедалі більшого поширення набуває вихрострумівий метод (далі — ВС-метод) [14]. Технічні засоби, що реалізують цей метод неруйнівального контролю, поділяють на вихроструміві дефектоскопи (далі — ВСД) і вихроструміві товщинувимірвачі [15].

Інтерес для використання в експертній практиці становлять ВСД, а отже, доцільно розглянути їх основний принцип роботи, конструктивні особливості і напрямки їх використання у судово-експертній практиці, зокрема, під час проведення досліджень маркувальних позначень транспортних засобів.

Принцип дії ВСД базується на аналізі взаємодії зовнішнього електромагнітного поля з електромагнітним полем вихрових струмів, що наводяться індуктивною котушкою в електропровідному об'єкті дослідження (далі — ЕОД). Щільність вихрових струмів в об'єкті залежить від геометричних, електромагнітних параметрів об'єкта, а також від взаємного положення ВСД та ЕОД. Як перетворювач використовують переважно індуктивні котушки.

Збудником вихрових струмів може бути:

- поле магніту, що рухається;
- змінне електромагнітне поле, що утворюється за рахунок проходження електричного струму у дроті;
- хвиля радіовипромінювання.

Синусоїдальний або імпульсний струм, що діє в котушках ВСД, створює електромагнітне поле, яке збуджує вихрові струми в електропровідному об'єкті дослідження. Електромагнітне поле вихрових струмів впливає на котушки ВСД, наводячи в них електрорушійну силу або змінюючи їхній імпеданс. Реєструючи напругу на затисках котушки або зміну імпедансу, можна одержати інформацію про властивості об'єкта дослідження, а також про розташування перетворювача ВСД щодо нього.

Електрорушійна сила (або опір) ВСД залежить від багатьох параметрів об'єкта контролю. Таким чином, інформація, що надається перетворювачем, багатопараметрова. Це визначає як перевагу, так і труднощі реалізації ВСД. З одного боку, перетворювачі дозволяють здійснити багатопараметровий контроль, а з іншого — потребують спеціальних прийомів для поділу інформації щодо окремих параметрів об'єкта. Під час контролю одного з параметрів вплив інших на сигнал перетворювача заважає, і цей вплив слід зменшити.

Залежно від призначення і розташування відносно ЕОД перетворювачі поділяють на прохідні, накладні й комбіновані [14; 15].

Основною перевагою ВСД-методу контролю є те, що його можна проводити без механічного контакту ВСД та ЕОД — вони взаємодіють, як правило, на відстанях кількох міліметрів. Тому дефектоскопи дозволяють одержувати об'єктивні результати контролю навіть при високих швидкостях руху уздовж об'єкта.

До переваг ВСД належить відсутність впливу на сигнали перетворювача вологості, тиску, забруднення газового середовища [14; 16]. Ще однією перевагою ВСД є простота конструкції. Часто котушки поміщають у запобіжний корпус і заливають компаундами. Завдяки цьому вони стають стійкими до механічних та атмосферних впливів, можуть працювати в агресивних середовищах у широкому інтервалі температур і тисків. Конструкція забезпечує одержання первинної інформації у вигляді електричних сигналів, а безконтактність виміру та висока продуктивність визначають широкі можливості автоматизації ВСД [17].

До недоліків ВСД варто віднести їх вузькопрофільність — їх можна застосовувати лише для контролю електропровідних виробів. Особливості проникнення електромагнітних хвиль в об'єкт дослідження визначають малу глибину контролю, тому ВСД не можна використовувати для аналізу елементів конструкцій і деталей з різкими змінами магнітних чи електричних властивостей [18]. Крім того, ВСД погано виявляють дефекти в конструкціях і деталях з поверхнями, покритими значною корозією та на які нанесено електропровідні захисні покриття, а також у тих випадках, коли дефект не виходить на поверхню покриття.

Для того, щоб зменшити вплив краю об'єкта на сигнали ВСД, застосовують концентратори магнітного поля у вигляді феритових сердечників і неферромагнітних екранів, що витісняють магнітне поле із зайнятої ними зони. При розміщенні екранів у торцях прохідних перетворювачів вплив країв об'єкта дослідження зменшується, але при цьому погіршується й однорідність поля в зоні контролю. Спеціальні екрани з отворами можуть бути «масками», при цьому отвір є джерелом магнітного поля, що збуджує вихрові струми в об'єкті. Використання «масок» значно знижує чутливість ВСД, але підвищує їхню локальність. Підвищення локальності ВСД досягають також комбінацією кільцевих феромагнітних сердечників з неферромагнітними (як правило, мідними) екранами і короткозамкненими витками, що витісняють магнітний потік із сердечників у зону контролю [18].

Для послаблення впливу радіальних переміщень об'єкта контролю на сигнали ВСД застосовують екранування магнітопроводу поблизу щілини з метою підвищення однорідності магнітного поля у щілині.

В експертній практиці ВСД можна успішно використовувати для встановлення дефектів кузовів автомобілів і визначення фактів заміни маркувальних позначень кузова [19; 20; 21].

Зокрема, ВСД дозволяють виявити напайку, наклейку або вварювання металевих фрагментів з маркувальними позначеннями, зміну товщини і однорідності листового металу, а також сховані відхилення (дефекти) у матеріалі об'єкта дослідження.

Факт зміни маркування в поодиноких випадках встановлюється під час огляду, однак найчастіше успішне розв'язання цього завдання неможливе без зміни зовнішнього вигляду об'єкта дослідження. Використання дефектоскопів дозволяє

встановити місця можливої локалізації дефектів, неоднорідності металу або зварні з'єднання (у тому числі й кустарні), сліди заводського походження (сліди штампування у згині номерних панелей, сліди підпору нумератора) та інші неоднорідності без порушення цілісності лакофарбового покриття кузова.

ВСД компактні, можуть комплектуватися індикаторами різних типів (звукові, світлові) і дозволяють швидко перевірити різні ділянки поверхні кузова [22].

До недоліків ВСД належать непоодинокі помилкові спрацьовування сигналізації приладу за наявності на об'єкті дослідження плям з неоднорідними магнітними властивостями, наприклад, плями від ударів на сталі, зони металу поблизу зварних швів і на вигнутих поверхнях об'єкта дослідження. У зв'язку з цим недоцільно використовувати ВСД як основний достовірний метод під час криміналістичних досліджень. Водночас цілком виправдано їх використання під час виявлення певних видів підробок, що дозволяє значно прискорити процес дослідження та мінімізувати пошкодження зовнішнього вигляду об'єктів дослідження.

З усіх наразі відомих на сьогодні способів фальсифікування ідентифікаційного номера транспортного засобу, нанесеного на кузови або шасі (заміна первинного номера на інший номер, повне видалення первинного номера і нанесення підробленого, приховування первинного номера і нанесення підробленого, зміна знаків первинного номера), застосування ВСД найбільш ефективно під час проведення дослідження у випадку заміни первинного ідентифікаційного номера кузова (шасі) на інший номер, що реалізується шляхом заміни панелі (фрагмента панелі, ділянки металу) з номером кузова або заміни номерних панелей разом із суміжними елементами кузова [22].

Методика експертного дослідження з використанням ВСД визначається способом зміни маркування кузова. Спочатку вивчають ділянки панелі, що прилягають до місця маркування. Спрацьовування сигналізації приладу при цьому може свідчити як про наявність суцільного дефекту металу у вигляді зварного шва, тріщини, сторонніх матеріалів, так і про наявність магнітних дефектів не кримінального характеру. За характером спрацьовування приладу можна визначити розміри і локалізацію дефектів (наявність (відсутність) суцільного замкнутого контуру) та оцінити їхнє можливе походження.

У разі підозри щодо можливого кримінального походження дефектів слід проводити перевірку певної ділянки металу зі зняттям лакофарбового покриття та за потреби — із застосуванням методів хімічного або електрохімічного травлення. Якщо дефектів у зоні, що прилягає до маркувального майданчика, виявити не вдалось, слід перевірити наявність (відсутність) дефектів по всій довжині номерної деталі.

Наразі відомо про використання в практичній експертній діяльності кількох видів ВСД: «Контраст-М», МВС-3, ВИ-96Н, «Ванга», «ВНИК-04», ВД-70. Кожний із зазначених приладів має позитивні й негативні властивості. Те, що поєднує ВСД, — це портативність, простота, можливість роботи в польових умовах та універсальність.

На підставі зазначеного вище можна дійти таких висновків:

– застосування ВСД у криміналістиці дозволяє здійснювати попередню діагностику об'єктів дослідження без застосування деструктивних методів, що змінюють зовнішній вигляд об'єктів дослідження. ВСД доцільно застосовувати на початковій стадії експертних досліджень маркувальних позначень транспортних засобів

з метою визначення місця розташування і локалізації дефектів у деталях кузова. При цьому наступним етапом експертних досліджень має бути застосування більш достовірних криміналістичних методів зі зняттям лакофарбового покриття і за потреби — із застосуванням методу хімічного (електрохімічного) травлення;

– одним з основних напрямів можливого використання ВСД на сьогодні є дослідження справжності маркувальних позначень транспортних засобів і проведення автотоварознавчих досліджень;

– подальший розвиток вихрострумowego методу характеризується переходом від розробок окремих приладів до створення повністю автоматизованих систем контролю, в яких широко використовують мікропроцесорну техніку. Особливо важливим є принцип багатоканальності, що дозволяє зменшити погрішності сигналів і розширити функціональні можливості вихрострумowego методу, а також підвищити надійність діагностичної оцінки досліджуваних об'єктів;

– перспективним є використання вихрострумowego методу дефектоскопії під час проведення різних експертних досліджень у межах матеріалознавчих і технологічних експертиз з метою: виявлення тріщин, раковин, сторонніх металевих і неметалевих включень, неоднорідностей у захисних покриттях і плівках; виявлення неоднорідностей у металевих виробах і покриттях; вимірювання товщини листового металу, прутків, стінок труб (при однобічному доступі), діаметра дротів, товщини лакофарбових, емалевих, керамічних, гальванічних та інших покриттів, нанесених на електропровідну основу; контролю механічних властивостей і залишкових напруг у виробах.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Словарь основных терминов судебных экспертиз* / [под. ред. Винберга А.И., Шляхова А.Р., Эйсмана А.А.]. — М. : ВНИИСЭ, 1980. — 96 с.
2. *Шляхов А.Р. Судебная экспертиза: организация и проведение* / А.Р. Шляхов. — М. : Юрид. л-ра, 1979. — 168 с.
3. *Шляхов А.Р. Структура экспертного исследования и гносеологическая характеристика выводов эксперта-криминалиста* / А.Р. Шляхов // Труды Всесоюзн. науч.-иссл. ин-та суд. экспертиз. — 1972. — Вып. 4. — С. 3—113.
4. *Аверьянова Т.В. Содержание и характеристика методов судебно-экспертных исследований* / Т.В. Аверьянова. — Алма-Ата, 1991. — 232 с.
5. *Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза. Курс общей теории* / Т.В. Аверьянова. — М. : Норма, 2008. — 480 с.
6. *Винберг А.И. Общая характеристика методов экспертного исследования* / А.И. Винберг, А.Р. Шляхов // *Общее учение о методах судебной экспертизы*: сб. науч. тр. Всесоюзн. науч.-иссл. ин-та суд. экспертиз. — 1977. — Вып. 28. — С. 54—93.
7. *Россинская Е.Р. Проблемы систематизации и классификации методов экспертного исследования* / Е.Р. Россинская // *Проблемы криминалистической теории и практики*: сб. тр. ЮИ МВД РФ. — М., 1995. — С. 55—70.
8. *Россинская Е.Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе* / Е.Р. Россинская. — М. : Норма, 2009. — 688 с.
9. *Зинин А.М. Судебная экспертиза: учебник* / А.М. Зинин, Н.П. Майлис. — М. : Юрайт-Издат, 2002. — 320 с.
10. *Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник* / М.В. Салтевський. — К. : Кондор, 2005. — 588 с.
11. *Щербаковский М.Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование* : учеб.-практ. пособ. / М.Г. Щербаковский. — Харьков : Эспада, 2005. — 544 с.

12. *Про судову експертизу* : Закон України від 25 лютого 1994 року № 4038-XII, зі змінами, внесеними Законом України від 9 вересня 2004 року № 1992-IV. — Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 1. — С. 32—36.

13. *Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5, зі змінам, внесеними наказами Міністерства юстиції України від 30.12.2004 № 144/5, від 10.10.2005 № 59/5, від 29.12.2006 № 26/5, від 15.07.2008 № 1198/5, від 01.06.2009 № 965/5.*

14. *Неразрушающий контроль* : справочник : в 7 т. / [под общ. ред. В.В. Ключева]. — М. : Машиностроение, 2003. — Т. 2. — 688 с.

15. *Контроль неразрушающий. Классификация видов и методов* : ГОСТ 18353-7. — [Действителен от 01.07.1980]. — М. : Государственный комитет СССР по стандартам, 1979. — 12 с.

16. *Каневский И.Н. Неразрушающие методы контроля* : учеб. пособ. / И.Н. Каневский, Е.Н. Сальникова. — Владивосток : Изд-во ДВГТУ, 2007. — 243 с.

17. *Выбор рациональных размеров катушек вихретокового преобразователя для контроля металлических изделий* / [Горкунов Б.М, Сиренко Н.Н., Тюпа И.В., Тищенко А.А.] // Вісник Національного технічного університету «ХПІ» : збір. наук. праць (тематичний випуск : Інформатика і моделювання). — Харків : НТУ «ХПІ», 2008. — № 49.

18. *Герасимов В.Г. Методы и приборы электромагнитного контроля промышленных изделий* / Герасимов В.Г., Ключев В.В., Шатерников В.Е. — М. : Энергоатомиздат, 1983. — 272 с.

19. *Бессонов В.В. Вопросы экспертного исследования характера дефектов покрытий кузовов автомобилей* / В.В. Бессонов, Т.М. Черноиванова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. матер. міжн. наук.-практ. конф. — Харків : Право, 2002. — С. 362—365.

20. *Замиховский М.И. Судебная экспертиза конструктивных, производственных и эксплуатационных дефектов автотранспортных средств* / М.И. Замиховский // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матер. — 2004. — Вип. 4. — С. 347—351.

21. *Рушникова Т.М. Экспертне дослідження причин утворення тріщин у деталях машин та механізмів* / Т.М. Рушникова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — 2009. — Вип. 9. — С. 349—352.

22. *Прохоров-Лукин Г.В. Встановлення фактичних даних про автомобілі методами криміналістичних експертиз* / Г.В. Прохоров-Лукин. — К., 2000. — 413 с.

УДК 343.982.2

О.П. Полякова, *соискатель кафедры криминалистических экспертиз Учебно-научного института подготовки следователей и криминалистов Национальной академии внутренних дел*

ИССЛЕДОВАНИЕ И ОЦЕНКА АДВОКАТОМ ЭКСПЕРТНОГО ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Рассмотрены особенности исследования адвокатом экспертного заключения как одного из факторов ознакомления с обстоятельствами дела при принятии решения о тактике поведения.

Ключевые слова: оценка доказательств, заключение эксперта, критерии оценки, этапы оценки, научная обоснованность заключения эксперта, достоверность заключения эксперта.

Розглянуто особливості дослідження адвокатом експертного висновку як одного з факторів ознайомлення з обставинами справи при прийнятті рішення про тактику поведінки.

The article considers features of judging of forensic examination by lawyer as one of the factors of perception of case circumstances in decision-making toward the tactic of behavior.

Как известно, никакое доказательство не имеет заранее установленной силы (часть вторая ст. 94 нового Уголовно-процессуального кодекса Украины (далее — УПК Украины)) [1]. Нет и не может быть каких-то особых исключительных доказательств, обладающих особой силой, значением. В этом смысле заключение эксперта также является обычным, рядовым доказательством, подлежащим тщательной и всесторонней проверке и оценке со стороны адвоката-защитника в уголовном производстве.

Адвокат не только изучает материалы дела, которые предоставлены органами досудебного расследования, но и непосредственно изучает показания свидетелей, обвиняемых, заключения экспертов, уточняет, проверяет, сопоставляет их со всеми материалами дела, устанавливая при этом их обоснованность и достоверность. Без оценки доказательств адвокат не имеет возможности проверить правильность и обоснованность обвинения.

Целесообразность и правомерность такой деятельности адвокатом обосновывали в своих работах Т.В. Варфоломеева [16, с. 99—101], А.М. Ларин [17, с. 84—86], Т.Ю. Луценко [18, с. 105—112], Л.М. Исаева [2, с. 262], О.О. Кузнецов [3, с. 32].

Однако много вопросов, связанных с определением места и роли адвоката во время ознакомления с материалами экспертизы и оценки заключения эксперта,

остаются недостаточно исследованными и нормативно регламентированными.

Рассмотрение общих вопросов оценки доказательств адвокатом в этой статье дает возможность выявить специфику оценки такого процессуального источника доказательств, как заключение эксперта (ст. 84 УПК Украины).

Задача адвоката, как указывает Л.М. Исаева, при ознакомлении с заключением эксперта сводится к двум вопросам: найти огрехи, подрывающие юридическую значимость самого заключения, или, опираясь на указанное заключение, выявить неточности, противоречия в самом доказывании факта преступного деяния и обстоятельств его совершения. Практика показывает, что если очевидное процессуальное нарушение, обнаруженное в заключении эксперта (отсутствие подписи, предупреждения об уголовной ответственности за дачу заведомо ложного заключения и т. д.), достаточно легко воспринимается судом, то менее выраженное (недостаточная обоснованность выводов, неполное описание результатов исследований и т. п.) уже требует аргументированных объяснений позиции защиты (не говоря уже о тех вариантах, когда заключение эксперта значительно или частично противоречит другим доказательствам по делу) [2, с. 258].

Исключительную важность в плане эффективной защиты, как отмечает О.О. Кузнецов, имеет проверка и оценка заключения эксперта, [3, с. 31]. Результаты этой оценки по своему содержанию могут быть двоякие:

– заключение эксперта в аспекте защиты является ценностью (следует подчеркнуть, что в соответствии с презумпцией невиновности, ценностью является и такое заключение эксперта, которое по своему содержанию нейтрально и не подтверждает ни обвинительной, ни оправдательной версии). Все дальнейшие действия защитника должны быть направлены на усиление защиты;

– заключение эксперта является обвиняющим доказательством. В этом случае адвокату следует сделать все для уменьшения доказательственного значения данного заключения, прибегая, естественно, к использованию лишь законных средств.

Оценка заключения эксперта — сложный процесс, содержание которого во многом зависит от вида экспертизы, объектов, используемых методов исследования [4, с. 59].

Подходы и правила оценки экспертных заключений одинаковы как для стороны обвинения, так и для стороны защиты. Поэтому целесообразно указать лишь то, что защитник должен искать в них факты, свидетельствующие о невиновности его подзащитного или о смягчении наказания, поскольку функции у стороны защиты и стороны обвинения разные. Сопоставляя специальные данные с иными доказательствами, собранными следователем, защитник должен оценить их и найти их место в общей картине произошедшего. Если хоть какое-то обстоятельство нарушает целостность и однозначность восприятия произошедшего, необходимо выяснить причину. Так вскрываются недоработки досудебного, а иногда и судебного следствия, что служит интересам правосудия.

Таким образом, защитнику необходимо тщательно проанализировать заключение эксперта и с учетом имеющихся в деле материалов, которые он изучал ранее, выработать тактику поведения:

- будет или не будет он оспаривать заключение эксперта;
- если примет решение его оспаривать, то в каком объеме — полном или в

отдельных его частях;

– какими доказательствами и обоснованными суждениями он будет опровергать и оспаривать те или иные выводы эксперта;

– какие конечные выводы, касающиеся проведенной экспертизы, он предложит суду или следователю сделать:

вызвать эксперта для допроса;

поставить эксперту разъясняющие или дополняющие вопросы;

назначить проведение дополнительной экспертизы;

назначить проведение повторной экспертизы;

назначить проведение комплексной экспертизы;

назначить проведение комиссионной экспертизы;

– нужен ли специалист и какова должна быть его специальность.

Победа адвоката в процессе достигается под влиянием ряда факторов. Критическая оценка заключения эксперта относится к числу важнейших из них [5, с. 146].

Оценивая любое доказательство, нельзя обойти и такие моменты, которые не являются частью доказательства, но от которых тоже зависит качество доказательства. Среди них можно назвать, например, источники доказательства (применительно к заключению эксперта) — основания для назначения и проведения экспертизы. Все они подлежат проверке перед оценкой доказательства как такового. Также проверке перед оценкой доказательства подлежат и составные части самого доказательства. Таким образом, можно сказать, что оценка доказательств как процесс, результатом которого является определение позитивной или негативной ценности данного доказательства для субъекта оценки, неразрывно связана с целым рядом проверочных действий [6, с. 99—107].

Хотя и проверка, и оценка доказательств тесно взаимосвязаны между собой, правильнее все же говорить о проверке в отношении отдельных моментов, связанных с экспертизой, а об оценке — когда проводится анализ заключения эксперта в окончательном виде и его сопоставление с другими собранными по делу доказательствами. Такого мнения придерживается и А.Я. Палиашвили [7, с. 103].

Особенность оценки заключения судебной экспертизы определяется тем, что это доказательство основано на специальных знаниях эксперта, поэтому отдельные ученые предлагают ввести критерии оценки. В частности, Е.Ю. Львова предлагает оценивать его по следующим критериям:

– личность эксперта с точки зрения его подготовленности к даче заключения, а также его объективности;

– пределы компетентности эксперта;

– факты и выводы, содержащиеся в заключении эксперта [8, с. 118].

По мнению О.О. Кузнецова, критерии оценки обоснованности и достоверности заключения эксперта можно объединить в три основные группы:

– порядок организации назначения экспертизы;

– порядок организации проведения экспертизы;

– порядок оценки заключения эксперта судом, следователем, адвокатом [3, с. 32].

На современном этапе развития науки адвокату, как и другим лицам, участвующим в деле и не являющимся специалистами в соответствующей отрасли знания, трудно разобраться в методах, применяемых экспертами, определить их

надежность. Анализ опроса адвокатов показывает, что в 64,9 % случаев они сталкиваются в основном с такой трудностью, как незнание оценки методики экспертного исследования.

Учитывая, что оценка доказательств является завершающим элементом доказывания, как у судей, так и у адвоката она неразрывно связана с собиранием и проверкой доказательств, сопровождает весь процесс доказывания и выступает на передний план при подведении итогов на соответствующих этапах производства по уголовному делу, предваряя принимаемые следователем и стороной защиты решения. Статья 94 УПК Украины «Оценка доказательств» содержит положение, согласно которому следователь, судья и прокурор оценивают доказательства по внутреннему убеждению, основанному на совокупности имеющихся в деле доказательств, руководствуясь при этом законом и совестью.

Адвокат оценивает доказательства с точки зрения своей односторонней деятельности, направленной на защиту подзащитного, поэтому ни о какой объективности со стороны адвоката речи быть не может. Но можно согласиться с законодателями в том, что адвокат тоже оценивает доказательства по внутреннему убеждению и руководствуется при этом законом и совестью.

В отличие от собирания и проверки, оценка доказательств по своему содержанию является чисто логическим, рассудочным, мыслительным процессом. Трудно согласиться с мнением С.А. Зайцевой, которая считает, что оценка доказательств имеет и правовой аспект [9, с. 72]. Оценка как мыслительная (логическая) деятельность осуществляется на основе ст. 94 УПК Украины и является лишь внешним (уголовно-процессуальным) оформлением этой мыслительной деятельности [11, с. 19].

Проверка доказательств позволяет защитнику определить механизм их формирования, качество источников и полноту, непротиворечивость, надежность содержащейся в них доказательственной информации с точки зрения возможности отслеживания ее происхождения. Но этого недостаточно для определения доказанности или недоказанности обстоятельств, входящих в предмет доказывания.

По мнению С.Н. Стахивского, проверка отдельного доказательства недостаточна для вывода о его достоверности, для этого нужна проверка всей совокупности доказательств [10, с. 62].

В каждом источнике доказательств содержится свой (индивидуальный) объем информации и определить, что же доказывает (опровергает) каждый из них и вся совокупность, можно только в результате оценочной деятельности [11, с. 118]. Так, согласно Энциклопедии судебной экспертизы оценка заключения эксперта — это один из видов оценки доказательств, осуществляемой следователем (судом), участниками процесса. Она включает оценку:

- соблюдения процессуального порядка назначения и проведения экспертизы;
- компетентности эксперта;
- научной обоснованности проведенного исследования, примененных методов, средств и методик;
- полноты проведенного исследования и решения экспертной задачи (относимость, допустимость и достоверность полученных экспертом результатов).

В литературе встречаются сомнения относительно возможности подобной оценки следователем и судом в полном объеме, поскольку это требует наличия у

них соответствующих специальных знаний. На практике оценка заключения эксперта чаще всего сводится к оценке полноты заключения, то есть проверке, на все ли поставленные вопросы дал ответ эксперт и каков характер этих ответов — категорический или вероятный [12, с. 283].

Заключение эксперта не обладает преимуществами перед другими источниками доказательств. Заключение судебной экспертизы не имеет заранее установленной силы.

Впервые ст. 91 УПК Украины выделяет проверку доказательств как самостоятельную часть процесса доказывания. При этом проверка доказательств означает проверку с точки зрения их относимости, допустимости и достоверности. Проверке подлежат все собранные доказательства. Сама проверка доказательств предполагает их сопоставление:

– с другими доказательствами, имеющимися в уголовном деле (выявление того, мог ли свидетель видеть действие, о котором он сообщает, на указанном им расстоянии, обладает ли эксперт необходимыми знаниями и т. п.);

– с нормативными правилами собирания доказательств (соблюдены ли правила допроса, проведения опознания и т. д.).

На практике распространено чрезмерное доверие к заключению эксперта, завышенная оценка его доказательственного значения. Считается, что поскольку оно основано на точных научных расчетах, то представляет собой особый вид доказательств, обладающих преимущественной ценностью и убедительностью. Подобные представления нередко бывают не только у юридически неподготовленных людей, но и у следователей, прокуроров, судей, адвокатов. Так, например, считают 61 % опрошенных нами адвокатов, 74 % следователей, 52 % прокуроров и 39 % судей. Многие адвокаты, переоценивая значение экспертизы как доказательства по делу, тщательно не изучают заключение экспертиз и воспринимают содержащиеся в них выводы как бесспорные. Такое отношение к экспертизе как к доказательству по делу является неправильным. При оценке адвокату необходимо оценивать каждое заключение эксперта в отдельности и делать соответствующие выводы.

Взгляды, в соответствии с которыми распространено чрезмерное доверие к заключению экспертизы, основаны на теории, считавшей эксперта научным судьей. Эту теорию четко выразил Л.Е. Владимиров: «Судьи не могут критически относиться к экспертизе, для понимания основания которой требуется ряд научных знаний. Им остается только следовать авторитарному указанию экспертов. Суд самостоятелен в выборе экспертов. Но раз последние выбраны, судья следует за ними, как слепой за своим поводырем» [13, с. 197—198].

Между тем заключение эксперта может оказаться неверным и необоснованным полностью или частично, и причин для этого достаточно. Например, эксперту могут быть предоставлены неверные исходные данные, не те объекты, он может недостаточно хорошо владеть методикой исследования или допустить ошибку в силу человеческого фактора и т. д. Именно поэтому адвокату, как и другим участникам уголовного судопроизводства, необходимо всесторонне и критически изучать заключение эксперта. Немотивированные и предположительные заключения экспертов не могут быть положены в основу приговора.

Следует помнить, что заключение судебной экспертизы служит единственным процессуальным документом, отражающим ход и результаты экспертного

исследования. Закон устанавливает для него письменную форму и указывает, какие данные должны быть изложены в заключении (ст. 102 УПК Украины).

Заключение эксперта аккумулирует процесс назначения судебной экспертизы, ход экспертного исследования и выводы эксперта по поставленным ему вопросам. В заключении эксперта адвокату следует различать:

- вводную часть (часть первая — пятая ст. 102 УПК Украины);
- исследовательскую часть — описание исследований (часть шестая ст. 102 УПК Украины);
- выводы (часть седьмая ст. 102 УПК Украины).

Часто на практике адвокаты оценивают только выводы, сделанные экспертом, что, конечно, является весьма противоречивым, поскольку данные, полученные из вводной, исследовательской и резолютивной частей экспертного заключения, могут сыграть положительную роль для защиты доверителя. Поэтому заключение эксперта должно оцениваться в полном объеме с целью обеспечения эффективной защиты.

Учитывая, что адвокат, изучая материалы дела, в том числе заключение эксперта, оценивает их с позиции научного обоснования и достоверности, оценка заключения судебной экспертизы должна включать следующие этапы.

1. Проверка соблюдения процессуальных норм, касающихся соблюдения прав обвиняемого и защитника при назначении и проведении экспертизы, а также других участников процесса (имел ли право эксперт на проведение этой экспертизы — его квалификация, специальность, отсутствие оснований для отвода и т. д.). Проверка правильности процессуального получения объектов и образцов исследований, наличия иных процессуальных нарушений, делающих заключение эксперта недействительным (например, отсутствие подписи эксперта) и т. д.

2. Выяснение необходимых сведений о компетентности эксперта, полноте использования материалов, предоставленных эксперту следователем и судом, об использовании аттестованных, сертификационных и зарегистрированных экспертных методик, отсутствии противоречий между ходом исследования и результатами, которые являются основной частью выводов эксперта.

3. Непосредственная оценка самого заключения эксперта — анализ достоверности (полноты) заключения, его допустимости, то есть пригодности с точки зрения законности источников и приемов получения доказательственной информации; анализ научной обоснованности заключения; анализ содержащихся в заключении эксперта фактических данных с точки зрения их относимости к делу; анализ логической обоснованности хода и результатов экспертного исследования; проверка соответствия заключений эксперта имеющимся в деле доказательствам.

При оценке заключения адвокату следует оценивать следующие сведения, говорящие о полноте экспертного заключения:

- исследование всех предоставленных на экспертизу объектов;
- полнота ответов эксперта на все поставленные ему вопросы;
- применение экспертом разных, дополняющих друг друга методов исследования;
- полнота описания хода и результатов исследования;
- надлежащий объем выполненных исследований.

Допустимость как основной признак доказательств означает их пригодность с точки зрения законности источников и приемов получения доказательственной информации. О большом значении критерия допустимости говорит тот факт, что он закреплен в Конституции Украины (ст. 62 ч. 3 «Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях»).

Правила о допустимости доказательств касаются не только порядка получения, процессуальной формы доказательств, о которых следует знать адвокату, но и их содержания. Так, не могут служить доказательствами показания и заключения экспертов о чудесах, телепатии, других сверхъестественных явлениях, сообщения, основанные на мистике и предрассудках.

Определение научной обоснованности заключения является наиболее сложным компонентом его оценки (об этом указали 73,7 % опрошенных адвокатов).

Оценка доказательства адвокатом с точки зрения относимости состоит в выяснении его связи с обстоятельствами дела и другими доказательствами. Доказательство признается относящимся к делу, если оно само по себе или в совокупности с другими доказательствами подтверждает, опровергает или ставит под сомнение заключение о существовании обстоятельств, составляющих предмет доказывания.

Проверка адвокатом относимости результатов экспертного исследования при его оценке заключается в выяснении того, входит ли факт, установленный экспертом, в предмет доказывания или в число иных существенных для дела обстоятельств, и позволяют ли выводы, сделанные экспертом, этот факт установить и доказать.

Логическая обоснованность хода и результатов экспертного исследования оценивается адвокатом с помощью анализа последовательности, логической обоснованности экспертных выводов промежуточными результатами. Примерами формально-логических ошибок, встречающихся в экспертных исследованиях, могут служить следующие:

- заключение не является логическим следствием проведенного исследования;
- по одному и тому же предмету даны противоречивые заключения экспертов;
- заключение внутренне противоречиво;
- выводы эксперта недостаточно мотивированы.

Если эксперт отказывается ответить на поставленные ему вопросы или на часть из них, адвокат оценивает обоснованность отказа. Если эксперт переформулировал экспертное задание, необходимо оценить, правомерно ли изменение формулировок вопросов и определить, не изменился ли при этом смысл вопросов, оправдано ли это с научной точки зрения.

Для предметного оспаривания тех или иных положений экспертного заключения (в необходимых случаях) адвокат должен изучить соответствующую литературу или проконсультироваться у соответствующих специалистов и заранее подготовить вопросы, которые он считает необходимыми поставить эксперту.

Вопросы перед экспертом должны быть сформулированы четко, ясно и в такой форме, чтобы на них мог быть дан однозначный ответ [14, с. 15].

Как указывает Ю.К. Орлов, значимость (сила) доказательства — это его доказательственная ценность, весомость, убедительность [15, с. 81]. Однако ни в

законе, ни в литературе данное свойство не выделяется, а между тем, как отмечает Ю.К. Орлов, оно представляет собой самостоятельную характеристику каждого доказательства, не совпадающую с его достоверностью и другими свойствами. При равной достоверности доказательства могут иметь весьма различающуюся доказательственную силу.

Таким образом, адвокат (или защитник), помимо оценки заключения эксперта, должен провести оценку вводной, описательной частей, а также доказательственной значимости (силы) заключения эксперта, поскольку высокую доказательственную значимость имеют доказательства, устанавливающие обстоятельства, входящие в предмет доказывания.

По результатам оценки заключения эксперта адвокат может прийти к следующим выводам:

- заключение эксперта полно и обоснованно;
- заключение эксперта недостаточно ясно и полно (в этом случае можно ходатайствовать о назначении дополнительной экспертизы);
- заключение эксперта необоснованно и вызывает сомнения в его правильности (в этом случае необходимо заявить ходатайство о назначении повторной, комиссионной или комплексной экспертизы).

Подытоживая вышесказанное, следует подчеркнуть, что для успешного выполнения адвокатом своего предназначения недостаточно знания законодательства и системы судопроизводства. Одним из самых важных моментов является его личная активность, умение выработать и четко изложить свою позицию, не только понимать вопросы, касающиеся особенностей, назначения и проведения судебных экспертиз, но и уметь правильно оценить экспертное заключение; умение различать доказательственное значение судебных и несудебных экспертиз, привлечь для консультирования специалистов, которые могут сыграть решающую роль для обоснования позиций по делу, поскольку внимательное изучение материалов дела, в том числе и заключений экспертов, может дать основания для обжалования приговора [2, с. 262].

Список использованной литературы

1. *Кримінальний процесуальний кодекс України* : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 13 квітня 2012 року. — К.: Центр навчальної літератури, 2012. — 254 с.
2. *Исаева Л.М.* Специальные познания в уголовном судопроизводстве / Л.М. Исаева. — М. : ЮРИС, 2003. — С. 258, 262.
3. *Кузнецов О.О.* Оцінка адвокатом наукової достовірності висновку експертизи холодної зброї / О.О. Кузнецов // Адвокат. — 2008. — № 1 (88). — С. 31—32.
4. *Меленевська З.С.* Оціночна діяльність експерта — почеркознавця як основний компонент діяльності судового експерта / З.С. Меленевська, О.О. Садченко // Криміналістичний вісник. — 2011. — № 16. — С. 58—66.
5. *Шаров Г.К.* Всегда ли правы эксперты? / Г.К. Шаров. — М. : Юстиция, 2000. — 744 с.
6. *Варфоломеева Т.В.* Защита в уголовном судопроизводстве / Т.В. Варфоломеева : учеб. пособ. — К., 1998. — С. 99—107.
7. *Палиашвили А.М.* Экспертиза в суде по уголовным делам / А.М. Палиашвили. — М. : Юрид. л-ра, 1973. — 144 с.
8. *Защита по уголовному делу* : пособие для адвокатов / [под ред. Е.Ю. Львовой]. — М. : Юристъ 1998. — 216 с.

9. *Зайцева С.А.* Понятие и содержание оценки доказательств в уголовном процессе / С.А. Зайцева // Проблемы реализации судебной реформы в России : сб. науч. статей. — Саратов, 1998. — С. 72.
10. *Стахівський С.М.* Теорія і практика кримінально-процесуального доказування / С.М. Стахівський : монографія. — К., 2005. — 272 с.
11. *Алиев Т.Т.* Уголовно-процессуальное доказывание / Алиев Т.Т., Громов Н.А., Макаров Л.В. — М. : Книга-сервис, 2002. — 128 с.
12. *Энциклопедия судебной экспертизы* / [Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р.] ; под ред. Т.В. Аверьяновой, Е.Р. Россинской. — М. : Юристь, 1999. — 552 с.
13. *Владимировь Л.Е.* Учение об уголовных доказательствах / Л.Е. Владимировь. — СПб, 1910. — 331 с.
14. *Мельниковский М.С.* Приемы и методы подготовки адвокатом защиты и осуществление ее в уголовном процессе / М.С. Мельниковский. — М., 1997.
15. *Орлов Ю.К.* Заключение эксперта и его оценка по уголовным делам / Ю.К. Орлов. — М. : Юрист, 1995. — 64 с.
16. *Варфоломеева Т.В.* Криминалістика і професійна діяльність захисника / Т.В. Варфоломеева : монографія. — К. : Вища школа. — 1987. — С. 99—101.
17. *Ларин А.М.* Доказывание и процессуальная деятельность защитника / А.М. Ларин // Адвокатура и современность. — М., 1987. — С. 84—86.
18. *Луценко Т.Ю.* Роль захисника в забезпеченні права на захист під час ознайомлення з матеріалами та результатами судових експертиз / Т.Ю. Луценко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — 2007. — Вип. 7. — С. 105—112.

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

УДК 61:34(02)

О.І. Герасименко, доктор медичних наук, професор,
завідувач кафедри судової медицини та медичного законодавства
Донецького національного медичного університету

А.Г. Антонов, кандидат медичних наук,
доцент кафедри судових експертиз Донецького
юридичного інституту МВС України

Н.О. Комісарова, кандидат юридичних наук,
начальник кафедри судових експертиз Донецького
юридичного інституту МВС України

Н.М. Бондаренко, кандидат медичних наук,
доцент кафедри патологічної фізіології Донецького
національного медичного університету

МЕДИКО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ СЛІДІВ КРОВІ НА РЕЧОВИХ ДОКАЗАХ

Розглянуто особливості утворення слідів крові на речових доказах, звернуто увагу на їх залежність від особливостей її фізіологічного стану. Доведено, що особливості фізіологічного стану крові можуть суттєво впливати на характер слідів крові.

Ключові слова: судова медицина, сліди крові, речові докази.

Рассмотрены особенности образования следов крови на вещественных доказательствах, обращено внимание на их зависимость от особенностей ее физиологического состояния. Доказано, что особенности физиологического состояния крови могут существенно влиять на характер следов крови.

The article considers features of traces appearing of blood on real evidences, their depending on the features of its physiological state. It is proved that features of physiologic conditions can significantly influence on features of blood traces.

Важливе значення під час розкриття злочинів має вміння не тільки виявити сліди крові (під час огляду місця події або місця знаходження трупа, освідування потерпілого або підозрюваного), а й визначити їх особливості та правильно

оцінити, реконструювати картину того, що трапилось, знайти знаряддя травми [1, с. 3].

Сліди біологічних об'єктів на речових доказах є одним з чотирьох об'єктів дослідження у судовій медицині [2]. Незважаючи на те, що у судово-медичній практиці кількість досліджень таких об'єктів є незначною, ці дослідження є доволі важливими, а інколи й вирішальними під час розкриття злочину [3; 4]. Тому вирішальну роль як для розслідування, так і для реконструкції злочину відіграє вміння знайти їх під час огляду місця події та правильно оцінити [5; 6].

Аналізуючи виявлене під час огляду місця події, слідчий у процесі моделювання картини злочину може виявити як позитивні, так і негативні обставини [7]. Позитивними обставинами є такі, що не суперечать робочим версіям слідчого, негативними — навпаки. Сліди крові, як і інші сліди, можуть бути як негативними, так і позитивними обставинами [8]. Проте беззаперечним є те, що за слідами крові можна певним чином відтворити обставини події [9].

Загальновідомо, що плями від падіння крапель крові на горизонтальну поверхню мають округлу форму [10]. За ступенем нерівностей країв цих плям визначають висоту падіння краплі крові. Зокрема, у разі падіння з висоти до одного метра плями мають круглу форму і рівні краї, а зі збільшенням висоти падіння (від 1 м до 2 м) краї плям стають нерівними, зазубреними, від них відходять промені [11]. У разі падіння з висоти понад два метри крапля крові розбризкується, тому навколо головної плями будуть розміщуватися вторинні кров'яні бризки. Коли крапля крові скочується з предмета носія крові (ніж, рука тощо), який рухається, вона падає на землю під кутом менше ніж 90° , і цей кут тим менший, гостріший, чим більша швидкість руху предмета. У цьому випадку кров'яна пляма вже не має форми круга, а набуває форми овалу, довга вісь якого лежить у напрямі руху. Вторинні кров'яні бризки навколо головної плями також розміщуються овально, при цьому переважна їх частина лежить за напрямом руху. Овальна форма плями і вторинних кров'яних бризок тим більше витягнута, чим гостріший кут падіння, чим більшою була швидкість руху предмета носія [12].

Закономірності, що спостерігаються під час утворення плям крові, залежно від домінуючого механізму їх утворення можна поділити на гідравлічні та фізичні [13; 14]. Як відомо, пляма утворюється внаслідок вільного відриву крові від джерела кровотечі та може вважатися такою тільки у випадку падіння краплі крові виключно під дією сили тяжіння [1, с. 58]. Якщо крапля має додаткове прискорення, не пов'язане із силою тяжіння, то слід, який вона утворює, треба вважати бризкою [1, с. 60]. Темою цієї статті є аналіз саме плям крові.

Утворення плям крові під час падіння з різних висот під дією принципово різних чинників як із судово-медичної, так і з криміналістичної точок зору доволі повно та цікаво викладено у роботі Н.Н. Нагаєва. Під час падіння краплі крові з малої висоти пляма крові утворюється внаслідок розтікання крові під дією власної ваги; під час падіння із середньої та великої висоти пляма крові утворюється вже внаслідок дії прискорення вільного падіння, що діє додатково до власної ваги краплі [1, с. 59]. Чим більшу відстань під час падіння долає крапля крові, тим більше додаткове прискорення вона отримує і тим виразнішим буде розбризування.

Зазвичай малою висотою вважається висота до 1 м, середньою — до 2 м, значною — понад 2 м. Вважається, що абстрактна крапля крові утворюватиме

приблизно однакові сліди у разі падіння з однакової висоти. Таке твердження мало б право на існування, якщо б йшлося про воду або про іншу речовину, фізичні властивості якої можна вважати приблизно сталими (тому що поверховий натяг води залежатиме хоча б від температури навколишнього середовища). Кров є складнішою рідиною ніж вода, і її властивості та склад слід враховувати під час проведення медико-криміналістичного аналізу плям крові.

З метою дослідження характеру плям крові, які утворюються внаслідок падіння крові, залежно від висоти її падіння (від 0,5 м до 2,5 м з кроком підвищення висоти 0,5 м) і фізіологічних властивостей (кров взяв медичний працівник у 20 волонтерів — чоловіків віком від 20 до 22 років — без обмежень щодо вживання ними їжі з дотриманням усіх медико-санітарних норм) було проведено серію експериментальних досліджень. Плями утворювалися за допомогою інсулінового шприца. Об'єм кожної краплі був однаковим і дорівнював 0,1 мл. Нерухомість шприца у момент утворення краплі чітко контролювалася з метою недопущення отримання краплею додаткового прискорення. За кожною пробою крові було отримано 5 слідів.

Отримані сліди фотографували, кров досліджували біохімічними та фізіологічними методами. При цьому вивчали кількість еритроцитів, лейкоцитів, лейкоцитарну формулу, рівень глюкози, білків і жирів у крові. Переважна більшість отриманих слідів не відрізнялася від загальноприйнятих уявлень про їх форму залежно від висоти падіння. Водночас було отримано й нетипові сліди крові. На рис. 1 зображено один з таких нетипових слідів під час падіння з висоти 0,5 м від учасника № 5.

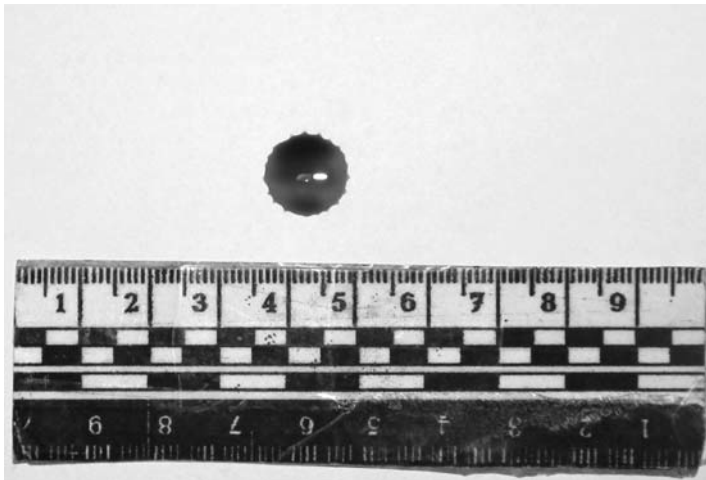

Рис. 1. Нетипова пляма крові у разі падіння її з висоти 0,5 м

Під час падіння з висоти 0,5 м крапля крові утворила невелике зазубрення країв, що, звичайно, є нетиповим (типовий слід під час падіння з такої висоти мав би рівні краї; саме такий слід було отримано у більшості волонтерів з досліджуваної групи). Зазвичай судовий медик, доволі часто вивчаючи сліди крові, відсутній під час їх утворення. Отже, завдяки можливості спостерігати весь процес утворення сліду, така форма сліду привернула увагу. Водночас під час падіння з висоти від 1,5 м до 2,5 м кров учасника № 5 утворювала цілком типові сліди — з великою кількістю зубців і розбризкуванням.

На рис. 2 зображено ще один нетиповий слід у разі падіння з висоти 1 м — від учасника № 18.

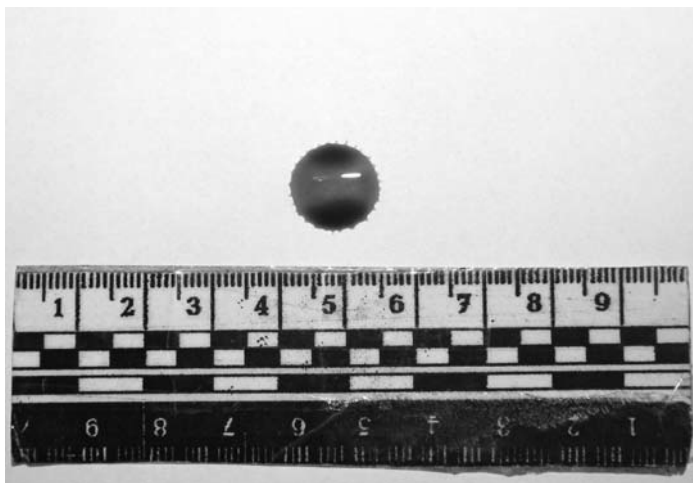

Рис. 2. Нетипова пляма крові у разі падіння з висоти 1 м

Кров учасника № 18 під час падіння з висоти 0,5 м мала практично рівні краї, водночас під час падіння з висоти 1 м крапля крові утворила вже велику кількість зубців, що також є нетиповим — пляма крові під час падіння з такої висоти повинна була мати рівні краї.

Крім того, кров саме цих учасників мала певні відмінності за досліджуваними показниками, наприклад, вона мала значний рівень глюкози та підвищений рівень лейкоцитів. Зазначене є цілком фізіологічним з огляду на те, що саме ці волонтери брали участь в експерименті відразу після сніданку.

Отже, широко розповсюджена у літературі думка про те, що плями крові, які утворюються під час падіння з висоти до 1 м, мають рівні краї, плями крові, що утворюються під час падіння з висоти від 1 м до 2 м, зазубрені, а плями крові, що утворюються під час падіння з висоти від 2 м утворюють бризки, не завжди та не у повному обсязі є правильною (під час проведення експерименту плями крові під час падіння з висоти від 1 м і вище завжди мали нерівний край, а плями крові під час падіння з висоти до 1 м включно не завжди мали рівні краї).

Підсумовуючи зазначене вище, можна дійти висновку, що:

- утворення слідів крові під час падіння її на горизонтальну поверхню потребує подальшого дослідження з більш розгорнутою експериментальною групою та більшою кількістю досліджуваних показників, які характеризують стан крові;

- під час криміналістичної оцінки таких слідів не можна беззаперечно вважати слід крові із зазубреними краями таким, що однозначно утворився внаслідок її падіння з висоти більше ніж 1 м.

Список використаної літератури

1. Тагаев Н.Н. Следы крови в следственной и экспертной практике / Н.Н. Тагаев. — Харьков : Консум, 2000. — 128 с.
2. Судебная медицина : учебник / [под ред. В.Н. Крюкова]. — 4-е изд., перераб. и доп. — М. : Медицина, 1998. — 464 с.

3. Судебная медицина : руководство для врачей / [под ред. А.А. Матышева]. — 3-е изд., перераб. и доп. — СПб. : Гиппократ, 1998. — 544 с.
4. Осмотр места происшествия : справочник следователя / [под ред. А.А. Леви]. — 2-е изд., исправл. и доп. — М. : Юрид. л-ра, 1982. — 270 с.
5. Осмотр трупа на месте его обнаружения : руководство для врачей / [под ред. А.А. Матышева]. — Л. : Медицина, 1989. — 264 с.
6. Корюхов Ю.Г. Криминалистическое значение следов крови : автореф. дис. на соискание науч. степени канд.юрид. наук : спец. 12.00.09. «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Ю.Г. Корюхов. — М., 1959. — 16 с.
7. Кустанович С.Д. Судебно-медицинская трасология / С.Д. Кустанович. — М. : Медицина, 1975. — 168 с.
8. Ципковский В.П. Осмотр места происшествия и трупа на месте его обнаружения / В.П. Ципковский. — К., 1960. — 320 с.
9. Станиславский Л.В. Установление обстоятельств происшествия по следам крови: методические рекомендации / Л.В. Станиславский. — К., 1978. — 18 с.
10. Шиканов В.И. Криминалистическое значение следов крови / В.И. Шиканов. — Иркутск, 1974. — 143 с.
11. Кисин М.В. Следы крови / М.В. Кисин, Л.К. Туманов. — М., 1972. — 22 с.
12. Эдель Ю.П. О следах свободно падающих (с неподвижных и падающих предметов) капель крови на горизонтальной плоскости / Ю.П. Эдель // Материалы судебных медиков Казахстана. — Алма-Ата, 1969. — С. 404—405.
13. Станиславский Л.В. Гидравлические закономерности формирования следов жидкой крови / Л.В. Станиславский // Судебно-медицинская экспертиза. — К., 1980. — С. 79.
14. Муратов В.А. Некоторые вопросы определения механизма возникновения пятен крови / В.А. Муратов // Актуальные вопросы теории и практики судебно-медицинской экспертизы. — Л., 1982. — С. 164—166.

УДК 543.053

Ф.О. Чмиленко, доктор хімічних наук,
професор кафедри аналітичної хімії Дніпропетровського
національного університету ім. Олеся Гончара

Н.М. Смітюк, кандидат хімічних наук,
доцент кафедри аналітичної хімії Дніпропетровського
національного університету ім. Олеся Гончара

Ю.В. Бохан, кандидат хімічних наук, доцент,
начальник лабораторії Науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру при
УМВС України в Кіровоградській області

Я.В. Нужна, головний експерт
Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України в Кіровоградській області

АНАЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС ХІМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ҐРУНТІВ НА ВМІСТ ВАЖКИХ МЕТАЛІВ

Наведено розроблені методики ґрунтознавчої експертизи, завдяки яким успішно вирішуються завдання щодо вилучення важких металів з ґрунтів різних типів з використанням ультразвуку на стадії пробопідготовки, що дозволило скоротити час отримання витяжок у 6 разів.

Ключові слова: ґрунт, ґрунтознавча експертиза, важкі метали, ультразвук, пробопідготовка.

Представлены разработанные методики грунтоведческой экспертизы, благодаря которым успешно решаются задачи извлечения тяжелых металлов из различных типов грунтов с использованием ультразвука на стадии пробоподготовки, что позволило сократить время получения вытяжек в 6 раз.

The article considers soil examination methods which solve problems of extracting heavy metals from various soils by using ultrasound in the sample preparation stage. It has allowed reducing the duration of soil digestion in 6 times.

Ґрунт є одним з доволі поширених об'єктів, що вилучаються з місць подій, і головним об'єктом ґрунтознавчої експертизи.

Сьогоднішній стан ґрунтових угідь свідчить про недбалий підхід до їх використання, що виражається у значному збідненні ґрунтів у багатьох регіонах за вмістом органічних та мінеральних складових і поширенні їх загального техногенного забруднення відходами різних підприємств. Однак саме цей факт може надати змогу ідентифікувати локальну ділянку місцевості за порівняльними та контрольними зразками ґрунту (враховуючи наявні антропогенні забруднювачі) і свідчить

на користь проведення експертиз забруднювачів під час розслідування кримінальних справ про злочини проти довкілля.

Найпоширенішими забруднювачами є важкі та токсичні метали, що потрапляють до ґрунтів з викидами металургійних підприємств. Ґрунти можуть акумулювати та певний час утримувати важкі метали (далі — ВМ) у своєму складі у вигляді органо-мінеральних комплексів. Більшість ВМ навіть за низьких концентрацій здатні проявляти токсичну дію на живі організми. Крім того, зміни екологічної обстановки в цілому і кислотності атмосферних осадів зокрема призводять до змін природних процесів міграції металів і збільшення їх кількості у споріднених сферах — воді та повітрі. Саме це призводить до накопичення токсикантів у рослинах, які є важливою ланкою в ланцюгах живлення живих організмів, у тому числі й людини [1—4]. Тому проведення своєчасної швидкої експертизи стану забруднення ВМ ґрунтів і рослин, які на ній ростуть, є важливим завданням сьогодення. Дати кількісну оцінку стану ґрунтів можна лише після отримання із забрудненого ґрунту витяжок і проведення їх хімічного аналізу. Тривалість цього процесу досягає 2—5 годин залежно від типу ґрунту, обраного екстрагенту та методу аналізу [5—7].

Для підвищення експресності й поліпшення метрологічних характеристик методик аналізу широко застосовують інтенсифікацію аналітичних процесів дією зовнішніх фізичних полів. Найефективнішими та універсальними засобами дії на речовину (що дозволяють інтенсифікувати всі стадії аналітичного процесу — від пробопідготовки до генерації аналітичного сигналу) є ультразвукова та мікрохвильова обробки наданих зразків [8; 9].

Загалом використання ультразвукової та мікрохвильової інтенсифікацій пробопідготовки для хімічного аналізу є дієвим інструментом визначення токсичних мікроелементів у різних видах харчової продукції та на об'єктах довкілля, що застосовується в експресних методиках.

Для отримання ґрунтових витяжок зі зразків чорнозему звичайного, відібраного з техногенно забруднених (зразок 1) та умовно «чистих» (зразок 2) територій Дніпропетровської області, запропоновано використання ультразвукової дії в діапазоні частот 18—47 кГц.

Ультразвук було застосовано на стадії отримання ґрунтових витяжок під час визначення елементів: Cd, Co, Cr, Cu, Ni, Pb і Zn. Як розчинники використано такі розчини: 1,0 і 0,5 М HCl, 1,0 М HNO₃, 1,0 М CH₃COOH і амонійно-ацетатний буферний розчин з рН 4,5. Аналіз вмісту рухливих форм елементів у зразках ґрунтів проводився методом атомної абсорбції в полум'ї ацетилен-повітря на спектрофотометрі С-115 ПКС.

Для отримання ультразвукових коливань використано ультразвукові диспергатори УЗДН-1 і УЗДН-1М. Параметри ультразвукової обробки змінювалися у таких діапазонах: час — від 1 до 15 хв, інтенсивність — від 1,48 до 5,07 Вт/см², частота — від 18 до 47 кГц.

Ґрунтові зразки було оброблено за агрохімічною та ультразвуковою методиками і в отриманих витяжках атомно-абсорбційним методом визначено вміст рухомих форм ВМ. За агрохімічною методикою було встановлено валовий вміст ВМ у ґрунтових зразках з використанням різних розчинних сумішей. Слід зазначити, що максимального розкладання зразків можна досягти при їх мінералізації у розчині «царської горілки». Подальше визначення ВМ, що проводилось порівняно з цими

результатами, наведено у вигляді ступеня вилучення відносно результатів валового розкладання ґрунтових зразків:

$$W_{ел} = \frac{C_{визн}}{C_{max}} \cdot 100\%,$$

де: $C_{визн}$ — концентрація елемента в проаналізованому розчині, мг/кг;
 C_{max} — максимальна концентрація елемента у розчинах, отриманих під час валового розкладання наданих зразків.

Було підібрано оптимальні умови вилучення ВМ з чорнозему звичайного у різні розчинники при визначенні рухливих форм елементів. Встановлено, що стадія вилучення токсикантів здебільшого залежить від природи вибраних розчинників (рис. 1а, 1б, 2) й елементів, що аналізуються, часу дії та інтенсивності ультразвуку (рис. 3а, 3б, 4). Також важливим чинником є спосіб проведення ультразвукової обробки ґрунтових зразків — з використанням зондового чи трубчастого магнітострикційного випромінювача (рис. 2). З'ясовано, що використання першого є більш ефективним. Доведено, що під час вилучення розчинних форм ВМ з ґрунтів різних типів час низькочастотної ультразвукової дії не перевищує 10—15 хв, а інтенсивність коливається в інтервалі 3—4 Вт/см².

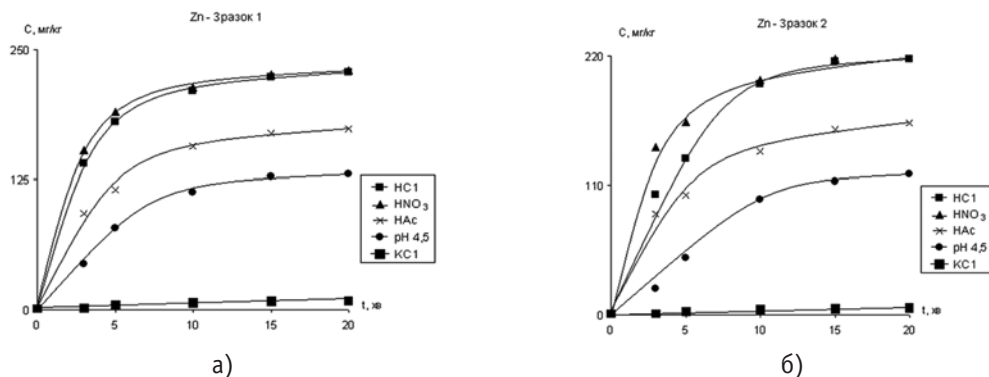

Рис. 1. Залежність вилучення рухомих форм цинку від природи розчинника та часу ультразвукової обробки ($f = 22$ кГц, $I = 3,88$ Вт/см²)

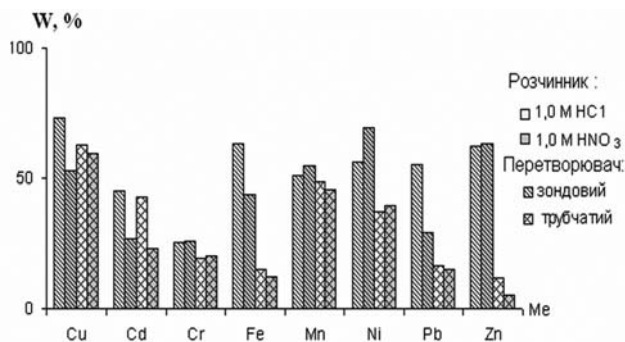

Рис. 2. Залежність вилучення металів зі зразка № 1 у витяжки від природи розчинника та типу ультразвукового перетворювача ($f = 22$ кГц, $t = 15$ хв)

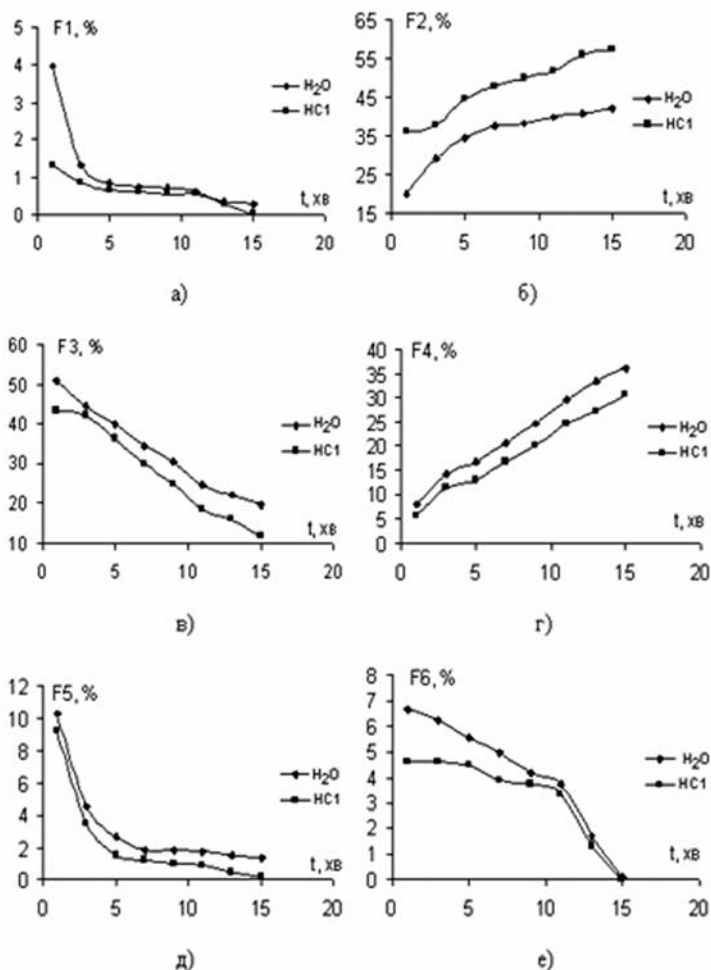

Рис. 3. Залежність вмісту фракцій різного розміру від природи розчинника та часу ультразвукової обробки ($f = 22$ кГц, $I = 3,88$ Вт/см²): а) 0,25—1,00 мм; б) 0,05—0,25 мм; в) 0,01—0,05 мм; г) 0,005—0,010 мм; д) 0,001—0,005 мм; е) <0,001 мм

Було встановлено, що частка обмінних катіонів ВМ у зразках ґрунтів становить 10—12 %, кислоторозчинних — 40—50 (80) %. У сумішах сильних кислот розчиняється 40—60 % розчинних сполук ВМ. В аналізованих зразках ґрунтів водорозчинні форми ВМ практично не наведено.

Було також підтверджено, що під дією ультразвуку на ґрунт за наявності розчинника відбуваються значні зміни різних морфологічних показників порівняно з необробленим зразком і зразком після агрохімічної обробки. Ці зміни пов'язані зі зменшенням розміру часток (рис. 3) та збільшенням загальної поверхні на одиниці об'єму ґрунту, пористості та інших показників. Крім того, за час дії ультразвуку значно збільшується питома поверхня, загальна щільність, пористість і газообмін ґрунту, а показники гігроскопічної вологи, навпаки, зменшуються. Знайдені

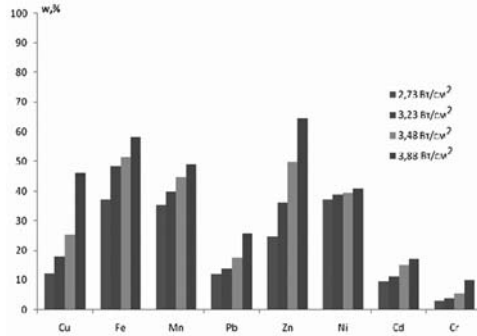

Рис. 4. Залежність ступеня вилучення металів (%) у ґрунтові витяжки (1,0 М НСl) зі зразка № 2 від інтенсивності ультразвуку ($f = 22$ кГц, $t = 15$ хв)

позитивні кореляційні залежності між вмістом рухливих форм Cu, Ni, Zn у хлоридній витяжці та показниками питомої поверхні, загальної щільності і пористості, капілярної вологоємності та газообміну ґрунту (рис. 5) дозволяють прогнозувати зміну ступеня вилучення ВМ під час проведення експертизи ґрунтів.

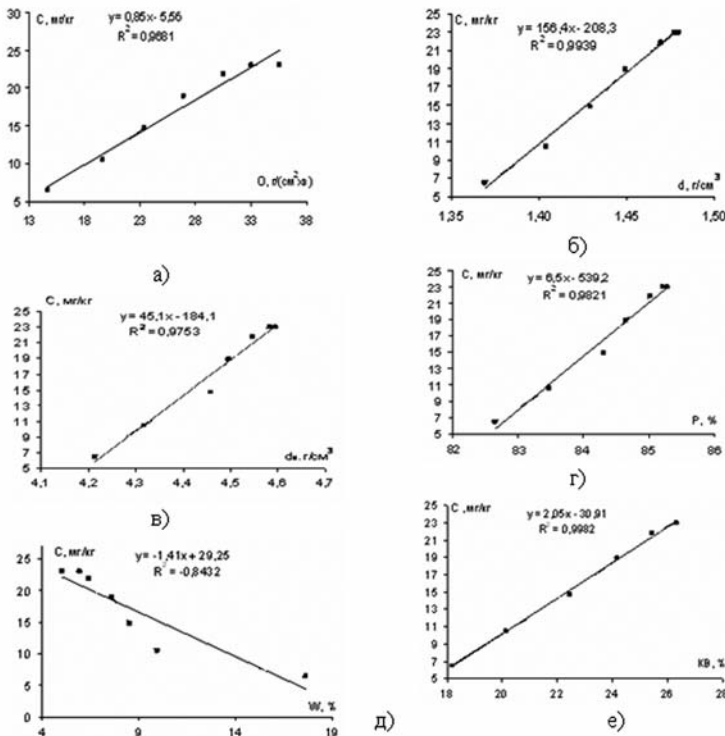

Рис. 5. Кореляційні залежності рухливих форм Ni у хлоридноокислій витяжці від морфологічних показників: а) аерації; б) загальної щільності; в) щільності твердої фази; г) загальної пористості; д) гігроскопічної вологості; е) капілярної вологоємності

Отже, розроблені прискорені методики вилучення ВМ з ґрунтів різних типів з використанням ультразвуку на стадії пробопідготовки дозволили скоротити час

отримання витяжок у 6 разів. Методики мають задовільні метрологічні характеристики. Встановлено, що ВМ у чорноземі звичайному є сполуками, добре розчинними у розбавлених кислотах і буферних розчинах. Збільшення кількості рухливих форм ВМ у ґрунтових витяжках під час ультразвукової обробки пов'язано з руйнуванням ґрунтових агломератів, що підтверджено зміною загальної поверхні на одиниці об'єму ґрунту, пористості та інших морфологічних показників.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Чмиленко Ф.О. Аналітична хімія ґрунтів / Ф.О. Чмиленко, Н.М. Смітюк. — Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2005. — 156 с.
2. Определение марганца и свинца в образцах придорожного грунта методом пламенной атомно-абсорбционной спектрометрии с использованием ультразвукового выщелачивания / [Езкан М.Х., Гюркан Р., Узкан А., Акчай М.] // Журнал аналитической химии. — 2005. — Т. 60. — № 5. — С. 529—535.
3. Аналітична хімія кухонної солі та розсолів / [Бакланов А.Н., Авдеєнко А.П., Чмиленко Ф.О., Бакланова Л.В.]. — Краматорськ : ДДМА, 2011. — 284 с.
4. Mierzwa J. Determination of Co and Ni in soils and river sediments by electrothermal atomic absorption spectrometry with slurry sampling / Mierzwa J., Sun Y., Yang M. // Anal. chim. Acta. — 1997. — Т. 355. — № 2-3. — Р. 277—282.
5. Ультразвуковое разложение проб для экспрессного определения ртути и других тяжелых металлов / [Гончарова Н.Н., Бухарова Ю.А., Кузнецова Т.В., Утенкова Т.И.] // Журнал аналитической химии. — 1999. — Т. 54. — № 12. — С. 1238—1244.
6. Luque-Garcia J.L. Continuous ultrasound-assisted extraction of hexavalent chromium from soil with or without on-line preconcentration prior to photometric monitoring / Garcia J.L. Luque, Castro M.D. de Luque // Analyst. — 2002. — Т. 127. — № 8. — Р. 1115—1120.
7. Collasiol Andre. Ultrasound assisted mercury extraction from soil and sediment / Collasiol Andre, Pozebon Dirce, Maia Sandra M. // Anal. chim. Acta. — 2004. — Т. 518. — № 1-2. — Р. 157—164.
8. Орлов Д.С. Химия почв / Д.С. Орлов. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1985. — 376 с.
9. Чмиленко Ф.А. Ультразвуковая интенсификация пробоподготовки различных генетических типов почв при определении подвижных форм химических соединений / Чмиленко Ф.А., Смітюк Н.М., Бакланов А.Н. // Ґрунтознавство. — 2005. — Т. 6. — № 1-2. — С. 99—107.
10. Чмиленко Ф.А. Ультразвук в определении растворимых форм металлов в почвах / Чмиленко Ф.А., Смітюк Н.М., Бакланов А.Н. // Вопросы химии и химической технологии. — 2001. — Т. 6. — № 3. — С. 12—15.

УДК 543.34 + 547.599.4

Т.С. Чмиленко, кандидат химических наук,
старший научный сотрудник кафедры аналитической
химии Днепропетровского национального университета
им. Олеся Гончара

Л.А. Иваница, аспирант кафедры аналитической
химии Днепропетровского национального университета
им. Олеся Гончара

Ю.В. Бохан, кандидат химических наук, доцент,
начальник лаборатории Научно-исследовательского
экспертно-криминалистического центра при УМВД
Украины в Кировоградской области

Ю.Л. Павленко, начальник отдела Научно-
исследовательского экспертно-криминалистического
центра при УМВД Украины в Кировоградской области

Ф.А. Чмиленко, доктор химических наук,
профессор кафедры аналитической химии Днепропетровского
национального университета им. Олеся Гончара

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОЛИГЕКСАМЕТИЛЕНГУАНИДИНА В СУРРОГАТЕ СПИРТА

Разработана и представлена простая и экономичная спектрофотометрическая методика определения полигексаметиленгуанидина в спиртовом суррогате, основанная на образовании металлополимерных комплексов с о-нитрофенилфлуороном и Cu(II) при pH 5,5 (предел обнаружения метода составляет 0,01 мг/дм³).

Ключевые слова: полигексаметиленгуанидин, спиртовой суррогат, тройная система ПГМГ-Cu(II)-о-нитрофенилфлуороном, спектрофотометрическое определение, дезинфицирующее средство.

Розроблено і наведено просту й економічну спектрофотометричну методику визначення полігексаметиленгуанідіна у спиртовому суррогаті, що базується на утворенні металлополімерних комплексів з о-нітрофенілфлуороном і Cu(II) при pH 5,5 (межа виявлення методу становить 0,01 мг/дм³).

The article is dedicated to a simple and economical spectrophotometric method for determination of polyhexamethyleneguanidine in alcohol substitutes, based on the formation of metal complexes with o-nitrophenylfluoronom and Cu (II) at pH 5.5 (detection limit of the method is 0.01 mg/dm³).

В последнее время потребление нелегальных спиртовых суррогатов представляет угрозу здоровью человеческого организма из-за наличия в них неразрешенных пищевых добавок [1; 2]. В частности, суррогат спиртовых напитков содержит полигексаметиленгуанидин (далее — ПГМГ) — катионный полиэлектролит, обладающий высоким антимикробным эффектом при дозах 0,5—1,0 мг/дм³ [3]. В то же время установлены случаи отравления спиртосодержащими настойками, включающими ПГМГ, несмотря на его низкую токсичность для человека (предельно допустимая концентрация — ПДК_{пгмг} = 1 мг/дм³). Поэтому актуальной остается задача определения содержания ПГМГ.

Среди методов контроля следов катионных полиэлектролитов наиболее известны спектрофотометрические методы [4; 5]. Спектрофотометрическое определение ПГМГ в водных растворах основано на образовании его ассоциатов с органическими красителями и не всегда пригодно для определения низких концентраций ПГМГ (например, для методики определения ПГМГ с эозином [6] интервал его детектируемых концентраций составляет 1—4 мг/дм³). Согласно некоторым источникам [7] определение содержания ПГМГ с использованием по линейному градуировочному графику эозина характеризуется плохой воспроизводимостью (0,04 < Sr < 0,87). В то же время методики определения ПГМГ с трифенилметановыми красителями в интервале концентраций 10—50 мг/дм³ [7; 8], ксантовыми красителями при концентрации 1—100 мг/дм³ [9] с учетом экстремальных точек и межэкстремальных областей на градуировочных кривых имеют меньшую погрешность систематических измерений.

Еще одним методом определения содержания ПГМГ в алкогольных напитках является метод ЯМР Н¹ [10] (интервал линейности составляет 100—7000 мг/дм³, предел определения количества — 181 мг/дм³) и метод УФ-видимой спектроскопии (интервал линейности составляет 2—150 мг/дм³, предел определения количества — 10 мг/дм³).

Целью данной работы является разработка экспрессной методики для количественного определения ПГМГ ниже ПДК в спиртовом суррогате с использованием тройной системы ПГМГ-Cu(II)-о-нитрофенилфлуорон (о-НФФ).

Реактивы и аппаратура для экспериментальной части (использовались реактивы квалификации не ниже «ч.д.а.» и «х.ч.»)

В качестве стандарта был выбран ПГМГ со средней молекулярной массой $M_r \approx 10000$ г/моль, очищенный путем переосаждения из 50-процентного водного раствора в 25-процентный раствор NaCl. Потеря массы при переосаждении технического продукта составила 7 % [11]. Исходный раствор с концентрацией $2,5 \cdot 10^{-5}$ моль/л получен путем растворения точной навески в 100 мл этилового спирта. Более разбавленные рабочие растворы получены путем разбавления исходного раствора непосредственно перед использованием.

Исходный раствор о-нитрофенилфлуорона (о-НФФ) с концентрацией $1 \cdot 10^{-3}$ моль/л приготовлен согласно рекомендациям [12], рабочие растворы готовились путем разбавления исходного раствора бидистиллированной водой в день эксперимента.

Стандартный раствор Cu(II) с концентрацией $1 \cdot 10^{-2}$ М был приготовлен путем растворения точной навески соли $\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$ в мерной колбе вместимостью 100 мл в небольшом количестве воды, подкисленной 2—3 каплями концентрированной

сульфатной кислоты (1:4) с доведением до метки бидистиллированной водой. Рабочие растворы Cu(II) готовились непосредственно перед применением путем разбавления исходного раствора бидистиллированной водой (применялись только свежеприготовленные растворы).

Ацетатная буферная смесь (рН 5,5) готовилась по стандартной методике из 0,1 М растворов уксусной кислоты и ацетата натрия.

Использовались фиксанальные растворы соляной кислоты и гидроксида натрия концентрации 0,1 М.

Спектры поглощения растворов измерялись на спектрофотометре Specord M-40 (Германия). Кислотность растворов контролировалась стеклянным электродом марки ЕСЛ-43-07 на универсальном иономере ЭВ-74 с хлорсеребряным электродом сравнения ЕВЛ-1МЗ.

При проведении всех исследований реактивы смешивались в следующем порядке: в мерные колбы емкостью 25 мл вводился раствор о-НФФ с последующим добавлением 15 мл дистиллированной воды, аликвоты раствора ПГМГ и аликвоты раствора металла. Необходимая кислотность создавалась путем добавления растворов HCl и NaOH или добавления 2 мл ацетатного буферного раствора с доведением объема до метки и перемешиванием. Через 15 минут контролировалось значения рН и измерялся аналитический сигнал (раствор сравнения — бидистиллированная вода).

Результаты и обсуждение

1. Антисептические свойства полигексаметиленгуанидина

ПГМГ представляет собой длинноцепочечный полиамин, проявляет свойства полиэлектролита. Бактерицидное действие полигуанидинов обусловлено способностью связываться с клеточными стенками и мембранами бактерий, проникать в ядро клеток и ингибировать клеточные ферменты. Способность связываться с мембранами определяется наличием в макромолекуле положительно заряженных групп, в частности четвертичных аммонийных групп, и наличием на поверхности клетки отрицательного заряда, обусловленного фосфатными группами липидов. Широкое применение гуанидиниевых полимеров обусловило необходимость создания методов контроля на стадиях производства спиртосодержащих продуктов и готовой продукции.

2. Взаимодействия в аналитической системе ПГМГ-Cu(II)-о-НФФ

Взаимодействие в тройных системах, включающих катионный полиэлектролит, анионный краситель и ионы металла, рассмотрено в работах [13—15]. Однако агрегация анионных красителей в растворе, а также способность ПГМГ к изменению конформации под действием различных факторов требуют дополнительного описания.

Изменение состояния полимерных систем ограничивает область выполнения линейной зависимости между аналитическим сигналом и концентрацией полиэлектролита и требует осторожности при выборе оптимальных условий образования аддуктов в методе количественного анализа.

Спектрофотометрическое поведение системы ПГМГ-Cu(II)-о-НФФ было предварительно исследовано на модельных растворах. Влияние ПГМГ на спектральные характеристики комплекса Cu(II)-о-НФФ представлено на рис. 1. Следует отметить, что при рН 5,5 о-НФФ находится в молекулярной форме (рис. 1, кр. 1),

добавление ПГМГ к раствору о-НФФ (рис. 1, кр. 3) приводит к смещению протолитического равновесия в сторону однократно ионизированной формы красителя с образованием ассоциата ПГМГ-оНФФ ($\lambda_{\max} = 555$ нм), на что указывает bathochromное смещение полосы поглощения ($\Delta\lambda = 55$ нм). Спектры о-НФФ и о-НФФ- Cu(II) (рис. 1, кр. 1, 2) отличаются лишь появлением небольшого плеча в длинноволновой области спектра, что объясняется образованием бинарного комплекса о-НФФ с медью. При образовании о-НФФ-ПГМГ- Cu(II) $\Delta\lambda = 90$ нм при $\lambda_{\max} = 590$ нм (рис. 1, кр. 4).

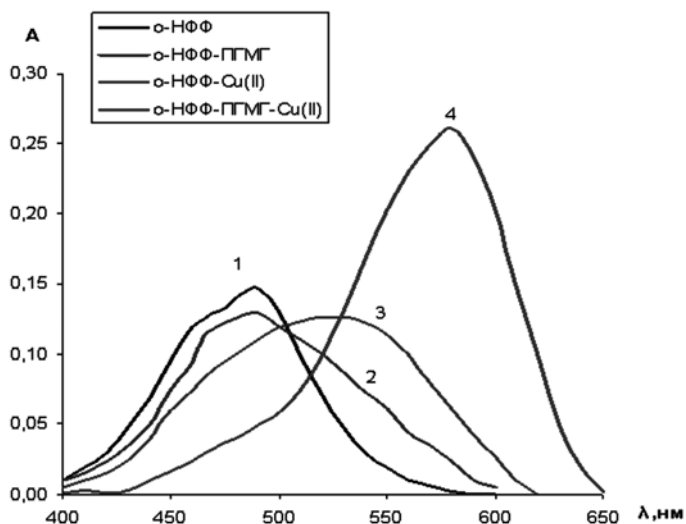

Рис. 1. Спектры поглощения о-НФФ (1), о-НФФ-ПГМГ (2), о-НФФ- Cu(II) (3) и о-НФФ-ПГМГ- Cu(II) (4). Условия: $C_{\text{о-НФФ}} = C_{\text{ПГМГ}} = C_{\text{Cu(II)}} = 5 \times 10^{-6}$ М, pH 5,5; $l = 1,0$ см.

Оптимальные соотношения компонентов в тройной системе были определены методами насыщения, спектрофотометрического титрования и тройных диаграмм. Во всех случаях установлено образование нескольких комплексов соотношения ПГМГ: Cu(II) :о-НФФ, равного 1:1:1; 1:2:2; 1:4:4 и 1:8:8. Исследования показали, что бинарные комплексы $\text{Cu(II)} \cdot \text{о-НФФ}$ в воднополиэлектrolитной фазе последовательно распределяются на макромолекуле ПГМГ.

На основании вышеизложенного были подобраны оптимальные условия спектрофотометрического определения ПГМГ в суррогате спирта для образования тройного комплекса ПГМГ- Cu(II) -о-НФФ при pH 5,5.

3. Методика определения ПГМГ

Для построения градуировочных графиков (далее — ГГ) в мерные колбы емкостью $25,0 \text{ см}^3$ вносились $1,0 \text{ см}^3$ раствора о-НФФ ($C = 1,25 \times 10^{-4}$ М), $0—1,0 \text{ см}^3$ и $1,0—10,0 \text{ см}^3$ стандартного спиртового раствора ПГМГ ($C = 2,5 \times 10^{-7}$ М), $1,0 \text{ см}^3$ раствора CuSO_4 с $C = 1,25 \times 10^{-4}$ М, $2,0 \text{ см}^3$ ацетатного буферного раствора с pH 5,5. Через 15 минут измерялась оптическая плотность раствора при 585 нм в кюветах с $l = 5$ см. В качестве величины оптической плотности исследуемого раствора регистрировалось среднее арифметическое значение пяти измерений. ГГ строились в координатах $A_{585} = f(C_{\text{ПГМГ}}, \text{ мг/дм}^3)$, представленных на рис. 2. При этом линейность ГГ наблюдалась в двух концентрационных интервалах: $0,01—0,10$ и

0,1—1,0 мг/дм³ (определению не мешает присутствие ионов (C_{\max} , мг/дм³): Zn(II) (5,0), Mn(II) (0,1), Fe(II) (0,5), Al(III) (0,5), Cl-ионов (350)).

Для определения концентрации ПГМГ в модельном образце проба объемом 2,0 см³ была перенесена в мерную колбу емкостью 100,0 см³ и объем доведен до метки спиртом (рабочий раствор). Аликвота рабочего раствора объемом 1,0 см³ переносилась в мерную колбу на 25,0 см³ и проводился анализ (как при построении ГГ). Результаты определения представлены в таблице 1.

Определение содержания ПГМГ в дезинфицирующем средстве «Экстрасепт»

Для определения концентрации ПГМГ была отобрана проба «Экстрасепт 1» объемом 25,0 см³. Аликвота пробы объемом 0,1 см³ разбавлялась в мерной колбе на 50,0 см³ этиловым спиртом, в результате чего получался рабочий раствор. Аликвота рабочего раствора объемом 0,5 см³ переносилась в мерную колбу емкостью 25,0 см³ и проводился анализ (как при построении ГГ).

Результаты определения представлены в таблице 2.

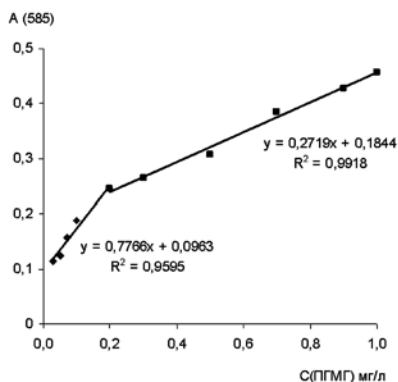

Рис. 2. Градуировочные графики для определения ПГМГ в спиртосодержащих продуктах

Таблица 1

Результаты определения содержания ПГМГ в модельном растворе (P = 0,95, n = 5)

Метод «введено — найдено»			
Введено ПГМГ, мг/дм ³	Найдено ПГМГ C_x , мг/дм ³	(СПГМГ $\pm\Delta x$), мг/дм ³	S_r
0,30	0,32; 0,34; 0,38; 0,33; 0,29	0,33 \pm 0,04	0,09
0,10	0,11; 0,10; 0,10; 0,10; 0,08	0,10 \pm 0,01	0,08
Метод добавок			
Добавка ПГМГ, мг/дм ³	Найдено ПГМГ C_x , мг/дм ³	(СПГМГ $\pm\Delta x$), мг/дм ³	S_r
30,0	29,9; 26,9; 28,4; 29,9; 30,5	29,1 \pm 1,9	0,03
50,0	45,3; 44,7; 46,8; 43,7; 45,3	45,2 \pm 1,4	0,02

**Результаты определения содержания ПГМГ в дезинфицирующем
средстве «Экстрасепт 1» (P = 0,95, n = 4)**

WПГМГ(%), мг/дм ³	(СПГМГ±Δx), мг/дм ³	Sr
0,12	0,12±0,01	0,04
0,13		
0,12		
0,12		

Таким образом, разработан новый метод определения ПГМГ в спиртовом суррогате, основанный на образовании металлополимерного комплекса с о-нитрофенилфлуороном и Cu(II). При этом интервал определяемых концентраций ПГМГ составил 0,01—1,00 мг/дм³. Результаты показали, что спектрофотометрический метод не уступает хемометрическому и хроматографическому и является надежным аналитическим инструментом в контроле спиртосодержащих продуктов.

Список использованной литературы

1. Дунаев А.В. Судебно-медицинская оценка смертельных отравлений этиловым алкоголем среди населения Луганской области за 2003—2007 гг. / А.В. Дунаев, А.В. Самохин // Український медичний альманах. — 2008. — Т. 11. — № 4. — С. 58—60.
2. Дереча Л.М. Алкоголь та його дія на організм: огляд літератури / Л.М. Дереча // Біохімія. — 2007. — Вип. 6. — № 788. — С. 7—16.
3. Дезинфицирующие свойства полигексаметиленгуанидин хлорида и факторы, влияющие на его активность / [Гончарук В.В., Потапченко Н.Г., Косинова В.Н., Левадная Т.И.] // Химия и технология воды. — 2006. — Т. 28. — № 5. — С. 491—504.
4. Антонова Т.В. Спектрофотометрическое определение полимерных флокулянтов в водах разного типа / Т.В. Антонова, В.И. Вершинин // Журнал аналитической химии. — 2008. — Т. 63. — № 3. — С. 247—252.
5. Антонова Т.В. Использование трифенилметановых красителей для спектрофотометрического определения полимерных флокулянтов в водных растворах / Антонова Т.В., Вершинин В.И., Дедков Ю.М. // Журнал аналитической химии. — 2005. — Т. 60. — № 3. — С. 278—283.
6. Инструкция по применению дезинфицирующего средства «Анавидин» для целей дезинфекции на предприятиях молочной промышленности (ЗАО «СПК ИрИОХ», Россия). — М., 2002.
7. Чмиленко Т.С. Образование бромфеноловым красным ионных ассоциатов и их взаимодействие с полигексаметиленгуанидином в водных растворах / Чмиленко Т.С., Галимбиевская Е.А., Чмиленко Ф.А. // Методы и объекты химического анализа. — 2010. — Т. 5. — № 1. — С. 19—29.
8. Чмиленко Т.С. Спектрофотометрическое исследование агрегации хлорфенолового красного в присутствии хлорида полигексаметиленгуанидиния / Чмиленко Т.С., Терещенко О.В., Чмиленко Ф.А. // Вопросы химии и химической технологии. — 2007. — № 5. — С. 16—21.
9. Особенности поведения салицилфлуорона в воднополиэлектrolитных растворах / [Чмиленко Т.С., Ключник Л.А., Бохан Ю.В., Чмиленко Ф.А.] // Вопросы химии и химической технологии — 2010. — № 6. — С. 86—91.
10. Determination of Diethyl Phthalate and Polyhexamethylene Guanidine in Surrogate Alcohol from Russia / [Monakhova Yulia B., Kuballa Thomas, Leitz Jenny, Lachenmeier Dirk W.] // International Journal of Analytical Chemistry. — 2011. — Vol. 2011. — P. 1—7.

11. Гембицкий П.А. Полимерный биоцидный препарат полигексаметиленгуанидин / П.А. Гембицкий, И.И. Воинцева. — Запорожье : Полиграф, 1998. — 44 с.
12. Назаренко В.А. Триоксифлуороны / В.А. Назаренко, В.П. Антонович. — М. : Наука, 1973. — 183 с.
13. Антонова Т.В. Влияние ионов металлов на определение полимерных флокулянтов с применением трифенилметановых красителей / Антонова Т.В., Вершинин В.И., Дедков Ю.М. // Журнал аналитической химии. — 2006. — Т. 61. — № 5. — С. 506—512.
14. Тананайко М.М. Взаимодействие железа (III) с бромпирогаллоловым красным и поверхностно-активными веществами различной природы в кислой среде / М.М. Тананайко, Л.И. Горенштейн // Журнал аналитической химии. — 1992. — Т. 47. — № 5. — С. 814—819.
15. Новый фотометрический метод определения остаточных концентраций полигексаметиленгуанидина в питьевых и природных водах / [Гончарук В.В., Терлецкая А.В., Ивлева О.С. и др.] // Химия и технология воды. — 2006. — Т. 28. — № 6. — С. 558—569.

УДК 343.98

І.О. Охримчук, начальник Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при УМВС України в Рівненській області

Е.В. Башинський, заступник начальника відділу Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при УМВС України в Рівненській області

І.А. Ляшецький, начальник сектору Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при УМВС України в Рівненській області

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРИ ПРИЗНАЧЕННІ ТА ПРОВЕДЕННІ ЕКСПЕРТИЗ СПЕЦІАЛЬНИХ ХІМІЧНИХ РЕЧОВИН

Розглянуто питання проведення експертизи спеціальних хімічних речовин. Акцентовано увагу на основних недоліках, що мають місце під час оглядів місць подій, вилучення об'єктів для проведення експертизи, надано оцінку та визначено шляхи їх усунення, у тому числі вказано основні правила вилучення та пакування об'єктів для дослідження.

Ключові слова: криміналістика, експертиза спеціальних хімічних речовин, спеціаліст-криміналіст, препарат «Промінь-1».

Рассмотрены вопросы проведения экспертиз специальных химических веществ. Акцентировано внимание на основных недостатках при осмотрах мест происшествий, изъятии объектов для проведения экспертизы, дана оценка и определены пути их устранения, в том числе приведены основные правила изъятия и упаковки объектов для исследования.

Considered the question of examination of the special chemical matters («markers»). Attention is accented on the basic failings at the reviews of places of events, exception of objects of examination. An estimation is given and the ways of removal of the common problems are indicated, the basic rules of exception and packing of objects are resulted with the purpose of adequate research and expansion of evidential base of crimes by the forensic examinations.

В умовах формування та становлення нових соціально-економічних відносин, структур законодавчої та виконавчої влади постають завдання щодо створення правових засад зміцнення законності та удосконалення правоохоронної діяльності з метою надійного забезпечення захисту конституційних прав і законних інтересів громадян.

Криміналістика забезпечує правоохоронні органи ефективними методами й засобами розкриття злочинів, що сприяють зміцненню законності та правопорядку

в Україні. Сучасний рівень розвитку криміналістики та науково-технічного потенціалу природничих і технічних наук дає змогу органам прокуратури України, внутрішніх справ, служби безпеки та суду запобігати злочинам, припиняти і розслідувати їх, реалізуючи принцип об'єктивного застосування кримінального закону та невідворотності покарання [1].

Завдяки науково-обґрунтованим і перевіреним практикою засобам, прийомам і методам розслідування та розкриття злочинів криміналістика допомагає встановити істину, проникнути у невідоме [2].

Неоціненну роль у встановленні істини, розслідуванні та розкритті злочинів відіграють криміналістичні експертизи, одним з видів яких є експертиза матеріалів, речовин і виробів.

Об'єктами криміналістичних експертиз матеріалів, речовин і виробів є так звані спеціальні хімічні речовини (далі — СХР). Експерти, які досліджують ці речовини, отримують кваліфікацію судового експерта з дослідження СХР та отруйних речовин подразнюючої дії, а з 2011 року — СХР і речовин хімічних виробництв [3].

Основним призначенням СХР є їх застосування в оперативних заходах для створення умов, що сприяють виникненню додаткової оперативно-розшукової та слідової інформації, безпосередньо пов'язаної з подією злочину. Будучи призначеними для надання будь-яким об'єктам специфічних ознак, вони дозволяють виокремити їх із групи однорідних об'єктів. Це досягається шляхом нанесення різними способами міток на одяг, товарно-матеріальні цінності, документи, грошові знаки, продукти харчування тощо. Мітки можуть бути кольоровими, що важко змиваються, або невидимими у звичайних умовах і помітними лише у фільтрованих ультрафіолетових променях.

Препарати для нанесення невидимого маркування застосовуються для:

– підтвердження фактів вимагань, кишенькових крадіжок отримання хабарів тощо;

– захисту від підробки цінних паперів, бланків, квитків, етикеток;

– індивідуального маркування предметів (витворів мистецтва, виборчих бюлетенів, будь-яких товарів (починаючи від бензинів і закінчуючи харчовими продуктами) з метою захисту від підміни, фальсифікації, крадіжок;

– виявлення особи, яка викрала помічений предмет (або контактувала з ним), а також предметів і місць, до яких потім торкалася ця особа;

– виявлення тайників і схованок;

– виявлення спроб проникнення у технічні люки і порожнини у залізничному та авіатранспорті (наприклад, для провезення контрабандного товару тощо), а також виявлення осіб, які проникали у ці місця;

– виявлення несанкціонованого відкриття поштових відправлень.

Інформація, отримана у результаті застосування СХР, має не тільки оперативне значення, але й може бути використана (за умов належного процесуального оформлення) у кримінальному судочинстві [4].

СХР надходять на експертизу здебільшого як матеріальні об'єкти у вигляді нашарування на різних предметах, одязі, у вигляді змивів цих речовин на тампони як речові докази у кримінальних справах, пов'язаних з розслідуванням зазначених злочинів.

Під час проведення таких експертиз експертам ставлять діагностичні, класифікаційні та ідентифікаційні завдання. Проведення досліджень за такими справами

часто пов'язано з проблемою отримання необхідної довідкової інформації про фізико-хімічні характеристики СХР.

Відповідні методи та методики досліджень СХР описано як у літературі, датованій ще 80-ми роками ХХ ст., так і в методичних рекомендаціях «Криміналістичне дослідження спеціальних хімічних речовин», виданих ДНДЕКЦ МВС України у 2008 році [5].

У НДЕКЦ при УМВС України в Рівненській області дослідження та експертизи за цим напрямом проводять з 1989 року (див. табл.), при цьому, крім періоду 1993—1996 років, спостерігається переважно стала тенденція до збільшення їх кількості.

Таблиця

Кількість експертиз СХР, що виконується НДЕКЦ при УМВС України в Рівненській області

Рік	Кількість матеріалів
1989	7
1990	11
1991	12
1992	14
1993	7
1994	6
1995	6
1996	5
1997	15
1998	17
1999	19
2000	20
2001	20
2002	18
2003	18
2004	17
2005	18
2006	18
2007	19
2008	28
2009	28
2010	41
2011	55
2012* (5 міс.)	50

Як видно з таблиці, з минулого року спостерігається різке збільшення експертиз СХР, що певним чином пов'язано з прийняттям Верховною Радою України Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» [6] і розширенням

можливостей фіксації протиправних дій шляхом використання сучасних науково-технічних засобів і методів їх виявлення.

На цей час кілька вітчизняних підприємств випускають продукцію з вмістом СХР (ТОВ «Експертні системи», ТОВ «Лабораторія прикладної хімії», яка випускає у тому числі і препарат «Промінь-1» — невидимий при природному денному освітленні препарат, який добре прилипає до рук та одягу зловмисника, що торкався обробленого предмета, після чого руки зловмисника починають яскраво люмінесцювати жовтим кольором при опроміненні ультрафіолетовою лампою і можуть залишити до 150 люмінесцентних слідів на інших предметах. При цьому перші 5...10 слідів придатні для дактилоскопії. Препарат зберігається на предметі упродовж кількох років).

Основні проблемні питання при призначенні та проведенні експертизи СХР на сьогодні пов'язані з пакуванням окремих об'єктів (змивів, залишків речовин) в окремі від зразка речовини упаковки для уникнення контамінації (переходу речовини зі зразка речовини на предмет-носі), що зумовлено певними властивостями таких речовин (для препарату «Промінь-1» — це висока адгезія, що зумовлена високою дисперсністю люмінофору, а також штучне додавання в'язкої речовини (вазелинової олії, силікону); для барвників триарилметанового ряду — їх здатність під дією води посилювати та дуже розмивати яскраве забарвлення). Крім того, частою помилкою є використання для змивів з об'єктів-носіїв слідів препарату «Промінь-1» ватних тампонів (бажано використовувати бинт чи марлю, бо вата інтенсивно люмінесцює в ультрафіолетових променях), а також використання при змиванні змочених спиртом чи водою тампонів (речовина люмінор 540Т слаблорозчинна у спирті, нерозчинна у воді, тому краще робити не змиви, а стирання, контролюючи перехід речовини з об'єкта на тампон під ультрафіолетовим освітленням).

Певні проблеми пов'язані також з формулюванням слідчим запитань під час призначення експертизи та надсилання матеріалів до експертної установи.

Для вирішення проблемних питань під час призначення та проведення експертизи СХР слід дотримувати певних рекомендацій, основні принципи яких викладено у відповідних методичних рекомендаціях [7], а саме:

- під час огляду місця події застосовувати для змивів матеріали, які не мають власної люмінесценції (бинт, марлю);
- перед проведенням змивів обов'язково контролювати в ультрафіолетових променях чистоту тампона, на який робиться змив, і чистоту рук працівника міліції, який робить змив (на тампоні та руках не повинно бути нашарувань люмінесцентних речовин);
- копіювання СХР з предмета-носія на тампон обов'язково контролювати в ультрафіолетових променях (перехід СХР з предмета-носія на тампон має бути максимальним);
- копіювання СХР слід проводити на сухі тампони;
- у разі використання для змивів СХР вологих тампонів перед упакуванням їх слід обов'язково просушити;
- змиви з рук підозрюваної особи проводити негайно після її затримання (з моменту затримання і до проведення змивів заборонено контакт рук підозрюваного з водою, іншими рідинами, одягом тощо);

– кожний тампон зі змивом вміщувати (по змозі) у скляні пробірки, окремий згорток з чистого паперу та упакувати у пакети з полімерного матеріалу.

Список використаної літератури

1. *Криміналістика* (криміналістична техніка) / [Біленчук П.Д., Гель А.П., Салтевський М.В., Семаков М.В.]. — К. : МАУП, 2001. — 216 с.
2. *Лейстнер Л.* Химия в криминалистике / Л. Лейстнер, П. Буйташ. — М. : Мир, 1990. — 298 с.
3. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України* / [за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка]. — 3-є вид., переробл. та доповн. — К. : Атіка, 2005. — 1064 с.
4. *Криминалистическое исследование отравляющих веществ раздражающего действия* : учеб. пособ. / [Галяшин В.Н., Карлин И.П., Худяков В.З., Шмырев А.А.]. — М. : ВНИИ МВД СССР, 1990. — 19 с.
5. *Криміналістичне дослідження спеціальних хімічних речовин* : метод. реком. / [Дем'янчук Р.М., Заєць Н.О., Оленич І.М., Лінючев Г.В.]. — К., 2008. — 45 с.
6. *Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції»* від 7 квітня 2011 року № 3206-VI : станом на 1 січня 2012 року / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.
7. *Васильєв С.М.* Вимоги щодо відбору та вилучення зразків СХР при проведенні слідчих дій та оперативно-розшукових заходів : метод. реком. / Васильєв С.М., Лінючев Г.В., Россошанський О.В. — К., 2005. — 14 с.

УДК 543.053

А.Л. Стекленьов, начальник відділу

Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при УМВС України в Дніпропетровській області

Ю.В. Бохан, кандидат хімічних наук, доцент,

начальник лабораторії Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при УМВС України в Кіровоградській області

В.І. Ткач, доктор хімічних наук, професор,

завідувач кафедри аналітичної хімії та хімічної технології харчових добавок і косметичних засобів ДВНЗ «УДХТУ»

ЕЛЕКТРОХІМІЧНИЙ АНАЛІЗ 3,4-МЕТИЛЕНДІОКСИМЕТАМФЕТАМІНУ В ОБ'ЄКТАХ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Наведено розроблені методики амперометричного та прямого потенціометричного визначення гідрохлоридної солі 3,4-метилендіоксиметамфетаміну в субстанції та реальних об'єктах експертно-криміналістичної експертизи, які відрізняються високою чутливістю (10⁻⁴-10⁻⁵ моль/л), селективністю, експресністю та точністю.

Ключові слова: 3,4-метилендіоксиметамфетамін, гетерополікислоти структури Кеггіна, іонселективні електроди, коефіцієнт селективності ІСЕ, амперометричне титрування.

Представлены разработанные методики амперометрического и прямого потенциометрического определения гидрохлоридной соли 3,4-метилендиоксиметамфетамина в субстанции и реальных объектах экспертно-криминалистической экспертизы, отличающиеся высокой чувствительностью (10⁻⁴-10⁻⁵ моль/л), селективностью, экспрессностью и точностью.

The article presents developed methods of amperometric and direct potentiometric determination of hydrochloric salt of 3,4 metilendioksimetamfetamin in substance and real objects of forensic examination, which differ of high sensitiveness (10⁻⁴-10⁻⁵ mol'/liter), selectivity, expressiveness and exactness.

Сьогодні в Україні проводиться інтенсивна робота щодо створення ефективно-державного механізму боротьби з незаконним обігом наркотиків. Контроль за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів уряд України відніс до пріоритетних напрямів національної політики. Введення нових правових актів про протидію незаконному обігу наркотичних речовин на території України, а також Переліку наркотичних засобів зумовило потребу розробити низку методичних рекомендацій експертного дослідження синтетичних наркотичних речовин [1—7].

Серед похідних фенілетиламіну є синтетичні речовини, що мають дуже сильну фізіологічну дію [4—9]. Деякі з них, такі як амфетамін (фенамін) і метамфетамін (первітин), застосовуються у медицині під час клінічного лікування депресій, хронічної втоми та регулювання ваги (з цієї метою вони вживаються перорально, але у разі застосування у вигляді ін'єкцій їхня дія значно зростає). Постійне внутрішньовенне застосування цих препаратів викликає сильну психічну залежність. Як об'єкт досліджень у цій статті обрано 3,4-метилен-діоксиметамфетамін (далі — МДМА) [4—9].

МДМА є синтетичним похідним фенілетиламіну, брутто-формула основи — $C_{11}H_{15}NO_2$, молекулярна вага — 193,2, поширений у незаконному обігу під назвами «Ecstasy», «ХТС», «ADAM». Препарат запатентовано у 1914 році. З того часу іноді МДМА застосовувався у психотерапії, але медичного схвалення не отримав. У незаконному обігу перебуває з кінця 1970-х років у вигляді таблеток, капсул, порошків (із вмістом активної речовини у 50—100 мг). У 1986 році його занесено до Списку I Конвенції [6]. Дія препарату починається через 30—60 хв і триває 6—8 год, він викликає високу психічну залежність [4—9].

Методики криміналістичного дослідження МДМА, якими послуговуються в системі МВС, побудовані на недостатньо чутливих хімічних і складних у виконанні інструментальних методах якісного та кількісного аналізу [9—14]: ІЧ-спектроскопії, тонкошаровій хроматографії, газорідинній хроматографії. Крім того, для кількісного визначення МДМА використовують також методи газової та високоефективної рідинної хроматографій. Аналіз МДМА у лабораторних умовах потребує багато часу, висококваліфікованих фахівців і значних витрат коштів на проведення складних етапів пробопідготовки. Його не завжди можна провести в оперативних умовах (наприклад, серію аналізів).

Крім основної наркотичної речовини, до складу таблеток МДМА, що перебувають у незаконному обігу, можуть входити такі речовини, як героїн, кофеїн, ефедрин, хінін, аспірин, лідокаїн, тестостерон (гормон), хлорамфенікол (антибіотик). Як наповнювачі використовують крохмаль, лактозу, глюкозу, фруктозу, кальцій карбонат, маніт, сорбіт і зв'язувальний компонент — полівініловий спирт [9—14].

Така велика кількість складових компонентів в об'єктах експертно-криміналістичних досліджень значно обтяжує проведення ідентифікації та кількісного вмісту МДМА у складних багатокомпонентних системах і загострює проблему аналітичного моніторингу. Виходячи з цього, актуальною проблемою є розробка нових способів кількісного визначення МДМА, які відрізняються простотою виконання, експресністю, достатньою чутливістю та селективністю, а також об'єктивністю виміру аналітичного сигналу на фоні використання простого і дешевого обладнання. Таким якість відповідають електрохімічні методи аналізу, а саме: амперометричне титрування та іонометрія. Як засвідчили попередні дослідження [15—16], найоптимальнішим аналітичним реагентом на органічні катіони (далі — ОК) нітрогеновмісних органічних речовин завдяки своїм особливим фізико-хімічним властивостям є стійкі комплексні аніонні частинки — гетерополіаніони (далі — ГПА) структури Кеггіна.

Матеріали та методики досліджень

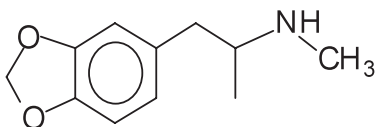
У роботі було використано такі хімічні реактиви.

1. Аналітичні реагенти на органічний катіон 3,4-метилендіоксиметамфетаміну — гетерополікислоти (далі — ГПК) структури Кеггіна:

- МФК (12-молібдофосфатна кислота) $\text{H}_3\text{PMo}_{12}\text{O}_{40} \times 26 \text{H}_2\text{O}$ марки «ч.д.а.»;
- ВФК (12-вольфрамофосфатна кислота) $\text{H}_3\text{PW}_{12}\text{O}_{40} \times 31 \text{H}_2\text{O}$ марки «ч.д.а.»;
- КФК (12-молібдохремнієва кислота) $\text{H}_3\text{SiMo}_{12}\text{O}_{40} \times 14 \text{H}_2\text{O}$ марки «ч.д.а.»;
- МВГК (2-молібдо-10-вольфрамогалієва кислота) $\text{H}_5\text{GaMo}_2 \text{W}_{10}\text{O}_{40} \times n \text{H}_2\text{O}$ марки «ч.д.а.».

2. МДМА синтетична похідна фенолетиламіну, брутто-формула основи — $\text{C}_{11}\text{H}_{15}\text{NO}_2$, молекулярна вага — 193,2.

Структурна формула основи МДМА:

3. Реактиви для виготовлення мембран іоноселективних електродів (далі — ICE):

- ПВХ (полівінілхлорид) С-70 марки «х.ч.»;
- матриця мембрани, ЦГ (циклогексанон) марки «ч.д.а.»;
- розчинник матриці.

Як мембранні розчинники-пластифікатори використано такі органічні розчинники:

- дибутилфталат (далі — ДБФ) марки «х.ч.»;
- диоктилфталат (далі — ДОФ) марки «х.ч.»;
- трикрезилфосфат (далі — ТКФ) марки «ч.».

Як електродноактивна речовина (далі — ЕАР) використано асоціати органічного катіону МДМА (Mdma) — з ГПА МФК — $(\text{Mdma})_3\text{PMo}_{12}\text{O}_{40}$, а також малорозчинні асоціати ОК МДМА (Mdma) з переліченими вище ГПК фосфору, кремнію та галію: $(\text{Mdma})_3\text{PW}_{12}\text{O}_{40}$, $(\text{Mdma})_4\text{SiMo}_{12}\text{O}_{40}$, $(\text{Mdma})_5\text{GaMo}_2\text{W}_{10}\text{O}_{40}$.

4. Прилад «АУ-4М» для проведення амперометричного титрування, що складається з таких вузлів: мікроамперметр М-95, блок живлення, система з двох електродів:

- індикаторний торцевий графітовий електрод з діаметром робочої поверхні 5 мм (швидкість обертання 660 об/с);
- електрод порівняння — насичений каломельний напівелемент.

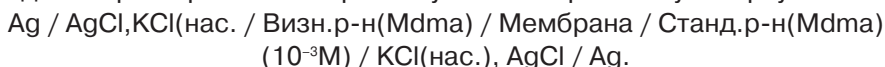
Методика амперометричного визначення

Точну наважку ОК МДМА розчиняють у 5 мл дистильованої води (у разі потреби для розчинення можна використовувати неорганічні кислоти та основи, однак рН середовища має бути у межах від 3,5 до 5,0), додають 5,0 мл 0,1 М розчину Na_2SO_4 як фоновий електроліт. Розчин кількісно переносять до електрохімічної комірки із системою електродів (індикаторний — обертальний графітовий електрод, електрод порівняння — насичений каломельний напівелемент), на яку накладають потенціал +0,10 В (виміри проводять під час перемішування розчину). Після встановлення значення нульового струму пробу титрують 1×10^{-3} М розчином МФК порціями по 0,5 мл, фіксуючи при цьому величину граничного струму ($I_{\text{гр}}$) через 20 с після додавання чергової порції титранту. Титрування проводять до помітного стрибка $I_{\text{гр}}$. Об'єм титранту, використаний на титрування, розраховують за кривою амперометричного титрування.

5. Пластифіковані полівінілхлоридні мембрани для ICE на основі мембранних розчинників-пластифікаторів — ДБФ, ДОФ, ТКФ, що синтезовані за стандартною

методикою [11]: 0,45г ПВХ розчиняють з 4,5 мл ЦГ при слабкому нагріванні на водяній бані, перемішуючи до повного розчинення. Окремо готують розчин наважки у межах 0,01—0,005 г ЕАР з 1,1 мл мембранного розчинника-пластифікатора на водяній бані, добре перемішуючи до повного розчинення. Отримані розчини у вигляді прозорої гомогенної рідинної суміші переносять до чашки Петрі діаметром 50 мм. Після повного випаровування ЦГ із суміші під витяжною шафою (3—4 доби) отримують прозору слабо-жовтого забарвлення еластичну плівку пластифікованої полівінілхлоридної мембрани.

6. Розчин, в якому вимочують ІСЕ перед використанням, з концентрацією, яка відповідає середині діапазону вмісту речовини, що визначається. Для реєстрації електродних характеристик використовують електрохімічну комірку:

Потенціометричні дослідження проводять на іономері ЕВ-74 із застосуванням системи електродів: індикаторний — ІСЕ на ОК МДМА та електрод порівняння — хлорид-срібний.

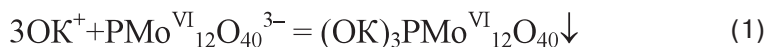
Методика іонометричного визначення

Точну наважку або об'єм зразка із вмістом 5—10 мг гідрохлориду МДМА розчиняють у дистильованій воді до концентрації на рівні 10^{-4} — 10^{-3} моль/л і переносять у мірну колбу на 25 мл, розчин доводять до мітки водою і кількісно переносять до електрохімічної комірки із системою електродів: ІСЕ оборотний до ОК МДМА як індикаторний, а хлорид-срібний як електрод порівняння. За допомогою іономеру вимірюють електрорушійну силу і за градувальним графіком визначають вміст гідрохлориду МДМА.

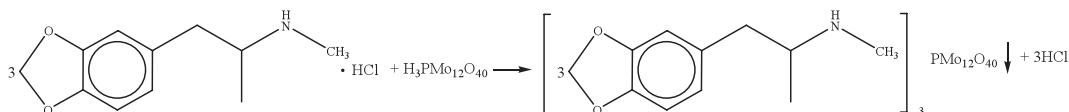
Результати дослідження та їх обговорення

ГПК структури Кеггіна (МФК, ВФК тощо, що використовують як аналітичні реагенти для визначення отрути, алкалоїдів, наркотичних і лікарських речовин, які вміщують основний аминний азот, широко застосовують в експертно-криміналістичній, фармацевтичній та аналітичній практиці [15—18].

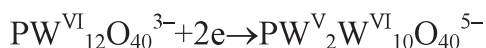
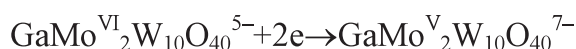
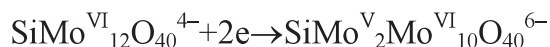
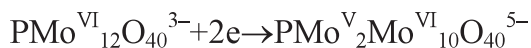
Використання гетерополікомплексів структури Кеггіна в електрохімічному аналізі базується як на окисно-відновних властивостях ГПА (їх здатності електрохімічно відновлюватися), так і на здатності ГПА кількісно осаджувати більшість нітрогенвмісних ОК з утворенням стійких малорозчинних у воді речовин з асоціативним характером хімічного зв'язку:

Під час взаємодії ОК МДМА з ГПА структури Кеггіна утворюються малорозчинні у воді речовини з іонно-асоціативним характером зв'язку з стехіометричним відношенням МДМА:ГПА, що підтверджено методом амперометричного титрування:

При катодній поляризації у межах від +0,5 до -0,5 В ОК МДМА є не електроактивною речовиною, тоді як ГПА структури Кеггіна на фоні 0,1 М розчину сульфату натрію дають чіткі хвилі відновлення двох атомів молібдену [10; 12; 13], при $E = +0,10 - +0,40$ В, і двох атомів вольфраму, при $E = -0,10 - 0$ В [10; 18]:

Величина сили граничного струму цього електродного процесу лінійно залежить від концентрації ГПК до 1×10^{-5} моль/л. Виходячи з того, що між речовиною, яка визначається, і титрантом проходить реакція утворення малорозчинної сполуки і титрант є електроактивною речовиною, можливе амперометричне титрування розчинів МДМА розчином ГПК з індикацією точки еквівалентності за силою дифузійного струму електровідновлення аніону ГПК (рис. 1). Для проведення експертно-криміналістичних досліджень розроблено методику амперометричного визначення ОК МДМА у зразках. Для проби зразка, яка містить 5,00 мг МДМА гідрохлориду, знайдено $5,04 \pm 0,05$ мг ($P = 0,95$; $n = 7$), $Sr = 0,016$; для проби експертного зразка, яка містить 10,00 мг ефедрину гідрохлориду, знайдено $10,05 \pm 0,11$ мг ($P = 0,95$; $n = 7$), $Sr = 0,013$.

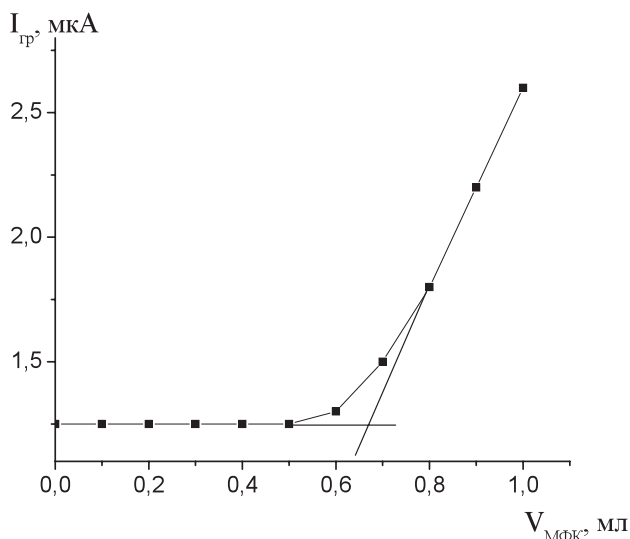

Рис. 1. Крива амперометричного титрування МДМА гідрохлориду розчином МФК
 $C_{\text{МФК}} = 1 \cdot 10^{-2}$ моль/л; $V_{\text{Мдма}} = 20$ мл; $C_{\text{Мдма}} = 1 \cdot 10^{-3}$ моль/л

Співвідношення реагуючих компонентів при взаємодії МДМА з МФК за результатами амперометричного титрування ($n = 5$, $P = 0,95$) такі: для (Мдма)х $\text{P}\text{Mo}_{12}\text{O}_{40}$ співвідношення $\text{Мдма}^+ : \text{P}\text{Mo}_{12}\text{O}_{40}^{3-}$ ($3,03 \pm 0,12$) : ($1,02 \pm 0,09$). Виходячи з результатів амперометричного титрування, можна дійти висновку про утворення

малорозчинного у воді іонного асоціату із загальною формулою $(\text{Mdma})_3\text{PMo}_{12}\text{O}_{40}$. Такі дослідження співвідношення ОК:ГПА амперометричним методом було проведено для МДМА з іншими представниками ГПА структури Кеггіна: $\text{PW}_{12}\text{O}_{40}^{3-}$, $\text{SiMo}_{12}\text{O}_{40}^{4-}$, $\text{GaMo}_2\text{W}_{10}\text{O}_{40}^{5-}$.

Важливою константою малорозчинних сполук, яка характеризує їх розчинність і поведінку у розчині, є іонний добуток (далі — ІД). Зважаючи на те, що чутливість і селективність ІСЕ визначається багатьма факторами, у тому числі і розчинністю асоціатів, які використовуються в ІСЕ як електродноактивні компоненти [15—18], актуальним питанням було дослідження впливу природи іона, що визначає потенціал, на величину ІД ЕАР. Визначити значення ІД асоціатів, що утворюються, дозволила розроблена методика амперометричного титрування ОК МДМА за допомогою ГПА структури Кеггіна.

Значення рівноважної концентрації ГПК для розрахунку ІД визначається з рівняння $I_{\text{гр}} = KC$; константа $K = \text{tg}\alpha$ обчислюється за градувальним графіком для вольтамперометричного визначення концентрації ГПА (рис. 2), а $I_{\text{гр}}$ — за кривими амперометричного титрування (рис. 1).

Результати визначення співвідношення ОК:ГПА та ІД розчинності асоціатів ОК МДМА з ГПА структури Кеггіна наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Результати визначення співвідношення реагуючих компонентів ОК: ГПА та добутку розчинності іонних асоціатів методом амперометричного титрування (n = 5, P = 0,95)

Іонний асоціат	Співвідношення ОК:ГПА	ІД іонного асоціату
$(\text{Mdma})_3\text{PMo}_{12}\text{O}_{40}$	$(3,03 \pm 0,12); (1,02 \pm 0,09)$	$(3,50 \pm 0,22) \cdot 10^{-23}$
$(\text{Mdma})_3\text{PW}_{12}\text{O}_{40}$	$(3,04 \pm 0,02); (1,05 \pm 0,02)$	$(3,34 \pm 0,45) \cdot 10^{-25}$
$(\text{Mdma})_4\text{SiMo}_{12}\text{O}_{40}$	$(4,03 \pm 0,02); (1,04 \pm 0,02)$	$(6,33 \pm 0,11) \cdot 10^{-26}$
$(\text{Mdma})_5\text{GaMo}_2\text{W}_{10}\text{O}_{40}$	$(5,03 \pm 0,05); (1,02 \pm 0,04)$	$(2,13 \pm 0,13) \cdot 10^{-27}$

Як видно з табл. 1, значення ІД асоціатів залежать від співвідношення ОК:ГПА, яке, у свою чергу, визначається зарядом ГПА та природою центрального атома-комплексоутворювача. Використання як ЕАР малорозчинних у воді іонних асоціатів дозволяє значно покращити електродні характеристики ІСЕ, такі як нижня межа визначення ОК, час «життя» ІСЕ та селективність визначення ОК МДМА за наявності речовин, що заважають. Значення ІД отриманих малорозчинних асоціатів доволі низькі — у межах 10^{-23} — 10^{-28} . Низька розчинність ЕАР, які входять до складу мембрани в ІСЕ, визначає їх достатньо високу чутливість і селективність, а також збільшення часу «життя» мембрани ІСЕ у зв'язку з тим, що ця речовина через свою низьку розчинність у воді важче вимивається з фази мембрани.

Низька розчинність отриманих асоціатів у воді та гарна розчинність в органічних розчинниках, електростатичний характер зв'язку макроіонів у них, а також сталі співвідношення компонентів дозволяють дійти висновку про можливість їх використання як електродноактивних речовин для розробки ІСЕ, призначених для визначення ОК МДМА.

Результати УФ- та ІЧ-спектрофотометричного аналізу реакції взаємодії гідрохлоридної солі МДМА з ГПА структури Кеггіна [18] свідчать, що найкращими аналітичними реагентами є МФК і ВФК, які утворюють з ОК МДМА малорозчинні

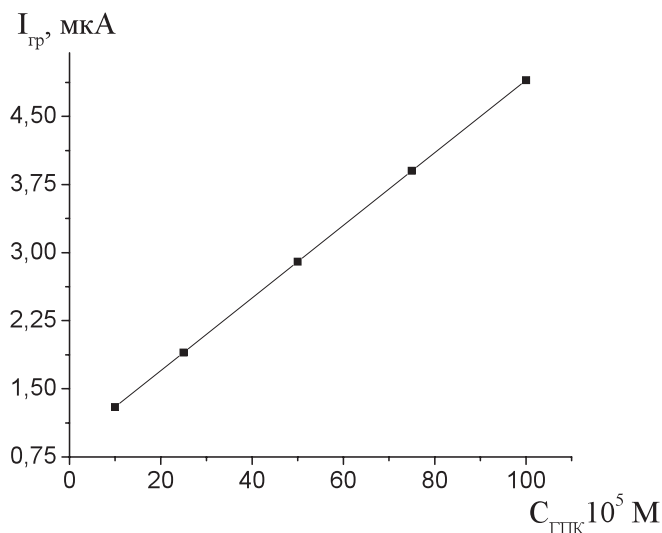

Рис. 2. Градувальний графік для вольтамперометричного визначення концентрації МФК, $E = 0,30 \text{ В}$, $pH = 3$, фон — $0,1 \text{ М}$ розчин натрію сульфату

осади з іонно-асоціативним характером зв'язку між ОК МДМА та ГПА $\text{PMo}^{\text{VI}}_{12}\text{O}_{40}^{3-}$ та $\text{PW}^{\text{VI}}_{12}\text{O}_{40}^{3-}$. Підвищення негативного заряду ГПА в ряду ГПК $\text{H}_4\text{SiMo}_{12}\text{O}_{40}$, $\text{H}_5\text{GaMo}_2\text{W}_{10}\text{O}_{40}$ призводить до появи ковалентної взаємодії ОК з ГПА, що не сприяє використанню малорозчинних сполук $(\text{Mdma})_4\text{SiMo}_{12}\text{O}_{40}$, $(\text{Mdma})_5\text{GaMo}_2\text{W}_{10}\text{O}_{40}$ як ефективних ЕАР при синтезі мембран ІСЕ, оборотних до ОК МДМА через різке зниження іонообмінних властивостей ковалентних малорозчинних сполук порівняно з іонними асоціатами.

Під час дослідження розроблено ІСЕ, чутливі до органічного катіону МДМА (Mdma) з пластифікованою полівінілхлоридною мембраною, в якій як ЕАР використано іонні асоціати $(\text{Mdma})_3\text{PMo}_{12}\text{O}_{40}$ та інші ЕАР на основі ГПК $\text{H}_3\text{PW}_{12}\text{O}_{40}$, $\text{H}_4\text{SiMo}_{12}\text{O}_{40}$, $\text{H}_5\text{GaMo}_2\text{W}_{10}\text{O}_{40}$: $(\text{Mdma})_3\text{PW}_{12}\text{O}_{40}$, $(\text{Mdma})_4\text{SiMo}_{12}\text{O}_{40}$, $(\text{Mdma})_5\text{GaMo}_2\text{W}_{10}\text{O}_{40}$. У табл. 2 наведено електродні характеристики ІСЕ, оборотних до ОК МДМА з ЕАР на основі ОК МДМА та ГПА структури Кеггіна.

Таблиця 2

Основні електродні характеристики ІСЕ з ЕАР на основі ОК МДМА та ГПА структури Кеггіна залежно від природи мембранного розчинника-пластифікатора та вмісту ЕАР

Пластифікатор	Склад ЕАР	Вміст ЕАР у мембрані, г	S , мВ/р	Інтервал лінійності, моль/л	Сміп, моль/л	Час життя, доба
ДБФ	$(\text{Mdma})_3\text{PMo}_{12}\text{O}_{40}$	$m = 0,01$	60	$10^{-2}-10^{-5}$	$1 \cdot 10^{-5}$	80–90
		$m = 0,005$	58	$10^{-2}-10^{-5}$	$2 \cdot 10^{-5}$	70–80
	$(\text{Mdma})_3\text{PW}_{12}\text{O}_{40}$	$m = 0,01$	60	$10^{-2}-10^{-5}$	$1 \cdot 10^{-5}$	100–110
		$m = 0,005$	58	$10^{-2}-10^{-5}$	$3 \cdot 10^{-5}$	60–80
	$(\text{Mdma})_4\text{SiMo}_{12}\text{O}_{40}$	$m = 0,01$	52	$10^{-2}-10^{-5}$	$3 \cdot 10^{-5}$	80–95
		$m = 0,005$	52	$10^{-2}-10^{-4}$	$3 \cdot 10^{-4}$	60–70

Пластифікатор	Склад ЕАР	Вміст ЕАР у мембрані, г	S, мВ/р	Інтервал лінійності, моль/л	Стіп, моль/л	Час життя, доба
ДБФ	(Mdma) ₅ GaMo ₂ W ₁₀ O ₄₀	m = 0,01	53	10 ⁻² –10 ⁻⁵	3•10 ⁻⁵	90–100
		m = 0,005	53	10 ⁻² –10 ⁻⁴	3•10 ⁻⁴	60–70
ДОФ	(Mdma) ₃ PMo ₁₂ O ₄₀	m = 0,01	55	10 ⁻² –10 ⁻⁵	1•10 ⁻⁵	90–100
		m = 0,005	54	10 ⁻² –10 ⁻⁵	3•10 ⁻⁵	90–110
	(Mdma) ₃ PW ₁₂ O ₄₀	m = 0,01	57	10 ⁻² –10 ⁻⁵	1•10 ⁻⁵	90–110
		m = 0,005	53	10 ⁻² –10 ⁻⁵	5•10 ⁻⁵	70–90
	(Mdma) ₄ SiMo ₁₂ O ₄₀	m = 0,01	55	10 ⁻² –10 ⁻⁵	4•10 ⁻⁵	70–90
		m = 0,005	52	10 ⁻² –10 ⁻⁵	4•10 ⁻⁵	90
	(Mdma) ₅ GaMo ₂ W ₁₀ O ₄₀	m = 0,01	53	10 ⁻² –10 ⁻⁵	3•10 ⁻⁵	90–100
		m = 0,005	51	10 ⁻² –10 ⁻⁵	5•10 ⁻⁵	80
ТКФ	(Mdma) ₃ PMo ₁₂ O ₄₀	m = 0,01	59	10 ⁻² –10 ⁻⁶	2•10 ⁻⁶	100–110
		m = 0,005	56	10 ⁻² –10 ⁻⁵	3•10 ⁻⁵	110–110
	(Mdma) ₃ PW ₁₂ O ₄₀	m = 0,01	59	10 ⁻² –10 ⁻⁶	4•10 ⁻⁶	100–110
		m = 0,005	57	10 ⁻² –10 ⁻⁵	4•10 ⁻⁵	100
	(Mdma) ₄ SiMo ₁₂ O ₄₀	m = 0,01	55	10 ⁻² –10 ⁻⁵	4•10 ⁻⁵	100–110
		m = 0,005	52	10 ⁻² –10 ⁻⁵	3•10 ⁻⁵	110
	(Mdma) ₅ GaMo ₂ W ₁₀ O ₄₀	m = 0,01	54	10 ⁻² –10 ⁻⁵	2•10 ⁻⁵	100–110
		m = 0,005	52	10 ⁻² –10 ⁻⁵	4•10 ⁻⁵	100

Отже, електродна функція ІСЕ залежить від властивостей використовуваної ЕАР, а саме від природи іона, що визначається, та протиіона, які входять до складу ЕАР, а також від природи мембранного розчинника-пластифікатора.

Таким чином, дослідження електродної функції розроблених ІСЕ, оборотних до ОК МДМА залежно від природи ГПА як протиіона ЕАР і природи мембранного розчинника, свідчить, що найкращі електродні характеристики спостерігаються у разі використання ТКФ як мембранного розчинника-пластифікатора. З іншими мембранними розчинниками-пластифікаторами — ефірами фталевої кислоти ДБФ, ДОФ — електродна функція ІСЕ має приблизно однакові показники.

Електродна функція розроблених ІСЕ, оборотних до ОК МДМА залежно від природи ГПА структури Кеггіна, має тенденцію до закономірного зниження величини нахилу S електродної функції у разі переходу від ГПА фосфору та кремнію до змішанолігандного ГПА галію, що є логічною кореляцією зі зміною заряду ГПА від –3 до –5 відповідно. У разі підвищення заряду ГПА відбувається поступовий перехід іонно-асоціативного зв'язку між макроіонами ОК МДМА та ГПА структури Кеггіна до ковалентної взаємодії, що не сприяє нормальному функціонуванню пластифікованих полівінілхлоридних мембран ІСЕ. Отже, оптимальним мембранним розчинником-пластифікатором мембран ІСЕ, оборотних до ОК МДМА, є ТКФ, а як протиіон ЕАР краще використовувати ГПА структури Кеггіна з центральним атомом-комплексоутворювачем — фосфором — PMo₁₂O₄₀³⁻, PW₁₂O₄₀³⁻, виходячи із заряду ГПА. ТКФ є оптимальним мембранним розчинником-пластифікатором для полівінілхлоридних мембран ІСЕ, зважаючи на радіус його молекул (18 Å)

та довжину зв'язку між полярними групами полівінілхлориду 19—21,5 А, тому у структурі полівінілхлоридної матриці може сольватуватися не більше однієї молекули ТКФ. Також цей пластифікатор має найбільшу серед полярних пластифікаторів діелектричну проникність ($\epsilon = 6,7$), що сприяє гарній розчинності ЕАР у ТКФ і кращій дифузії полярних часток ЕАР у структурі полівінілхлоридної мембрани ІСЕ.

Вибір лігандного оточення Мо чи W визначається додатковими показниками ЕАР: добутком розчинності, стійкістю ГПА, часом функціонування мембран ІСЕ.

Під час дослідження встановлено, що електродна функція ІСЕ $E = f(-\lg C_i)$ лінійна в інтервалі концентрацій 10^{-2} — 10^{-5} моль/л, а нахил градувального графіка зменшується у разі переходу до протиіону ЕАР з більшим негативним зарядом або чутливість електродів зменшується в ряду ІСЕ на основі протиіонів $\text{PMo}_{12}\text{O}_{40}^{3-} = \text{PW}_{12}\text{O}_{40}^{3-} > \text{SiMo}_{12}\text{O}_{40}^{4-} > \text{GaMo}_2\text{W}_{10}\text{O}_{40}^{5-}$ (табл. 3).

Таблиця 3

**Регресійний аналіз градувальних графіків ІСЕ,
оборотних до ОК МДМА (мембранний розчинник-пластифікатор —
ТКФ, вміст ЕАР $m = 0,01$ г)**

ЕАР	A	b	S _a ²	S _b ²	R
(Mdma) ₃ PMo ₁₂ O ₄₀	145,33	59,0	1,15	1,59	0,9999
(Mdma) ₃ PW ₁₂ O ₄₀	143,83	59,0	2,08	2,89	0,9998
(Mdma) ₄ SiMo ₁₂ O ₄₀	128,83	55,0	2,82	3,28	0,9993
(Mdma) ₅ GaMo ₂ W ₁₀ O ₄₀	140,33	54,0	2,31	4,18	0,9991

Зниження чутливості пов'язане зі зменшенням вмісту ЕАР у мембрані ІСЕ, зважаючи на те, що розчинність асоціатів з протиіонами SiMo₁₂O₄₀⁴⁻ і GaMo₂W₁₀O₄₀⁵⁻ у мембранних розчинниках менша, ніж в ЕАР з PMo₁₂O₄₀³⁻ та PW₁₂O₄₀³⁻.

Отже, ІСЕ, призначені для визначення ОК МДМА, мають катіонну функцію з нахилами, близькими до теоретичного для однозарядних катіонів. Статистична обробка даних методом найменших квадратів свідчить про високу точність вимірювання потенціалу, а дисперсії S_a² і S_b² констант а і b та коефіцієнт кореляції r характеризують близькість досліджуваної залежності до функціональної (рис. 3).

Вплив кислотності розчину на електродні характеристики ІСЕ, оборотного до ОК МДМА Mdma⁺ вивчався з використанням стандартних розчинів з концентраціями в межах 1×10^{-6} — 1×10^{-2} моль/л ОК і різними значеннями рН (2,0—9,0), які підтримувалися розчинами HCl і NaOH.

Вивчення залежності електрохімічних властивостей ІСЕ від рН розчину показало, що нахил градувальних графіків зберігає постійне значення в інтервалі рН від 4,0 до 7,0. Під час збільшення кислотності розчину спостерігається звуження діапазону лінійності та зменшення нахилу електродної функції. Тому у подальших дослідженнях використовувалися серії розчинів ОК МДМА Mdma⁺ з рН = 4,0—7,0.

Час відгуку ІСЕ було визначено «методом занурення» при зміні концентрації іона, який становить при малих концентраціях 50—70 с для ІСЕ, оборотних до ОК МДМА Mdma⁺, і 30—40 с для ІСЕ на великі концентрації (10^{-3} — 10^{-2} моль/л).

Стабільність і відтворюваність результатів показників ІСЕ з часом не змінюються більше як $\pm(2,0$ — $2,5)$ мВ/добу. Час життя ІСЕ залежить від способу їх зберігання: найдовший (100—110 діб) він у електродів, які зберігалися на повітрі, а за

40—60 хв до вимірювання вимочувалися у розчині з концентрацією, що відповідає середині діапазону вмісту речовини, що визначається.

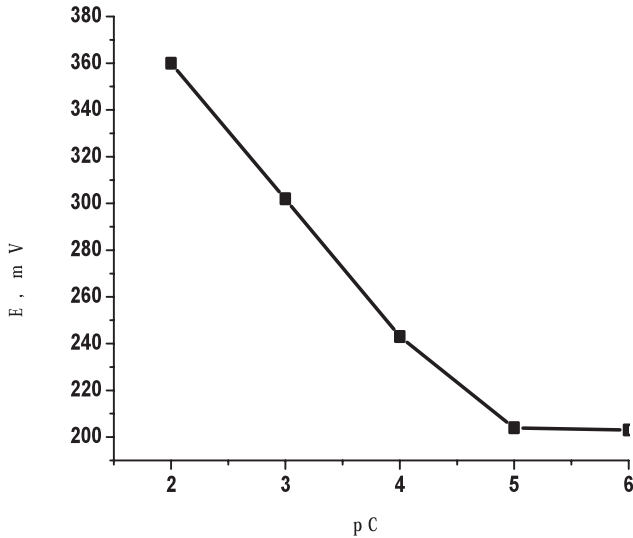

Рис. 3. Електродна функція, оборотного до ОК МДМА Мdma+. EAP — (Мdma)зРМo12O4o, рН 5,0, мембранний розчинник — пластифікатор — ТКФ

Важливою електродною функцією ICE є його селективність до іона, що визначається на фоні можливого ряду іонів, що заважають. В основі методів визначення коефіцієнтів селективності ICE — рівняння для мембранного потенціалу електрода, що знаходиться у змішаному розчині:

$$E = E_0 + \frac{S}{z_i} \lg \left[a_i + \sum K_{i/j}^{\text{pot}} \cdot a_j^{z_i/z_j} \right], \quad (2)$$

де: S — нахил калібрувального графіка ICE;
 z_i і z_j — заряди основного іона та іона, що заважає;
 $K_{i/j}^{\text{pot}}$ — потенціометричний коефіцієнт селективності, величина якого показує ступінь впливу іона j, що заважає, на потенціал електроду, що визначається іоном i.

Зважаючи на те, що у продукції, яка містить ОК МДМА Мdma+, також можуть бути наявні інші азотовмісні органічні лікарські засоби, мінеральні солі, а також оптичні ізомери ефедрину, методом змішаних розчинів було визначено потенціометричні коефіцієнти селективності розроблених ICE стосовно речовин, що заважають. Коефіцієнти селективності розраховувалися за формулою:

$$K_{i/j}^{\text{pot}} = a_i / a_j \quad (3)$$

Крім того, було визначено селективність розроблених ICE стосовно деяких біогенних катіонів і деяких органічних катіонів. Визначені коефіцієнти селективності ICE наведено в табл. 4.

Таблиця 4

**Потенціометричні коефіцієнти селективності $K_{i/j}$ ICE,
оборотного до ОК МДМА $Mdma^+$ (i — катіон, що визначається;
 j — катіон, що заважає), EAP-($Mdma$) $_3$ PMo $_{12}$ O $_{40}$;
MP — пластифікатор — ТКФ, pH 6,0**

ICE для визначення ОК	$K_{i/j}$						
	Ефедрин	Псевдоефедрин	Кофеїн	Амфетамін	Ca ²⁺	Mg ²⁺	K ⁺
$Mdma^+$	0,200	0,250	0,020	0,150	0,010	0,010	0,010

Виходячи з цих даних, можна дійти висновку, що зазначені неорганічні катіони та ОК кофеїну суттєво не заважають електродній функції розроблених ICE, оборотних до ОК МДМА $Mdma^+$, тоді як за наявності ОК ефедрину, псевдоефедрину та амфетаміну, що заважають, електродна функція ICE до ОК МДМА зберігається лише при 4—7-кратному надлишку останніх.

Таким чином, дослідження електрохімічних характеристик розроблених ICE, оборотних до ОК МДМА, дозволило визначити оптимальні параметри й умови функціонування ICE, врахувати особливості хімічної поведінки досліджуваних речовин і розробити прості у виконанні та експресні методики іонометричного визначення МДМА у різноманітних аналітичних об'єктах.

Визначення МДМА в експертних зразках методом іонометрії

За розробленою методикою прямого потенціометричного визначення ОК МДМА у зразках для експертно-криміналістичних досліджень з використанням розробленого ICE (EAP — ($Mdma$) $_3$ PMo $_{12}$ O $_{40}$, pH 5,0, мембранний розчинник — пластифікатор — ТКФ) наважку або об'єм зразка розчиняють у дистильованій воді до концентрації на рівні 10^{-4} — 10^{-3} моль/л і переносять у мірну колбу на 25 мл. Розчин доводять до мітки водою і кількісно переносять до електрохімічної комірки із системою електродів: ICE, оборотний до МДМА гідрохлориду як індикаторний, а хлорид-срібний як електрод порівняння. За допомогою іономеру EB-74 вимірюють електрорушійну силу і за градувальним графіком (рис. 1) визначають вміст МДМА гідрохлориду. Для проби зразка, яка містить 5,00 мг МДМА гідрохлориду, виявлено $5,05 \pm 0,06$ мг ($P = 0,95$; $n = 7$), $S_r = 0,019$, для проби експертного зразка, яка містить 10,00 мг МДМА гідрохлориду, знайдено $9,97 \pm 0,15$ мг ($P = 0,95$; $n = 7$), $S_r = 0,017$.

Правильність отриманих результатів було перевірено методом добавок (табл. 5).

Таблиця 5

Результати визначення МДМА гідрохлориду в експертних зразках і перевірка правильності методом іонометричного аналізу ($n = 7$, $P = 0,95$)

m, мг	Добавка, мг	($x \pm \delta$), мг	S_r
5,00	—	$5,05 \pm 0,06$	0,019
10,00	—	$9,97 \pm 0,15$	0,017
10,00	1,00	$11,06 \pm 0,09$	0,020
	2,00	$12,07 \pm 0,08$	0,021
	3,00	$12,91 \pm 0,09$	0,018

Перевагами запропонованої методики прямого потенціометричного визначення гідрохлориду є її висока чутливість (10^{-5} моль/л), селективність та експресивність.

Отримані дані підтверджують правильність результатів іонометричного визначення ефедрину гідрохлориду і свідчать про відсутність систематичної помилки.

Список використаної літератури

1. Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів : Закон України від 15 лютого 1995 року № 60/95-ВР : станом на 30 березня 1995 року / Верховна Рада України. — К., 1995.
2. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними : Закон України від 15 лютого 1995 року № 62/95-ВР : станом на 30 березня 1995 року / Верховна Рада України. — К., 1995.
3. Про внесення змін до Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» : Закон України від 22 грудня 2006 року № 530-V : станом на 22 грудня 2006 року / Верховна Рада України. — К., 2006.
4. Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів : постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 року № 770.
5. Единая конвенция о наркотических средствах 1961 года с поправками, внесенными в соответствии с Протоколом 1972 года о поправках к Единой конвенции о наркотических средствах 1961 года. — Вена, 1993.
6. Конвенция о психотропных веществах 1971 года. — Вена, 1971.
7. Конвенция Организации Объединенных Наций о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ 1988 года. — Вена, 1988.
8. Удод А.П. Наркотичні засоби, психотропні речовини та їх розпізнавання / А.П. Удод. — К. : РВВ МВС України, 1997.
9. Экспертное исследование производных амфетамина : метод. реком. / [Алексеев И.Г., Беляев А.В., М.А. Дроздов и др.] — М. : ЭКЦ МВД России, 1997. — 47 с.
10. Бобранский Б. Количественный анализ органических соединений / Б. Бобранский ; пер. с польск. — М. : Госхимиздат, 1961. — 270 с.
11. Эшворт М.Р.Ф. Титриметрические методы анализа органических соединений. — Ч. 2: Методы количественного титрования / М.Р.Ф. Эшворт ; пер. с англ. — М. : Химия, 1972. — 1106 с.
12. Денеш И. Титрование в неводных средах / И. Денеш. — М. : Мир, 1971. — 414 с.
13. Шемякин Ф.М. Хроматографический анализ. Введение в теорию и практику / Шемякин Ф.М., Мицеловский Э.С., Романов Д.В. — М. : Госхимиздат, 1955. — 208 с.
14. Кисин М.В. Применение хроматографии в тонких слоях при исследовании вещественных доказательств / Кисин М.В., Савина В.С., Семкин Е.П. — М. : ВНИИ МВД СССР, 1973.
15. Використання гетерополіаніонів структури Кеггіна в аналізі органічних сполук / [Ткач В.І., Карандеева Н.І., Циганок Л.П., Вишнікін А.Б.]. — Дніпропетровськ : УДХТУ, 2002. — 184 с.
16. Ткач В.І. Гетерополіаніони як аналітичні реагенти на азотвміщуючі органічні речовини / В.І. Ткач. — Дніпропетровськ : ДДУ, 1995. — 196 с.
17. Ализарин И.П. Электрохимические методы в аналитической химии гетерополисоединений / И.П. Алимарин, Е.Н. Дорохова // Журнал аналитической химии. — 1980. — Т. 35. — № 12. — С. 2000—2019.
18. Стекльнов А.Л. Дослідження взаємодії амфетамінових похідних з гетерополіаніоном $\text{PMo}_{12}\text{O}_{40}^{3-}$ методом ІЧ-спектроскопії / Стекльнов А.Л., Головей О.П., Ткач В.І. // Криміналістичний вісник. — 2005. — № 2 (4) — С.91—94.

УДК: 343.131.5:343.148

А.М. Гаркуша, начальник сектору

*Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України в Херсонській області*

ПРО ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРИСУТНОСТІ ІНШИХ (КРІМ ЕКСПЕРТА) ОСІБ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ

Розглянуто питання щодо реалізації права обвинуваченого надавати пояснення експертові у формі присутності обвинуваченого під час проведення експертом окремих досліджень. Запропоновано алгоритм дій слідчого при заявленому обвинуваченим клопотанні бути присутнім під час проведення судової експертизи.

Ключові слова: обвинувачений, судова експертиза, право надавати пояснення, присутність, заходи безпеки.

Рассмотрен вопрос реализации права обвиняемого давать пояснения эксперту в форме присутствия обвиняемого при проведении экспертом отдельных исследований. Предложен алгоритм действий следователя при заявленном обвиняемым ходатайстве присутствовать при проведении судебной экспертизы.

The article deals the problems arising during imposition and execution of forensic examination in criminal process and proposes ways of their solution. Especially, the author pays his attention to the cases when an accused exercises his right to testify to the examiner during forensic examination.

Призначення та проведення судових експертиз у кримінальних справах є одним із часто використовуваних процесуальних заходів, до якого вдаються слідчі для встановлення істини у справі.

Важливу роль у процесі розслідування злочинів, у тому числі і стосовно призначення та проведення судових експертиз, відіграє робота слідчого з обвинуваченим. Адже необґрунтовані відмови слідчого у відповідь на волевиявлення обвинуваченого реалізувати свої права можуть призвести до негативних наслідків як для розслідування справи, так і особисто для слідчого.

Зазначене стосується насамперед забезпечення слідчим права обвинуваченого надавати пояснення експерту, передбаченого п. 4 частини першої ст. 197 Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України), зокрема у формі присутності обвинуваченого під час проведення окремих досліджень (частина друга ст. 197 КПК України). З одного боку, адекватне розуміння особливостей права надавати пояснення експертові та правильна організація його реалізації повною мірою гарантують обвинуваченому право на захист, сприяють

встановленню істини у справі, забезпечують справедливий суд. З іншого боку, реалізація цих законодавчих положень у практичній діяльності слідчих, суддів і судових експертів є неоднозначною та багато в чому суперечливою.

Окремі обвинувачені та їх захисники, хибно розуміючи суть передбаченої можливості обвинуваченого бути присутнім під час проведення експертом окремих досліджень або свідомо зловживаючи наданими обвинуваченому правами, заявляють невмотивовані клопотання до слідчого про дозвіл на це. Такі необґрунтовані клопотання мають зазвичай провокаційний характер. Їх мета — затягнути процес розслідування, ускладнити його, відволікти слідчого від суттєвих дій з розслідування злочину. Водночас слідчі в окремих випадках приймають рішення про присутність обвинуваченого під час проведення досліджень безпідставно, лише за необґрунтованим клопотанням останнього без зазначення чіткої мети. Основним мотивом для прийняття таких рішень стає побоювання слідчого отримати у подальшому скарги на свої дії, можливе направлення справи на додаткове розслідування, передбачене постановою Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах», тощо [1].

Думка науковців щодо зазначеного права обвинуваченого є неоднозначною. Одні вчені вважають, що таке право впливає із положень ст. 63 Конституції України, яка гарантує підозрюваному, обвинуваченому чи підсудному право на захист [2; 3, с. 435] та разом з іншими наданими правами «сприяє більш повному та об'єктивному встановленню обставин справи за допомогою такого засобу доказування, як висновок експерта» [4, с. 66]. Натомість, на думку інших, передбачена у ст. 4 Закону України «Про судову експертизу» присутність учасників процесу у передбачених законом випадках під час проведення судової експертизи є гарантією незалежності судового експерта та правильності його висновку [5].

КПК України та Закон України «Про судову експертизу» у жодній з норм не передбачають надання можливості іншим особам (крім обвинуваченого) бути присутніми під час проведення експертом окремих досліджень. У наукових колах, зокрема В.Г. Гончаренком, висловлено думку про надання можливості бути присутнім під час проведення експертизи (крім обвинуваченого) слідчому, а також судді та учасникам судового процесу, якщо експертиза проводиться не в залі судового засідання [4, с. 65].

Така різноманітність думок учених і змісту законодавчих положень про присутність осіб під час проведення судових експертиз та їх різне застосування на практиці вказують на недосконалість чинного законодавства з цього питання, наявність у ньому прогалин.

До цього часу питання про окремі аспекти присутності інших (крім експерта) осіб під час проведення судових експертиз у кримінальних справах не було предметом окремого наукового дослідження. Тому мета цієї статті — визначення змісту права обвинуваченого надавати пояснення експерту за умов його присутності під час проведення експертом окремих досліджень, а також визначення процесуального порядку здійснення та оформлення досліджуваного процесуального заходу, переліку супутніх заходів, що потребують обов'язкового вжиття.

Передусім слід зауважити, що передбачена законом можливість бути присутнім під час проведення експертом досліджень не є правом обвинуваченого. Таке

твердження впливає з того, що такого права у вичерпному переліку прав, передбачених частиною першою ст. 197 КПК України, немає. Вочевидь, така можливість тісно пов'язана з правом обвинуваченого надавати пояснення експерту, про що свідчить граматичне тлумачення першого речення частини другої ст. 197 КПК України: «Обвинуваченому за його клопотанням слідчий може дозволити бути присутнім під час проведення експертом окремих досліджень і давати пояснення» [6].

Сурядний сполучник «і» нерозривно та безальтернативно пов'язує описання можливості бути присутнім і закріплене далі за текстом ст. 197 КПК України право давати пояснення експерту. Також на визначення присутності обвинуваченого як особливої форми надання ним пояснень вказує те, що слідчий має право не дозволити обвинуваченому бути присутнім під час проведення експертом окремих досліджень. Водночас права обвинуваченого, закріплені у частині першій ст. 197 КПК України, слідчий зобов'язаний забезпечити без застережень та умов.

Напевно, присутність обвинуваченого під час проведення окремих досліджень є саме однією з форм реалізації права обвинуваченого надавати пояснення. Іншими, менш організаційно складними формами, про які безпосередньо не зазначено у ст. 197 КПК України, є допит обвинуваченого у присутності судового експерта або без нього поза місцем проведення експертизи, наприклад, у службовому кабінеті слідчого чи в умовах слідчого ізолятора.

Автор навчального посібника із судово-бухгалтерської експертизи Г.Г. Мумінова-Савіна дотримується схожої точки зору щодо доцільності у деяких випадках проводити допит обвинуваченого у присутності експерта [7]. У контексті реалізації прав обвинуваченого ініціатором надання пояснень є не слідчий і не експерт, а безпосередньо обвинувачений.

Слід зазначити, що розуміння розмежування прав обвинуваченого та форм їх реалізації є важливим з огляду на те, що дозволяє слідчому адекватно вирішувати клопотання по суті, не втягуючись у провокаційні дискусії та не приймаючи зайвих рішень, що відповідає принципу процесуальної економії.

Розглядаючи клопотання обвинуваченого про намір бути присутнім під час проведення експертом окремих досліджень, слідчий має встановити мету такої присутності. Зокрема, він може вимагати від обвинуваченого зазначення у тексті клопотання мети або провести допит обвинуваченого, під час якого поставити запитання про таку мету, якщо обвинувачений з певних причин свідомо не назвав її. У будь-якому разі мета присутності обвинуваченого під час проведення окремих досліджень експертом має бути зазначена у матеріалах справи.

Якщо заявлена обвинуваченим мета присутності не пов'язана з наданням пояснень експерту або обвинувачений на прямі запитання під час допиту щодо такої мети не відповідає, слідчий без додаткових консультацій має право відмовити у задоволенні такого клопотання з дотриманням вимог ст. 129 КПК України.

За наявності заявленого обґрунтованого клопотання обвинуваченим про бажання надати пояснення експерту саме під час проведення окремих досліджень право слідчого дозволити або не дозволити таку присутність (фактично обрати одну з кількох форм отримання пояснень) органічно пов'язане з оцінкою слідчим доцільності обрання саме такої форми. Безперечно, вирішенню клопотання обвинуваченого має передувати його допит у присутності судового експерта або без нього для отримання від обвинуваченого пояснень, які пов'язані з призначенням і

проведенням експертизи. Протокол допиту обвинуваченого має бути надісланий експерту для оцінки по суті. Надані обвинуваченим пояснення мають розглядатися у протоколі як інформація, якій обов'язково слід надати оцінку під час проведення судової експертизи.

Крім того, пояснення обвинуваченого, надані за його ініціативи та призначені для експерта, мають бути оцінені слідчим у контексті доцільності їх надання саме під час проведення експертом окремих досліджень. Для такої оцінки потрібно зважати на думку експерта, яка має бути зафіксована, наприклад, у клопотанні до слідчого у відповідь на надісланий протокол допиту.

Експерт при цьому має викласти письмово своє переконання щодо:

- доцільності надання пояснень у присутності обвинуваченого під час проведення окремих досліджень, враховуючи можливості потенційного впливу пояснень на результати досліджень;

- переліку конкретних експертних досліджень у межах судової експертизи, за яких присутність обвинуваченого для надання пояснень бажана та сприятиме проведенню експертизи.

Лише після проведення допиту та вивчення клопотання експерта слідчий матиме змогу прийняти виважене рішення про дозвіл або відмову обвинуваченому у присутності під час проведення окремих досліджень експертом для надання йому пояснень.

Судова, слідча та експертна практика свідчить про те, що найчастіше клопотання про присутність під час проведення окремих досліджень експертом заявляються у разі проведення автотехнічних, автотоварознавчих, будівельно-технічних і судово-бухгалтерських експертиз [4, с. 15].

З досвіду експертної практики автора, що проводить судові комп'ютерно-технічні експертизи, доцільно навести кілька прикладів присутності обвинуваченого під час проведення досліджень та охарактеризувати їх.

Перший випадок стосується розслідування розповсюдження відеопродукції порнографічного характеру в одній з комп'ютерних мереж м. Херсона у 2005 році [8]. Зберігання відеофайлів на сервері та порядок доступу до них забезпечувався застосуванням файлової системи «Reiser4», яка на той час була найновітнішою для UNIX-подібних операційних систем. За ініціативи обвинуваченого він під час експертизи виконав низку алгоритмів з ідентифікації користувача-адміністратора, ввівши відомі лише йому логіни та паролі, що дало змогу позитивно відповісти на одне із запитань експертизи.

Щодо схожих випадків слід зазначити, що доволі широко розповсюджений біометричний контроль доступу до цифрових даних, зокрема за відбитком пальця руки, потребує присутності обвинуваченого для ідентифікації його особи з метою отримання доступу до даних. Багато моделей ноутбуків та окремі моделі флеш-накопичувачів USB, наприклад, Pretec i-Disk Touch, пропонують користувачеві за допомогою засобів біометричного контролю доступу захищати цифрові дані від сторонніх осіб [9, с. 47].

Другий випадок стосується розслідування шахрайства, вчиненого у великих розмірах мешканцем м. Херсона у 2009 році з наданням підробленого документа [10]. Обвинувачений заявив слідчому клопотання про свою присутність під час проведення експертизи, об'єктом якої були системні блоки комп'ютерів, вилучені

з офісу його фірми. Слідчий, незважаючи на те, що обвинувачений не зазначив мети такої присутності та не бажав надавати пояснення експерту, дозволив обвинуваченому бути присутнім під час проведення експертизи. Намагання експерта письмово роз'яснити слідчому, що присутність обвинуваченого є однією з форм надання пояснень, а не його правом, не змінило рішення слідчого. Натомість слідчий викликав обвинуваченого та запропонував йому обрати етапи досліджень, під час яких він бажав бути присутнім. Обвинувачений заявив про бажання бути присутнім упродовж усіх етапів проведення експертизи.

Зважаючи на те, що ця особа була обвинувачена у вчиненні особливо тяжкого злочину, експерт заявив слідчому про необхідність вжиття заходів для забезпечення експерта, майна експертної установи та об'єктів дослідження від потенційного силового впливу обвинуваченого у момент його присутності. На жаль, слідчий жодного рішення щодо цього питання не прийняв і не вжив відповідних заходів безпеки, проігнорувавши заяву експерта. Будучи працівником міліції, експерт скористався нормою іншого нормативного акта — Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», заявивши начальнику Управління МВС області про необхідність вжиття заходів безпеки [11]. Лише після цього було вжито відповідних заходів безпеки, а обвинувачений в останній момент відмовився бути присутнім під час проведення експертизи. Вочевидь, дії обвинуваченого мали провокаційний характер.

Слід наголосити, що присутність обвинуваченого під час проведення експертизи є нештатною ситуацією та потребує серйозної підготовки. Така підготовка має охоплювати як питання забезпечення особистої безпеки експерта, схоронності об'єктів дослідження та інструментальних засобів, так і безпеки самого обвинуваченого, враховуючи непоодинокі факти вчинення самогубства обвинуваченими.

Під час присутності обвинуваченого в експертній установі, яка є охоронюваним об'єктом відповідно до ст. 19 Закону України «Про судову експертизу» [5], режим її роботи змінюється. Це може виражатися у забороні іншим працівникам установи перебувати та переміщуватися в окремих блоках будівель, проводити дослідження в одному приміщенні з експертом, якому обвинувачений надає пояснення, зміні звичного місця проведення експертом окремих досліджень з міркувань безпеки та зручності розташування учасників тощо.

Безперечно, присутність будь-якого обвинуваченого під час проведення експертизи незалежно від тяжкості злочину, в якому він обвинувачується, є підставою для забезпечення такої безпеки в момент його перебування в експертній установі. Право на забезпечення безпеки передбачено ст. 51¹ та частиною третьою ст. 77 КПК України, відповідно до яких особи, що беруть участь у кримінальному судочинстві, у тому числі і судовий експерт, за наявності реальної загрози їх життю, здоров'ю, житлу чи майну мають право на забезпечення безпеки [6].

Крім того, враховуючи специфіку об'єктів, які досліджуються у межах судових експертиз, а саме їх виняткову вразливість і легкість знищення чи безповоротного пошкодження, присутність обвинуваченого часто є вкрай небажаною. Адже він може досить легко завдати непоправної шкоди об'єктам дослідження, які зберігають важливі для справи докази.

Сучасне процесуальне законодавство не передбачає обов'язку слідчого одночасно з наданням дозволу обвинуваченому бути присутнім під час проведення

окремих досліджень вирішувати питання про вжиття заходів безпеки. Отже, ініціатором вжиття таких заходів може бути лише сам судовий експерт, який може скористатися таким правом. З метою вжиття заходів безпеки відповідно до ст. 52¹ КПК України експерт має заявити слідчому у письмовій формі про загрозу своїй безпеці, безпеці об'єктів дослідження та майна під час проведення досліджень у присутності обвинуваченого.

Орган дізнання, слідчий, прокурор або суд, одержавши заяву, у порядку, передбаченому частиною другою ст. 52¹ КПК України, зобов'язані її перевірити у строк не більше ніж три доби, а у невідкладних випадках — негайно прийняти рішення про застосування або відмову у застосуванні заходів безпеки. Відповідно до свого рішення вони приймають мотивовану постанову чи ухвалу і передають її для виконання органу, на який покладено функції щодо вжиття заходів безпеки [6].

Орган, якому доручено вживати заходів безпеки, встановлює перелік необхідних заходів і способів їх реалізації, керуючись при цьому конкретними обставинами і необхідністю усунення існуючої загрози. Про заходи безпеки та умови їх здійснення повідомляють особу, взяту під захист.

Перелік заходів безпеки, що можуть вживатися, та порядок їх здійснення передбачено ст. 7 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». Напевно, у присутності обвинуваченого під час проведення окремих досліджень доцільно здійснювати особисту охорону експерта та охорону майна експертної установи (п. «а» частини першої ст. 7 Закону). В окремих випадках можливе видання спеціальних засобів індивідуального захисту (п. «б» частини першої ст. 7 Закону) [12].

Забезпечення заходів безпеки у присутності обвинуваченого, безперечно, є доцільним у більшості випадків, тому до процесуального законодавства доцільно внести відповідні зміни з метою встановлення обов'язку слідчого приймати рішення про застосування заходів безпеки одночасно з прийняттям рішення про дозвіл обвинуваченому бути присутнім під час проведення експертом окремих досліджень. Єдиним винятком із загального правила може бути письмова відмова експерта від застосування таких заходів. При цьому остаточне рішення (навіть за наявності такої відмови) має приймати слідчий.

Слушною є думка досвідчених науковців, зокрема Г.Г. Мумінової-Савіної та авторів науково-практичного коментаря до Кримінально-процесуального кодексу України, стосовно того, що факт присутності обвинуваченого під час проведення експертом окремих досліджень, надані ним пояснення, а також опис його дій під час проведення окремих досліджень (наприклад, виконана послідовність ідентифікаційних алгоритмів з метою отримання доступу до комп'ютерної інформації під час проведення комп'ютерно-технічної експертизи) мають бути відображені у висновку експерта [7; 13].

Також доцільним є відображення у відповідному протоколі допиту, складеному за місцем проведення окремих досліджень слідчим, факту надання обвинуваченим пояснень. Як відомо, експерт остаточне складає свій висновок після проведення досліджень та отримання їх результатів. У присутності обвинуваченого та за умов фіксації пояснень лише у висновку експерта обвинувачений не має можливості підтвердити підписом точність викладення своїх пояснень, що суперечить прийнятій у кримінальному процесі формі надання пояснень будь-якою особою.

Як слушно зазначає В.Г. Гончаренко, правові інститути — виклик, допит, взяття пояснень тощо — у судово-експертній діяльності не передбачені [4, с. 15]. Таким чином, присутність обвинуваченого з метою надання ним пояснень експерту тягне за собою необхідність присутності слідчого для фіксації пояснень у протоколі допиту.

Зрозуміло, що експерт зобов'язаний оцінити значення та охарактеризувати вплив отриманих від обвинуваченого пояснень на остаточний результат як окремих досліджень, так і висновків експертизи в цілому.

У разі потреби, ознайомившись з висновком експерта, слідчий має право допитати експерта з метою одержання роз'яснень або доповнення висновку, що передбачено ст. 201 КПК України [6]. Про допит експерта складається протокол, у межах оформлення якого експерт за ініціативи слідчого може конкретизувати окремі деталі пояснень обвинуваченого, які можуть мати характер спеціальних знань або визначений причинно-наслідковий зв'язок між поясненнями обвинуваченого та остаточними результатами експертизи. Також у межах допиту за наявності відповідних підстав можна визначити беззмістовність пояснень обвинуваченого та принципову неспроможність їх впливу на будь-який результат експертизи.

Не виключено, що пояснення, надані обвинуваченим експерту, можуть сприяти розкриттю злочину та відповідно до норми п. 1 частини першої ст. 66 КК України їх надання може бути визнано обставиною, що пом'якшує покарання. Отже, при обґрунтуванні такої пом'якшувальної обставини є можливість посилатися на протокол допиту обвинуваченого, проведеного у присутності судового експерта, висновок експерта та на протокол допиту експерта, в яких можуть бути відображені ознаки активного сприяння обвинуваченим розкриттю злочину на етапі призначення та проведення експертизи.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження щодо можливості обвинуваченого бути присутнім під час проведення експертом окремих досліджень, передбаченої КПК України, слід зазначити обґрунтованість існування у законодавстві такої форми надання пояснень обвинуваченим. Водночас удосконалення потребує організація прийняття рішення про обрання такої форми головним суб'єктом розслідування, та слід регламентувати заходи, пов'язані з безпекою експерта та майна. Відповідні норми мають бути передбачені і в Кримінально-процесуальному кодексі.

У науковій літературі висловлено думки про доцільність присутності інших осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, під час проведення експертизи, зокрема, як зазначає Б.В. Романюк, слідчого [14, с. 90—91]. Про надання обвинуваченому, який присутній під час проведення експертизи, права ставити запитання експерту, а також про розширення кола осіб, яким слідчий має право дозволити бути присутніми під час проведення експертом окремих досліджень, йдеться у публікації А.М. Титова [15]. Право присутнього під час проведення експертизи обвинуваченого вимагати від експерта роз'яснень суті застосованих методів та отриманих результатів передбачено п. 6 частини першої ст. 289 модельного КПК для держав — учасниць СНД [16]. Безперечно, проекти законодавчих новел, які стосуються форм і правил взаємодії судового експерта та інших осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві, потребують глибокого осмислення та широкого

обговорення перед розробленням відомчих методичних рекомендацій та ухваленням рішень про внесення змін до чинного процесуального законодавства.

Необґрунтовані зміни до порядку призначення та проведення експертиз можуть ввести у колапс судово-експертну діяльність, що спричинить однозначно негативні наслідки для правоохоронної діяльності у цілому. Натомість зважені нововведення можуть надати можливість ефективніше проводити роботу у межах такої форми застосування спеціальних знань, як проведення судової експертизи.

Узагальнюючи наведені тези, потрібно зазначити, що питання взаємодії судового експерта з обвинуваченим за ініціативи такого обвинуваченого у контексті реалізації ним права на надання пояснень експерту є актуальним в експертній практиці та потребує глибшого осмислення та додаткової нормативної регламентації. Реалізація права на захист обвинуваченого передбачає його право повідомити саме судовому експерту інформацію, яка може бути важливою для встановлення остаточних результатів експертизи. Формами реалізації цього права можуть бути як проведення допиту обвинуваченого за участю судового експерта або без такої, так і (за наявності обґрунтованих підстав) надання пояснень обвинуваченим під час проведення експертом окремих досліджень. У будь-якому разі надання пояснень обвинуваченим під час проведення експертом окремих досліджень слід вважати нештатним перебігом проведення експертизи, при якому необхідно вживати додаткових заходів, спрямованих на забезпечення безпеки експерта, об'єктів дослідження та майна. З метою недопущення безпідставного ухвалення слідчим рішень про дозвіл обвинуваченому бути присутнім під час проведення експертом окремих досліджень обов'язковим етапом при його прийнятті має стати елемент взаємодії судового експерта та слідчого. Проведення попереднього допиту обвинуваченого за участю судового експерта та оцінка отриманих експертом показань через призму доцільності їх надання під час проведення окремих досліджень мають бути вирішальними для слідчого у разі прийняття рішення щодо клопотання обвинуваченого.

Слід пам'ятати, що в окремих випадках надання пояснень обвинуваченим за умов його присутності під час проведення окремих досліджень є безальтернативним заходом, без якого позитивного результату досліджень отримати взагалі неможливо. При цьому ініціатива та надання обвинуваченим пояснень експерту можуть розцінюватися як пом'якшувальні обставини, якщо це сприяло розкриттю злочину.

Список використаної літератури

1. *Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах* : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року № 8 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. *Конституція України* від 28 червня 1996 року, зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. *Кримінально-процесуальний кодекс України*. Науково-практичний коментар / [за заг. ред. В.Т. Маляренка, В.Г. Гончаренка]. — К. : ФОРУМ, 2003. — 944 с.
4. *Експертизи у судовій практиці* : наук.-практ. посіб. / [за заг. ред. В.Г. Гончаренка]. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 400 с.
5. *Закон України «Про судову експертизу»* від 25.02.1994 № 4038-XII, зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

6. *Кримінально-процесуальний кодекс України, затверджений Законом УРСР від 28.12.1960, зі змінами та доповненнями* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

7. *Мумінова-Савіна Г.Г.* Судово-бухгалтерська експертиза : навч. посіб. для вузів / Г.Г. Мумінова-Савіна. — К. : КНЕУ, 2003. — 202 с.

8. *Заключение эксперта от 18 октября 2005 года № 643 : матеріали кримінальної справи № 250012–05.* — Архів Комсомольського районного суду м. Херсона.

9. *Тесты и обзоры : Экспресс-тесты* // CHIP. Go Digital. — 2010. — № 07. — С. 4—48.

10. *Висновок эксперта від 07 вересня 2009 року № 1126 : матеріали кримінальної справи № 250009-09.*

11. *Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23.12.1993 № 3781-XII, зі змінами та доповненнями* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

12. *Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23.12.1993 № 3782-XII, зі змінами та доповненнями* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

13. *Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України.* — К. : А.С.К., 2007. — 1056 с.

14. *Романюк Б.В.* Призначення судової експертизи на досудовому слідстві: деякі проблемні питання / Б.В. Романюк // *Право України.* — 2003. — № 3. — С. 86—91.

15. *Титов А.М.* Деякі аспекти реалізації прав обвинуваченого (підозрюваного) під час призначення і провадження судових експертиз [Електронний ресурс] / А.М. Титов // *Часопис Академії адвокатури України.* — 2009. — № 4. — Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2009-3/09tampse.pdf>.

16. *Модельний КПК для держав — учасниць СНД* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.iacis.ru/data/prdoc/020.rar>.

УДК 343.982

Г.В. Івасишин, експерт сектору

Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України в Івано-Франківській області

УДОСКОНАЛЕННЯ ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗАВДЯКИ ВПРОВАДЖЕННЮ НОВІТНІХ ЛАБОРАТОРІЙ З ДОСЛІДЖЕННЯ ЗБРОЇ

Обґрунтовано необхідність упровадження в судово-експертну діяльність лабораторій для комплексного дослідження зброї.

Ключові слова: лабораторія, вогнепальна зброя, холодна зброя, дослідження.

Обоснована необхідність внедрения в судебно-экспертную деятельность лабораторий для комплексного исследования оружия.

The article provides the necessity of implementation of laboratories in comprehensive researching of guns into forensic activity.

Соціально-економічні перетворення, що відбуваються в Україні, супроводжуються кількісними та якісними змінами злочинності, появою нових видів злочинів, у тому числі з використанням зброї: вбивства, розбійні напади, хуліганство, незаконне носіння та виготовлення зброї тощо. озброєність злочинців сьогодні значно зросла, тому злочини, які вчиняються із застосуванням вогнепальної та холодної зброї як найбільш поширеної та доступної (з точки зору виготовлення) великому колу осіб і зручної для прихованого носіння та раптового застосування, становлять особливу небезпеку. 80—90 % вогнепальної зброї та колюче-ріжучих предметів, які вилучаються, зазнають криміналістичного дослідження (як для встановлення їх належності до вогнепальної чи холодної зброї, так і для правильної кваліфікації дій винних осіб) [3, с. 3].

Слід зазначити, що правильна кваліфікація злочинних дій багато в чому залежить від того, наскільки правильно буде встановлено групову належність предмета — речового доказу (вогнепальна чи холодна зброя), визначено його вид (за способом виготовлення, технічним станом тощо). Різноманіття видів вогнепальної та холодної зброї, специфіка конструкції, форми, розмірів та інших характеристик потребують глибоких спеціальних знань для її криміналістичної оцінки, що у багатьох випадках потребує проведення судово-балістичних експертиз, які призначені для розв'язання широкого кола завдань ідентифікаційного, діагностичного та ситуаційного характеру, пов'язаних з дослідженням вогнепальної зброї, боеприпасів і слідів пострілу (на зброї, на ураженій перешкоді, на особі, яка стріляє).

Отже, об'єктами судово-балістичної експертизи є вогнепальна зброя, боєприпаси та їх частини (патрони, гільзи, кулі, дріб, картеч, пижі, прокладки), а також предмети зі слідами пострілу.

Під час проведення судово-балістичної експертизи застосовують різноманітні методи дослідження. Вибір певних методів дослідження зумовлено видом і характером досліджуваних об'єктів і вирішуваних експертом питань. Так, дослідження слідів пострілу, а також компонентів спорядження боєприпасів проводять з використанням мікроскопічних, хімічних і фізичних методів (емісійний спектральний аналіз, лазерний мас-спектральний аналіз, інфрачервона спектрометрія, рентгеноструктурний аналіз тощо). Для вивчення металізації на об'єктах застосовують контактну-дифузійний та електрографічні методи. Зрозуміло, що проведення таких досліджень потребує наявності сучасних лабораторій з комплексного дослідження зброї (рис. 1).

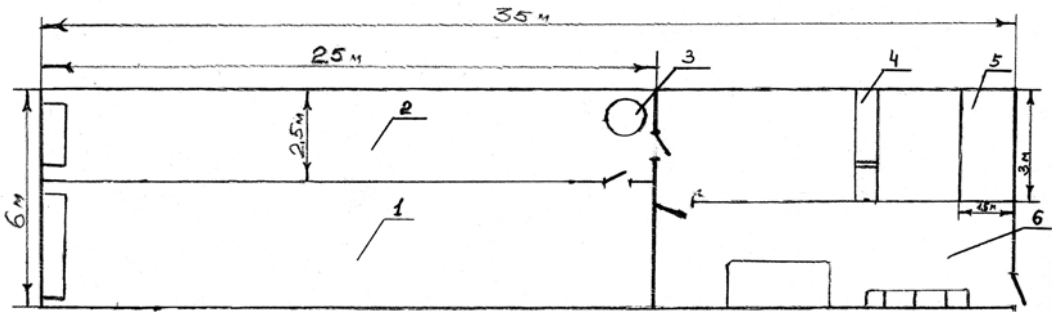

Рис. 1. Схема сучасної лабораторії з комплексного дослідження зброї:

- 1, 2 — тир для дослідження вогнепальної та холодної зброї;
- 3 — вертикальна колода для випробувань холодної зброї, ударно-дробильної зброї;
- 4 — дистанційна установка, оснащена захисним кожухом;
- 5 — водяний кулеуловлювач;
- 6 — кімната для підготовки об'єктів дослідження

До основних вимог щодо створення лабораторій слід віднести такі:

- загальні розміри 6 x 35 м;
- наявність 25-метрового тиру з кулеуловлювачем;
- наявність мішеней для випробувань (окремо металеві та контактної холодної зброї);
- наявність кімнати для підготовки об'єктів до дослідження та роботи з ними;
- наявність засобів безпеки (бронежилетів, захисних шоломів, вогнегасників).

Вимога щодо наявності 25-метрового тиру зумовлена тим, що відповідно до методики встановлення належності виробів до категорії мисливських (спортивних) гладкоствольних рушниць, визначення купчастості бою досліджуваного зразка необхідно здійснювати не менше 2 пострілів з кожного ствола досліджуваного зразка з відстані 35 м штатними шротовими набоями, виробленими в Україні згідно з Технічними умовами, що відповідають вимогам ГОСТ 23569-79Е, шротом № 7 (діаметр 2,5 мм) заводського спорядження у центр паперової мішені діаметром 750 мм. Однак у методиці є примітка, в якій зазначено, що у разі неможливості провести постріли з відстані 35 м постріли провадяться з відстані 25 м у мішень діаметром 600 мм (згідно з номограмою Лісіцина) [1, с. 4]. Зменшення розміру

тиру надасть змогу зменшити розміри лабораторії та заощадити кошти для її облаштування. Звичайно, тир має бути обладнаний кулеуловлювачем і мішенню № 4, що рухається (рис. 2).

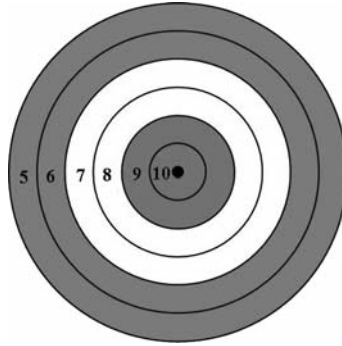

Рис. 2. Загальний вигляд мішені, необхідної для відстрілу з гладкоствольної зброї

Крім того, відповідно до методики криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів для випробувань металльної та контактної холодної зброї слід використовувати суху соснову дошку товщиною до 50 мм [2, п. 4.7.3]. Однак більш доцільним буде використання не просто частини дошки, а спеціально виготовлених мішеней із сухої соснової дошки, розміри яких відповідали б вимогам методики та потребам експертного дослідження (рис. 3, 4).

Випробування холодної зброї ударно-дробильної дії (палки резинові, дерев'яні, кастети, нунчаки) потребує також виготовлення вертикальних колодок.

Рис. 3

Загальний вигляд мішеней для випробувань металльної холодної зброї

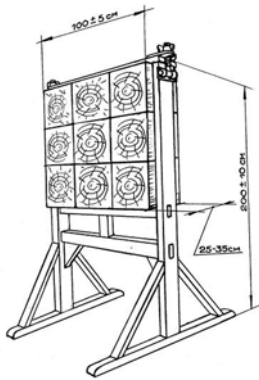

Рис. 4

Однією з найважливіших складових лабораторії є кімната для підготовки об'єктів до дослідження та подальшої роботи з ними. У ній має бути облаштовано місце для чищення та дрібного ремонту зброї, а також місце для розпорядження боєприпасів, укомплектоване необхідним для цього обладнанням та інструментами. У цій кімнаті проводитиметься і безпосередньо відстріл з вогнепальної зброї з використанням водяного кулеуловлювача та дистанційної установки, оснащеної захисним кожухом. Стіни кімнати, що розміщені навпроти кулеуловлювачів, повинні бути ви-

готовлені з куленепробивного скла, для того, щоб можна було спостерігати за процесом, що відбувається під час пострілу. Також у кімнаті слід обладнати стіл для роботи зі зброєю та стелаж для розкладання підготовленої до відстрілу зброї.

Приміщення лабораторії повинне мати капітальні стіни, міцні перекриття на стелі та підлозі, бути ізольованим від інших підсобних і службових приміщень і не мати вікон. У приміщенні повинні бути:

– металеві або дерев'яні оббиті залізними листами двері, які відкриваються назовні та замикаються;

– примусова автономна (не сполучена з іншими приміщеннями) вентиляція, яка забезпечує повне очищення повітря в приміщенні не менше ніж 5 разів на годину;

– обшивка стелі, підлоги та стін (у напрямку здійснення пострілів) матеріалом, який запобігає рикошету у разі випадкового пострілу (деревина, гума);

– протипожежна сигналізація;

– таблички з попереджувальними написами (наприклад: «Увага! Проводяться стрільби. Стороннім вхід заборонено») на зовнішньому боці дверей приміщення та ліхтарі червоного кольору, які вмикаються під час проведення стрільб [4].

Приміщення лабораторії доцільно обшити звуковбирним матеріалом. Його слід оснастити вогнегасниками, засобами зв'язку, засобами особистого захисту (навушниками, захисними окулярами, шоломами та бронежилетами — не менше ніж по 2 комплекти), аптечкою з необхідними для надання першої невідкладної медичної допомоги медикаментами. Необхідно також закріпити на стіні стенд з вимогами інструкції щодо заходів безпеки під час проведення стрільб.

Підсумовуючи викладене вище, слід зазначити, що впровадження лабораторій з дослідження зброї сприятиме суттєвому покращенню роботи експертів, підвищенню їх особистої безпеки, найповнішому та найякіснішому дослідженню об'єктів, надасть можливість проводити ситуаційні дослідження, дозволить на практиці підтвердити або спростувати припущення та версії. Слід також зауважити, що питання стосовно впровадження у таких лабораторіях мішеней для дослідження холодної зброї не висвітлювалось раніше у вітчизняній літературі, а зводилось лише до рекомендацій з використання певного матеріалу (як це висвітлено у методиці з дослідження холодної зброї).

Для впровадження в експертну практику таких лабораторій потрібно створити єдиний нормативний документ відповідного рівня, який би регламентував їх роботу разом з основними вимогами щодо обладнання та інструкцією із заходів безпеки.

Список використаної літератури

1. *Методика* встановлення належності виробів до категорії мисливських (спортивних) гладкоствольних рушниць / [Рибалко Я.В., Самусь В.Р., Ягодін О.П., Михальов В.О.]. — К. : ЕКУ МВС України, 1999. — 8 с.

2. *Методика* криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів / [Рибалко Я.В., Прохоров-Лукін Г.В., Бергер В.Є. та ін.]. — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2009. — 77 с.

3. *Холодное оружие и бытовые ножи* : пособие / [под общ. ред. А.И. Устинова]. — М. : ВНИИ СЭ, 1978.

4. *Наказ* МВС України від 14.02.2003 № 19/5-н «Про затвердження Типової інструкції із загальних заходів безпеки при поводженні з вогнепальною зброєю при проведенні балістичних експертиз та досліджень».

УДК 343.983

Р.В. Мельник, експерт Державного

Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру

МВС України, здобувач кафедри криміналістики

та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕРОБЛЕНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

Розглянуто основні питання щодо об'єктів, перероблених у вогнепальну зброю, види та способи їх переробки. Описано криміналістичне дослідження перероблених стартових і газових пістолетів і револьверів.

Ключові слова: перероблена вогнепальна зброя, перероблені стартові та газові пістолети і револьвери, саморобний ствол, видалення перетинки або втулки, набой.

Рассмотрены основные вопросы, касающиеся объектов, переделанных в огнестрельное оружие, виды и способы их переделки. Описано криминалистическое исследование переделанных стартовых и газовых пистолетов и револьверов.

The main questions about object converted into firearms, the types and methods of their modification. Described forensic investigation and gas converted starter pistols and revolvers.

Останнім часом спостерігаємо значне зростання кількості злочинів із застосуванням сигнальних, стартових та газових пістолетів і револьверів, які за своїм зовнішнім виглядом і конструкцією схожі зі зразками бойової зброї, але призначені для відстрілу газових (заряджених речовинами сльозогінної та дратівної дії) та холостих (шумових) набойів для самооборони, а також освітлювальних ракет (фейєрверків), подання звукових і світлових сигналів. Деякі з них розроблено на базі відомих зразків бойової зброї. Вони повторюють не лише зовнішній вигляд, а й конструкцію основних механізмів і деталей.

Загальні проблеми експертних досліджень вогнепальної зброї вивчали М.І. Авдеев, М.С. Артамонов, М.М. Басов, В.Є. Бергер, В.М. Большаков, І.В. Виноградов, В.Ф. Гуцин, І.А. Дворянський, О.Б. Жук, В.В. Зирянов, М.М. Зюський, І.М. Козаченко, В.А. Комаха, А.В. Кофанов, Ю.О. Крапівкін, Ю.М. Кубицький, С.Д. Кустанович, С.В. Куценко, А.С. Лазарі, І.В. Макаров, С.М. Матвеев, Ю.Л. Носко, В.А. Ручкін, І.О. Сапожников, Є.І. Стащенко, Х.М. Тахо-Годі, Є.М. Тихонов, О.І. Устинов, В.Ф. Черваков та інші вчені. Проте ґрунтовних праць, у яких би розглядалися особливості криміналістичного дослідження об'єктів, перероблених у вогнепальну зброю, недостатньо, що й зумовлює актуальність обраної теми.

Мета цієї статті — визначення найпоширеніших способів переробки об'єктів у вогнепальну зброю та видів перероблених пістолетів, які найчастіше застосовуються для вчинення злочинів, а також викладення деяких аспектів судово-балі-

стичних досліджень таких видів вогнепальної зброї, надання рекомендацій з техніки безпеки під час їх проведення.

Як свідчить практика, на експертизу переважно надходять перероблені пістолети «Zoraki», «Atmaka», «Kral», «Blow», які згідно з маркувальними позначеннями класифікують як сигнальні (стартові). Такі пістолети можуть бути двох типів конструкції: із заглушеним металевую незнімною заглушкою каналом ствола та зі ствольною втулкою, яка може легко вилучатися з каналу ствола, через що вони належать до категорії вогнепальної зброї [1].

Спрощена конструкція пістолетів зі знімною ствольною втулкою, доступна ціна та можливість вільного придбання у неспеціалізованих торговельних закладах зумовлюють попит на такі пістолети у різних верств населення. Водночас особливості конструкції таких пістолетів, зокрема ствола, дозволяють швидко і технічно не складну переробку з категорії сигнальних (стартових) у вогнепальну зброю (найчастіше викручують заглушки з дульної частини каналу ствола звичайним побутовим інструментом без внесення незворотних змін, а у деяких випадках замінюють ствол).

Сьогодні можна переробити майже всі моделі газових пістолетів, як правило, шляхом установа саморобного ствола з видаленням однієї чи кількох перетинок або втулок.

У результаті такі пістолети дозволяють проводити постріли патронами калібру 9 мм Р.А., спорядженими гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії (Терен-3Ф, ПНД-9П, Терен-3П, Форт-Р, АЕ-9 тощо), або саморобними патронами шляхом встановлення шротин діаметром майже 6,2 мм у холості (шумові) набої. При цьому швидкість польоту снарядів під час стрільби саморобними набоями становить 300 м/с, внаслідок чого пістолети мають достатню для ураження людини питому кінетичну енергію стріляних куль і належать до категорії нестандартної вогнепальної зброї [2].

Упродовж останніх років на територію України великими партіями надходить зброя закордонних фірм, яка за зовнішнім виглядом і конструктивними особливостями багато у чому схожа з газовими пістолетами і револьверами, але стріляє набоями, спорядженими шротом (як правило, діаметром 1—2 мм). Газова зброя як вітчизняного, так і іноземного виробництва, незважаючи на зовнішню схожість з бойовими зразками, а іноді й будучи точною їх копією, не належить до вогнепальної і призначена для активного захисту та оборони людини від нападу. Переробка газових пістолетів і револьверів для застосування боєприпасів має кримінальний характер і змінює їх призначення. Такі зразки зі зброї самозахисту перетворюються на бойову (що використовується для злочинних цілей), набуваючи критеріїв вогнепальності, зброярності та надійності. За зовнішнім виглядом вона майже не відрізняється від газової, але на ній немає клейма «РТВ» (клеймо «РТВ» на затворі або на рамці зброї іноземного виробництва свідчить, що ця модель пройшла випробування на відповідність вимогам безпеки у Федеральній службі фізико-технічного контролю (м. Браушвейг, Німеччина) — одній з провідних лабораторій у Європі з випробування на безпеку ручної вогнепальної зброї та зброї самооборони) [3].

Розробники методики криміналістичного дослідження газових пістолетів і револьверів розглядають їх як вид зброї не смертельної дії, призначеної для тимчасового виведення з ладу живої сили викиданням газодимної хмари із суміші речовин

сльозогінної чи дратівної дії за рахунок вибухового загоряння порошу або речовини, що його замінює [4].

Відповідно до ДСТУ 7841003-97 газовою є зброя, призначена для викидання суміші сльозогінної та дратівної дії із застосуванням газового набою.

У 90-х роках минулого століття через недосконале правове врегулювання питань обігу зброї на територію України було ввезено велику кількість газових пістолетів і револьверів, які за своїми конструктивними особливостями не відповідають вимогам до такої категорії зброї, можуть легко перероблятися під бойовий набій, а деякі їх види (це стосується й певних зразків вітчизняного виробництва) можуть стріляти боєприпасами без будь-якої переробки.

Сьогодні найчастіше вилучають перероблені газові пістолети моделей 6П37 (ІЖ-78) і 6П42 (ІЖ-79), принцип роботи ударно-спускового механізму яких, а також основні конструктивні характеристики складових частин (за винятком стволів) майже не відрізняються від пістолетів ПСМ і ПМ відповідно, що сприяє легкій їх переробці для стрільби патронами калібру 5,45 мм та 9 мм відповідно, а також револьвери «Гран» і «Страж» виробництва Росії.

Чимало зброї злочинці переробляють з таких поширених моделей газових пістолетів і револьверів іноземного виробництва, як Valtro-85 Combat, Walther Super P-35, ME-38 тощо. Зі зброї самозахисту газові пістолети і револьвери перетворюються на знаряддя вбивства, а тому інформація про злочини з їх застосуванням займає дедалі більше місця у статистичних зведеннях МВС.

Слід зазначити, що під час реєстрації або перереєстрації газової зброї не завжди виявляють факти переробки окремих її зразків. Це можуть установити лише фахівці зі зброї або судової балістики.

Безсумнівними лідерами вилученої саморобної зброї є однозарядні пістолети спрощеної конструкції, так звані пістолети-ручки калібру 5,6 мм. Їх кількість, що надходить на дослідження, а також типовість конструкції дозволяють з упевненістю стверджувати, що сформувався самостійний тип вогнепальної зброї спрощеної конструкції. Крім пістолетів-ручок значного розповсюдження набули саморобні пістолети, револьвери, пістолети-кулемети тощо. Найпоширенішими калібрами є 5,6 мм під патрони кільцевого запалення і 9 мм пістолетні патрони до пістолета ПМ [5].

З метою узагальнення та централізації даних про таку категорію зброї у 2002 році у відділі балістичних і трасологічних експертиз ДНДЕКЦ МВС України створено автоматизовану базу даних «Саморобна зброя». База містить зображення зброї та її деталей, докладну інформацію про них (зокрема, розмірні характеристики, конструктивні особливості, принцип дії автоматики, використовуваний патрон тощо). Станом на 16 січня 2012 року база містила 1172 одиниці зброї. На сьогодні цілком доведено доцільність її створення і результативність застосування. Зокрема, з використанням даних про конструкцію зброї, застосовуваної під час вчинення тяжкого злочину у м. Донецьку (напад на відділення банку), було встановлено, що однотипні зразки пістолетів застосовувалися та вилучалися і в інших областях України, що свідчить про єдине їх походження. До того ж отримано додаткові дані для розслідування та розкриття цих злочинів.

У разі надходження на дослідження саморобної або переробленої зброї експерту ставлять такі запитання: «Чи є наданий на дослідження об'єкт вогнепальною

зброєю? Чи придатний наданий на дослідження об'єкт для проведення пострілів? У який спосіб виготовлено об'єкт?»

Під час попереднього дослідження експерт вивчає зміст постанови про призначення експертизи, особливу увагу приділяючи з'ясуванню змісту поставлених запитань. Крім того, він перевіряє стан упаковки і відкриває її, установлює відповідність наданих на дослідження об'єктів зазначеним у постанові про призначення експертизи, акцентуючи увагу на положенні деталей ударно-спускового, запобіжного механізмів, сигнальних пристроїв і перевіряючи, чи немає набою в патроннику та чи не споряджений набоями магазин, фіксуючи всі пошкодження і дефекти зброї за допомогою фотоапарата. Оскільки саморобна та перероблена зброя зазвичай має невідомі балістичні характеристики, у результаті експериментальної стрільби може відбутися сильна деформація і руйнування об'єкта (що обов'язково вказують у висновку експерта).

На стадії огляду зброї допускається її неповне розбирання з безумовним дотриманням вимог техніки безпеки. Проте слід враховувати, що у зброї, виготовленої саморобним способом, механізми та елементи конструкції часто з'єднуються між собою заклепками, зварюванням, ізоляційною стрічкою, дротом, цвяхами, а отже, неповне розбирання таких предметів неможливо виконати без руйнування конструкції (як і повністю описати елементи конструкції, якщо доступ до них ускладнено). У разі проведення неповного розбирання саморобної, переробленої зброї, яка має частини іншої зброї (вогнепальної, газової, пневматичної), звертають увагу на наявність маркувальних позначень і їх зміст, оскільки вони можуть містити інформацію про модель і калібр зброї, що допоможе виявити факти втрат, крадіжок, застосування зброї, деталі якої використовувалися.

Об'єкт, що надійшов на дослідження, як вогнепальна зброя має відповідати певним вимогам, тобто містити всі властиві йому основні частини (ствол, запірний і запальний пристрої) і відповідати критеріям вогнепальності, зброярності та надійності.

Вогнепальність передбачає використання для метання снаряда сили тиску газів, що утворилися під час згоряння пороху або його заміників, а зброярність — конкретне цільове призначення, ураження цілі і достатню вражаючу здатність. У криміналістиці вражаючу здатність зброї оцінюють при здатності кулі заподіяти проникне тілесне ушкодження, що залежить від низки чинників: кінетичної енергії кулі, її конструкції, форми головної частини і площі поперечного перерізу. Надійність передбачає проведення більше одного у без руйнування об'єкта або пошкодження конструкції [6].

Розряджаючи дульно-зарядну зброю, розраховану на роздільне досилання у камеру згоряння метального заряду і снаряда, наявність заряду визначають шляхом порівняння довжини ствола від дульного зрізу до запального отвору і незаповненої частини каналу ствола, яку вимірюють, наприклад, шомполом. Перед розрядженням металевий заряд змочують водою через канал ствола до його появи через запальний отвір, після цього через дульну частину ствола за допомогою шомпола витягують пижі, снаряд, металевий заряд. Елементи спорядження зберігають для того, щоб після їх вивчення споряджати зброю для експериментальних пострілів.

Окремо слід зазначити особливості дослідження боеприпасів до саморобної або переробної зброї. Якщо у результаті вивчення об'єкта встановлено конструктивні

особливості набоїв, необхідних для проведення пострілів (стрільби) із нього, але таких набоїв немає у розпорядженні експерта і їх не може надати ініціатор призначення експертизи, експерт провадить експериментальну стрільбу набоями-замінниками або способом роздільного спорядження. Набої-замінники обирають з огляду на форму і розміри патронника, розміри та особливості каналу ствола, розміщення центру бійка, особливості пристрою запирання каналу ствола тощо.

Ознаками переробки зброї під нештатні боеприпаси можуть бути:

– збільшений (розточений) патронник, ствол або камори барабана револьвера, суцільне розточування каналу ствола (для використання набоїв з кулями більшого калібру);

– вставки у канал і патронник ствола або у камори барабана.

Крім того, на поверхнях ствола зазвичай залишаються сліди у вигляді вм'ятин із характерним малюнком від лещат або інших пристосувань, якими він затискався під час розсвердлювання, а також подряпин і зміщень металу через перевертання деталей у кріпленні [6].

Перед експериментальною стрільбою із саморобної і переробленої вогнепальної зброї доцільно провести серію експериментальних «наколювань» гільз (капсулів). Це дасть можливість дізнатися про особливості проведення пострілу з конкретного зразка зброї.

Експериментальні постріли набоями-замінниками і способом роздільного спорядження (через недостатню надійність конструкції) здійснюють тільки зі зброї, встановленої у пристрій для відстрілу з дистанційним керуванням.

Якщо з'ясовано, що зброя непридатна до стрільби, експерт не має обмежуватися висновками про стан зброї на момент, коли вона надійшла на експертизу. Для повноти дослідження він зобов'язаний з'ясувати можливість приведення зброї у стан, придатний до стрільби, і виконати всі необхідні для цього дії. Якщо при цьому не вносяться суттєві і незворотні зміни до конструкції зброї і не потрібні спеціальні матеріали та обладнання, експерт з власної ініціативи може усунути дефекти і продовжити дослідження у розумних межах.

Якщо під час огляду і перевірки взаємодії частин і механізмів встановлено, що зброя непридатна до стрільби і привести її у придатний стан неможливо, не проводячи експеримент, роблять повне розбирання, а висновок про несправність і непридатність до стрільби формулюють тільки на підставі вивчення матеріальної частини.

Підсумовуючи зазначене, можна дійти висновку, що систематизація інформації, отриманої у процесі вивчення описаної категорії зброї, сприяє підвищенню якості судово-балістичних експертиз, обґрунтованості та доказової цінності висновків, а також ефективному їх використанню у слідчій та судовій практиці під час розслідування злочинів, пов'язаних із застосуванням вогнепальної зброї і набоїв до неї.

Список використаної літератури

1. *Ігнат'єв І.В.* Конструктивні особливості деяких пістолетів та револьверів виробництва Туреччини : метод. лист / Ігнат'єв І.В., Лопушанський А.В., Щирба Д.Є. — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2009. — 19 с.

2. *Мельник Р.В.* Щодо необхідності розробки довідників для ідентифікації вогнепальної зброї / Р.В. Мельник // Криміналістичний вісник. — 2010. — Вип. № 1. — С. 192—195.

3. *Михальов В.О.* Спеціальні засоби самооборони, заряджені речовинами сльозоточивої та дратівної дії / Михальов В.О., Бернацький С.Д., Сіденко Ю.Г. — К : РВВ МВС України, 2000. — 16 с.

4. *Бернацький С.Д.* Методика криміналістичного дослідження газових пістолетів та револьверів / Бернацький С.Д., Михальов В.О., Прохоров-Лукін Г.В. — К., 2000. — 8 с.

5. *Назаров В.В.* Проблемы борьбы с незаконным оборотом огнестрельного оружия в Украине / В.В. Назаров // Криміналістичний вісник. — 2002. — Вип. 4. — С. 117—123.

6. *Гамов Д.Ю.* Встановлення належності об'єкта до вогнепальної зброї та його придатності до стрільби (проведення пострілів) : суд.-баліст. методика / Д.Ю. Гамов. — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2005. — 31 с.

УДК 343.98

О.В. Мельник, експерт Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при УМВС України у Волинській області

ПОПЕРЕДНЄ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОШКОДЖЕНЬ ОДЯГУ

Описано механізм руйнування тканин і фактори, що впливають на цей процес. Наведено комплекс морфологічних і топологічних ознак механічних пошкоджень одягу та пошкоджень одягу від вогнепальної зброї, за допомогою яких можна з'ясувати знаряддя, яким було пошкоджено одяг.

Ключові слова: пошкодження одягу, топологічні та морфологічні ознаки, «мінус тканини», вхідний отвір.

Описаны механизм разрушения тканей и факторы, влияющие на этот процесс. Приведен комплекс морфологических и топологических признаков механических повреждений одежды и повреждений одежды от огнестрельного оружия, с помощью которых можно определить орудие, которым была повреждена одежда.

The article describes the mechanism of tissue destruction and factors affecting this process are complex morphological and topological characteristics of mechanical damage to clothing and clothing damage from firearms. With these features expert in a previous study has the ability to provide operational services to employees and investigators information about guns, which was damaged clothing.

Під час огляду місця події доволі часто виникає потреба оперативного орієнтування членів слідчо-оперативної групи щодо знаряддя злочину, яким могли бути нанесені пошкодження одягу, адже визначення, виявлення та вилучення знарядь злочину мають важливе значення для його розслідування та розкриття.

Пошкодженням одягу вважається порушення його цілісності у результаті впливу механічних, термічних та інших факторів.

Залежно від походження пошкодження на одязі можна поділити на [1]:

- пошкодження, спричинені гострими предметами;
- пошкодження, спричинені тупими предметами;
- термічні пошкодження;
- хімічні пошкодження;
- пошкодження, спричинені дією вогнепальної зброї.

Важливе значення для вирішення питання про походження пошкодження одягу та знаряддя, яке могло його спричинити, має знання морфологічних ознак, властивих кожному із зазначених видів пошкоджень (насамперед це стосується пошкоджень від дії гострих і тупих предметів та вогнепальної зброї).

Гострі знаряддя (ножі, сокири, ножиці, клинки) через свої конструктивні особливості здійснюють колючу, ріжучу, рубальну або комбіновану дію на певну ділянку поверхні одягу, що веде до розчленовування або проникнення у нього.

Різани пошкодження утворюються у разі руху леза по поверхні тканини, у результаті цього може виникнути як наскрізне, так і поверхневе порушення її цілісності (рис. 1). Розрізи можуть бути прямої або кривої конфігурації (залежно від напрямку руху ріжучої частини об'єкта). Вони перетинають нитки основи і утоку під будь-яким кутом, що є однією з основних характерних ознак, завдяки якій розрізи відрізняються від розривів. Краї розрізів є рівними, вільні кінці ниток на краях перебувають на одному рівні, можуть також траплятися перемички, що утворюються за рахунок ослаблення тиску на лезо. Ще однією характерною ознакою розрізу є наявність наскрізного пошкодження поверхневих додаткових надрізів, виникнення яких пов'язане з процесом різання, коли лезо спочатку поступово входить у тканину, а наприкінці поступово виходить з неї. При складанні країв розрізу «мінус тканини» не утворюється. Вільні кінці ниток не стоншені, рівні, волокна у нитках порушені на одному рівні [2, с. 14].

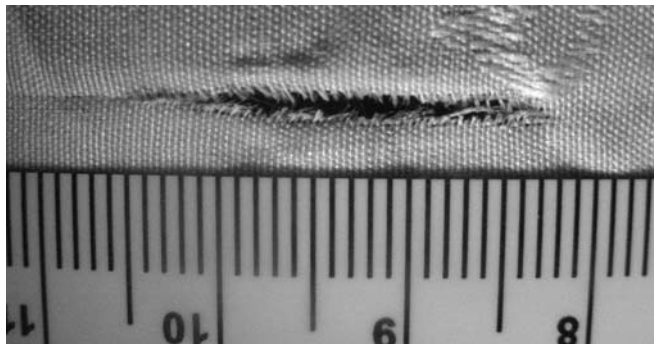

Рис. 1. Різане пошкодження одягу

Колоте пошкодження утворюється внаслідок динамічного впливу на тканину знаряддя колючої дії, яке може мати конічну (шило, голка, цвях) або пірамідальну (штик, кортик, викрутка) форму. Для конічних знарядь характерною є наявність гострого кінця. У поперечному розрізі вони мають круглу або овальну форму. Пірамідальні знаряддя разом з вістрям мають тупі або гострі грані.

Конічне знаряддя проникає у тканину шляхом розсування її ниток у сторони та ущільнює їх по периферії. Якщо вістря зустрічає на своєму шляху сплетіння ниток, воно витягає їх, а потім розриває. Таким чином, колоте пошкодження, утворене конічним знаряддям, буває округлої або овальної форми з поперечником менше ніж діаметр зброї, тому що після його витягування нитки тканини повертаються у початкове положення. Краї пошкодження можуть бути спрямовані як всередину (по ходу руху знаряддя), так і назовні (у бік його витягування). Кінці пошкоджених ниток мають ознаки розриву, вони стоншені, волокна в них перебувають на різному рівні [2, с. 15].

Пірамідальне знаряддя, проникаючи у тканину, частково розсовує нитки, якщо грані затуплені, або розрізає їх — якщо вони гострі.

Слід зазначити, що кількість променів у пошкодженні може не відповідати числу ребер знаряддя (рис. 2).

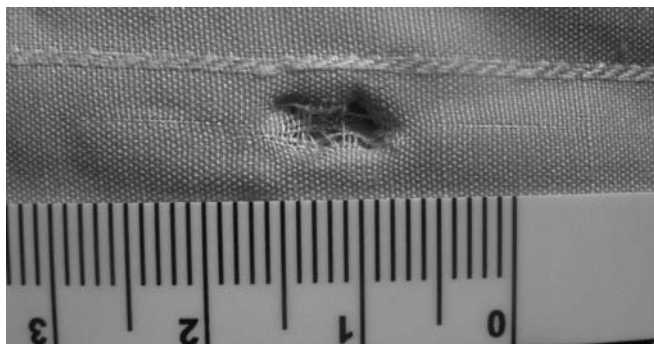

Рис. 2. Пошкодження тканини, утворене клинком колючого знаряддя

Колото-різане пошкодження виникає у результаті впливу на тканину знаряддя, яке завдає не тільки колючої, а й ріжучої дії.

Проникаючи у тканину, гострий кінець знаряддя спочатку здійснює колючу дію. Будучи недостатньо гострим і потрапляючи у нитку, він може її розтягнути, а потім розірвати або розрізати. При подальшому проникненні лезо знаряддя починає розрізати тканину до наскрізного порушення цілісності ниток. Форма колото-різаного пошкодження багато у чому залежить від щільності підкладки і може бути прямолінійною, дугоподібною, кутастою або ламаною (рис. 3).

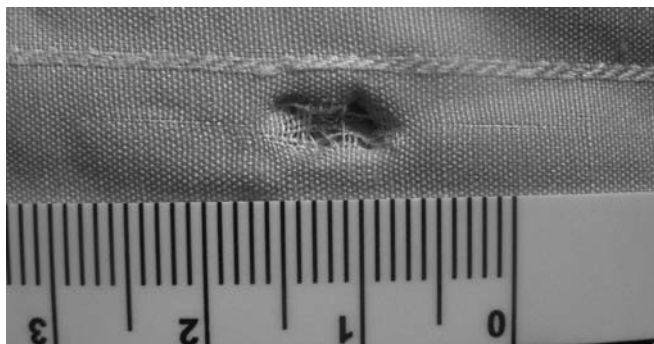

Рис. 3. Колото-різане пошкодження тканини

Під час витягування клинка без зміни його розташування стосовно ниток переплетення лезо додатково робить розріз по довжині основного розрізу, а у разі повороту навколо осі та наступного витягування клинок також продовжує розрізати матеріал одягу по лінії основного розрізу. Отже, при більшій щільності та меншій розтяжності тканини одягу ріжуча дія клинка уздовж лінії основного розрізу є більш значною, ніж при малій щільності та великій розтяжності. Краї у таких пошкодженнях є рівними, вільні кінці ниток перебувають на одному рівні, при складанні країв «мінус тканини» не спостерігається.

У колото-різаних пошкодженнях розрізняють основний розріз, що утворюється під час занурення клинка, і додатковий (один або більше), що утворюється під час його витягування. При цьому кінець пошкодження з боку дії обуха тупий, з боку леза — гострий. Форма пошкодження з боку дії обуха визначається формою поперечного розрізу обуха клинка та структурою пошкодженої тканини. Найчастіше цей кінець має заокруглену або П-подібну форму. При чітко виражених одному чи

обох ребрах обуха цей кінець може мати Г-подібну, Т-подібну або М-подібну форму за рахунок утворення невеликих надривів і надрізів. Пошкодження від обуха за зовнішнім виглядом іноді схожі на додатковий розріз. А отже, для правильної оцінки пошкодження слід враховувати форму і довжину скосу обуха, розташування вістря, механізм утворення пошкодження, вид матеріалу одягу та характер переплетення ниток [2, с. 17].

Мікроскопічне дослідження доводить, що нитки в обуховій частині пошкодження пересічені на різному рівні, значною мірою розволокненні, витягнуті та збільшені в обсязі за рахунок розшарування волокон. Кінці пошкоджених ниток нерівні з безліччю волокон, що виступають за площину розсічення, нерідко повернені усередину. Кінцева нитка, що обмежує обухову частину отвору, може бути цілою, але витягнутою, сплющеною з окремими перетертими волокнами. Середня частина та лезовий кінець основного розрізу мають рівні краї, кінці ниток пересічені на одному рівні. В окремих випадках лезовий кінець отвору може закінчуватися не повністю пересіченою ниткою.

Додатковий розріз найчастіше відходить від основного під деяким кутом, але може бути продовженням основного розрізу. У місці переходу основного розрізу у додатковий нерідко можна спостерігати надріз поперечної нитки або поздовжньо розташовану пересічену нитку, яка в отворі основного розрізу має вигляд уступу. Також у місці переходу основного розрізу у додатковий може бути розволокнення кінців ниток, які нерівномірно виступають в отвір пошкодження. У додатковому розрізі нитки розволокненні, пересічені на різних рівнях, а їх кінці нерідко зміщені.

У разі швидкого занурення клинка довжина основного розрізу відповідає його ширині на рівні занурення. Якщо вістря і лезо затуплені, то довжина основного розрізу менша за ширину клинка.

Рубальне знаряддя характеризується відносно більшою вагою клинка, наявністю гострого леза та особливим механізмом дії, при якому сила, як правило, спрямована перпендикулярно або під кутом до поверхні, що пошкоджується. Рубальні пошкодження наявні переважно на головних уборах, хустках, а також біля коміра, плечей, грудей, на спині та рукавах одягу. Краї пошкодження є рівними або відносно рівними залежно від гостроти леза, кінці пересічених ниток — розволокненні та сплющені, рівень їх поділу не прямолінійний. Кінці пошкодження є гострими у разі нанесення пошкодження лезом рубального знаряддя, або коли один кінець знаряддя гострий, а другий тупий (наприклад, якщо вони заподіяні носком або п'ятою сокири, або іншим рубальним знаряддям, яке має товстий клинок). У разі рубаного пошкодження на тканині можливе утворення перемичок з не розсічених ниток. Вони трапляються при неглибоких (поверхневих) пошкодженнях, коли не вся тканина стикається з лезом клинка. У цих випадках розруб складається з низки лінійних наскрізних пошкоджень, розташованих на одній прямій (коли складки розташовані перпендикулярно до площини леза клинка) і розділених перемичками. Якщо складки перетинаються знаряддям під непрямым кутом, то пошкодження у разі розправлення складок не перебуватимуть на одній лінії, але осі їх будуть паралельними. Удари п'ятою або носком сокири утворюють пошкодження одягу, зовні схожі на колото-різани. Однак у цьому випадку краї розрубів є нерівними та розволокненними [2, с. 18]. У разі пошкодження багатощарового одягу розруби п'ятою або носком у нижніх шарах мають менші розміри або їх може зовсім не бути (рис. 4).

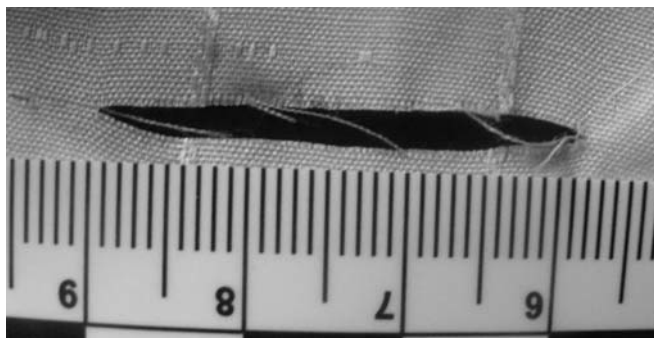

Рис. 4. Пошкодження тканини рубальним знаряддям

Пошкодження одягу тупими предметами вирізняються значною різноманітністю. Залежно від форми тупі знаряддя поділяють на такі:

- з переважно плоскою поверхнею;
- з плоскою поверхнею незначних розмірів;
- що мають ребра;
- з циліндричною поверхнею;
- зі сферичною поверхнею.

Наскрізнi руйнування тканини містять три види пошкоджень:

- розриви від безпосереднього впливу тупих предметів;
- розриви-розтягнення від непрямої дії сили;
- пошкодження внаслідок тертя.

Пошкодження від безпосереднього впливу тупих предметів утворюються під дією сили по нормалі або по дотичній. У першому випадку, як правило, виникають схожі на рубані отвори пошкодження від ребер тупих предметів, у другому — розриви від перерозтягнення ниток основи та утку, що найчастіше мають вигляд прямого кута. Під час дослідження таких пошкоджень видно здавлювання, розмикання та руйнування елементів текстильних тканин. Межі пошкодження відповідають контурам знаряддя, що дозволяє охарактеризувати його властивості. У пошкоджених нитках волокна розділені на різному рівні, межі виражені погано і не мають чіткої форми. Під час мікроскопічного дослідження у кінцях цих пошкоджень можуть бути виявлені поперечно розташовані нитки, на яких добре помітне здавлювання у вигляді їх сплюснення, розволокнення і навіть порушення цілісності зверху розташованих волокон. Навколо цих пошкоджень виявляються нашарування сторонніх речовин у вигляді металевих включень, іржі, пально-мастильних матеріалів, перенесених з поверхні слідоутворюючого предмета. Розриви утворюються у разі дотичного впливу тупогранних предметів внаслідок перерозтягнення ниток текстильних тканин, розташовуються залежно від особливостей переплетення вздовж основи або утку і мають форму шпарини. З одного місця можуть розходитися два взаємно перпендикулярних розриви — як уздовж основи, так і вздовж утку. Краї розривів — торочкуваті, кінці ниток — витягнуті, розволокненні на різному рівні. Довжина пошкоджених країв ниток, розташованих уздовж цієї лінії, дорівнює довжині самого пошкодження. У кінцях розриву нитки не пошкоджені, але значно витягнуті та розволокненні.

Розриви-розтягнення від непрямої дії сили виникають на віддаленні від місця застосування сили, що відбувається у разі впливу на одяг тупих предметів зі значною

площиною контакту. На відміну від прямих розривів ці пошкодження є більшими і утворені в результаті значного натягування тканини. Цей вид пошкоджень практично не відрізняється від прямих розривів.

Пошкодження, що утворилися внаслідок тертя, — отвори у вигляді неправильних окружностей, контури яких мають вигляд плавних дуг. Нитки у крайніх зонах пошкодження стоншені, а іноді й перетерті. При додаванні країв іноді проглядається «мінус тканини», на товстих тканинах відбувається стирання ворсу аж до основи [2, с. 19].

Усі пошкодження та сліди, що виникають на одязі від *шинного транспорту*, поділяють на специфічні і неспецифічні. Специфічними насамперед є сліди протектора та окремих виступаючих частин. До неспецифічних належать механічні пошкодження одягу і накладення сторонніх речовин від транспортних засобів (мастила, фарба).

Пошкодження одягу від вогнепальної зброї поділяють на основні та додаткові. Основні пошкодження спричиняють безпосередньо куля, дріб, картеч, додаткові пошкодження утворюються під дією порохових газів, спалаху, кіптяви, порошинок, які вилітають з каналу ствола зброї під час пострілу [3].

Пошкодження від кулі. За звичайних умов куля, що потрапила в одяг, створює при сліпому пошкодженні один отвір, при наскрізному — два, з яких один — вхідний, а другий — вихідний. За певних умов польоту кулі діаметр вхідного отвору зазвичай дорівнює діаметру самої кулі. Найчастіше вхідний отвір у тканині має круглу та хрестоподібну форму, рідше овальну та зіркоподібну (рис. 5). Вихідний отвір має більший діаметр.

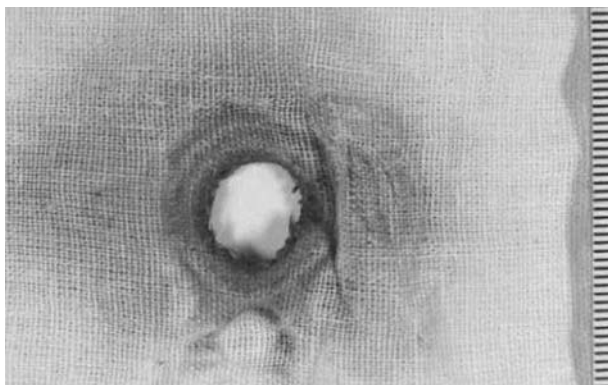

Рис. 5. Вхідний отвір вогнепального пошкодження тканини

При пострілі куля вибиває з тканини волокна. Краї отриманого отвору є ніби обрізаними, і їх не вдається скласти в одне ціле. Такий дефект має назву «мінус тканини» і вказує на вхідний отвір кулі та напрямок пострілу.

За допомогою зазначених ознак можна встановити місце розташування вхідного та вихідного отворів, що дає змогу з'ясувати обставини, при яких було вчинено постріл, і перевірити правдивість показань свідків.

Пошкодження від дробу є доволі характерними та легко ідентифікуються. У випадку пострілу з близької відстані дробинки летять разом і, потрапляючи в одяг, утворюють один великий отвір. У разі пострілу з 2—4 м частина дробу летить

разом, утворюючи круглий отвір (головний), друга частина розсіюється, створюючи поодинокі отвори навколо головного.

Пошкодження, які утворює на одязі картеч, є більшими за ті, які утворює дріб.

Пошкодження від дії спалаху характерне у разі пострілу впритул, а також у разі пострілу з мисливської рушниць. Обпалення одягу може бути різним — від ледь помітної зміни кольору волокон до згоряння частини одягу. На світлих тканинах обпалення є помітнішим, також воно добре помітне на шерстяних тканинах, у результаті чого вони втрачають свій блиск, колір, деякі волокна перекручуються навколо своєї осі. Зона обпалення найчастіше являє собою коло, всередині якого є вхідний отвір від кулі. При навскісних пострілах вона може мати форму овалу, при цьому отвір від кулі розміщується ближче до того боку, звідки проведено постріл.

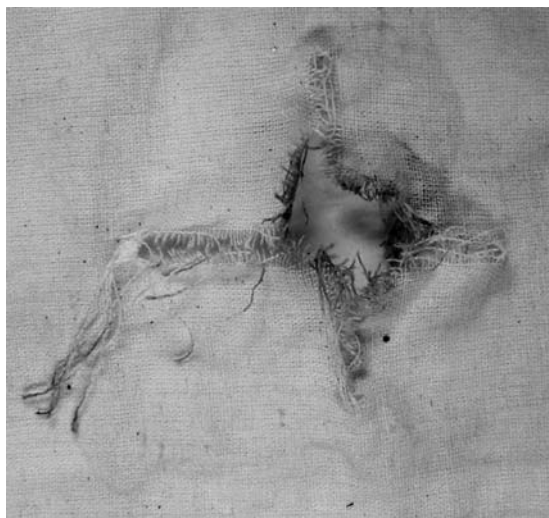

Рис. 6. Пошкодження від дії порохових газів

Пошкодження від дії порохових газів проявляється під час пострілу впритул. Найчастіше трапляється хрестоподібний розрив тканини (рис. 6).

Пошкодження від кіптяви також вказують на близьку дистанцію пострілу. Димова хмара, що виходить з каналу ствола зброї, має переважно форму конуса, повернутого верхівкою до каналу ствола. Чим більша відстань до мішені при пострілі під прямим кутом, тим ширша основа конуса і тим більший діаметр поверхні, на яку потрапляє кіптява. Якщо постріл зроблено навскісно, то кіптява розміщується по овалу, при цьому вхідний отвір кулі буде ближче до того боку, з якого проведено постріл.

Металічні частинки, які вилітають з каналу ствола зброї та потрапляють в одяг, допомагають ідентифікувати вид снаряда та визначити вхідний отвір.

Залишають слід на цілі при пострілі також *пижі*, що з великою силою вилітають з каналу ствола. Це може бути темна кругла пляма, кільце чи серповидні візерунки. У разі пострілу з близької відстані холостим патроном пиж може завдати доволі серйозних пошкоджень. За їх допомогою можна визначити відстань, з якої проведено постріл, діаметр патрона та калібр зброї.

Зважаючи на те, що під час пострілу не весь заряд пороху згорає, на одяг разом з кулею потрапляють і деякі *порошинки*. Вилітаючи зі ствола, вони розміщуються

конусоподібно на одязі, а отже, чим далі зброя була від цілі, тим основа конуса буде більшою.

Обідок обтирання виникає внаслідок проходження змащеної або забрудненої кулі через шар тканини, яка її обтирає. Цей обідок дає змогу експерту встановити вхідний отвір і визначити напрямок пострілу.

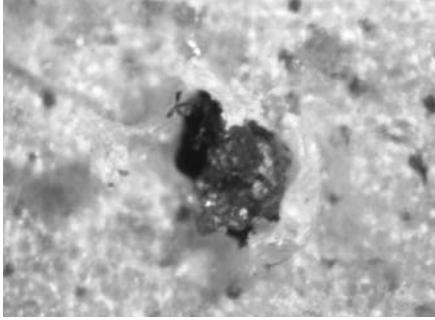

Рис. 7

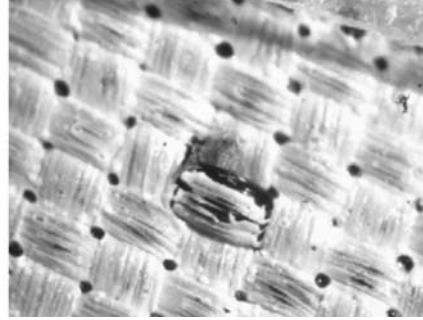

Рис. 8

Зображення незгорілих порошин між нитками плетіння полотна тканини та водонепроникним покриттям тканини (збільшення 16^x)

Для ефективного використання зазначені основні ознаки механічних пошкоджень одягу та пошкоджень, спричинених дією вогнепальної зброї, систематизовано та зведено у таблицю, за допомогою якої експерт не тільки може визначити їх вид і механізм утворення, а й надати попередній висновок про зброя, яке могло їх спричинити (див. табл.).

Таблиця

Основні ознаки механічних і вогнепальних пошкоджень одягу

Механічні пошкодження			Пошкодження від вогнепальної зброї		
№	вид пошкодження	ознаки	№	вид пошкодження	ознаки
I	Розриви	<ul style="list-style-type: none"> – кінці ниток на пошкодженні виступають нерівномірно; – кінці ниток на пошкодженні дуже розволоненні; – з обох боків пошкодження повздовжні нитки випадають і звисають в отвір пошкодження 	I	Основні	
			1	Спричинені кулею	<ul style="list-style-type: none"> – вхідний отвір круглої, хрестоподібної, овальної, зіркоподібної форми; – краї отвору нерівні; – наявний «мінус тканини»
II	Нанесені гострими зброями		2	Спричинені дробом	<ul style="list-style-type: none"> – наявний один великий вхідний отвір з нерівними краями або кілька менших, спричинених розсіюванням заряду дробу
1	Різани	<ul style="list-style-type: none"> – нитки основи та утку перетинаються під різним кутом; – краї пошкодження рівні; – вільні краї ниток перебувають на одному рівні; – наявні перемички; – наявні поверхневі додаткові надрізи на кінцевих ділянках наскрізного пошкодження 			

Механічні пошкодження			Пошкодження від вогнепальної зброї		
№	вид пошкодження	ознаки	№	вид пошкодження	ознаки
2	Колоті	– пошкодження округлої або овальної форми; – краї пошкодження спрямовані як усередину, так і назовні; – кінці ниток стоншені, волокна у них перебувають на різному рівні	II		
			1	Спричинені дією порохових газів	– наявні хрестоподібні розриви тканини
3	Колодо-різані	– краї пошкодження рівні; – вільні кінці ниток перебувають на одному рівні; – не виникає «мінус тканини»; – наявні основний і додатковий розрізи; – у додатковому розрізі нитки розволокненні, пересічені на різних рівнях, кінці зміщені	2	Спричинені дією спалаху	– наявна зона обпалення, що являє собою зміну забарвлення волокон тканини від світло-коричневого до чорного кольору; – зона обпалення округлої або овальної форми з вхідним отвором усередині
4	Рубані	– краї пошкодження відносно рівні; – кінці пересічених ниток розволокненні і сплюснені; – на тканині можливе утворення перемичок з не розсічених ниток; – при ударі п'ятою або носком сокири краї розрубів нерівні і розволокненні	3	Спричинені дією кіптяви	– округле або овальне забруднення на тканині сірого або чорного забарвлення
III					
Нанесені тупими предметами					
1	Розриви	– межі пошкодження відповідають контурам тупого предмета; – у пошкоджених нитках волокна розділені на різному рівні; – наявні сторонні нашарування; – на кінцях пошкодження нитки значно витягнуті та розволокненні	4	Металеві частинки та порошинки	– на поверхні тканини та між її волокнами наявні незгорілі частинки порошу, а також металеві частинки; – розташування порошинок конусоподібне, при пострілі під гострим кутом розташування овальне
2	Пошкодження внаслідок тертя	– отвори у вигляді неправильних округлостей; – контури мають вигляд плавних дуг; – нитки в крайових зонах пошкодження стоншені, перетерті	5	Обідок обтирання	– наявна вузька темна смуга навколо вхідного отвору

Список використаної літератури

1. *Справочник криміналіста-трасолога* / [авт.-сост. Ю.П. Фролов, Г.Н. Степанов]. — Волгоград : ВА МВД России, 2007. — 216 с.
2. *Тахо-Годи Х.М.* Криміналістичне дослідження одягу : навч. посіб. / Х.М. Тахо-Годи. — М., 1971. — 150 с.

3. Судово-балістичні дослідження та суміжні галузі знань : тези наукових доповідей та повідомлень I міжнародного наук.-практ. семінару. — К. : ННІПСК КНУВС, 2009. — 156 с.

4. Майлис Н.П. Руководство по трасологической экспертизе : учеб. пособ. / Н.П. Майлис. — М. : Изд-во «Щит-М», 2007. — 344 с.

5. Трасология и трасологическая экспертиза : учебник / [под ред. И.В. Кантора]. — М. : ВА ИМЦ ГУК МВД России, 2002. — 376 с.

УДК 343.98

В. Пеньківський, здобувач Академії
Служби безпеки України

ЗНАЧЕННЯ МУЗЕЇВ КРИМІНАЛІСТИКИ ПРИ ПІДГОТОВЦІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Досліджено поняття та етапи розвитку перших криміналістичних музеїв у Західній Європі, Росії та колишньому СРСР, їх тематику, структуру і значення під час підготовки працівників правоохоронних органів.

Ключові слова: інформаційне забезпечення, підготовка кадрів, музейна справа, криміналістичні музеї.

Исследованы понятие и этапы развития первых криминалистических музеев в Западной Европе, России и бывшем СССР, их тематика, структура и значение при подготовке сотрудников правоохранительных органов.

The article deals with the concepts and development of the first forensic museums in Western Europe, Russia and the former USSR, their subject, structure and importance in the preparation of law enforcement.

Боротьба зі злочинністю потребує належної професійної підготовки працівників правоохоронних органів — оперативних працівників, слідчих, експертів — шляхом отримання криміналістичних знань і навичок використання науково-технічних засобів у кримінальному судочинстві. Це зумовлено кількісними та якісними змінами злочинності, набуттям нею нових характеристик і форм прояву.

Аналіз практичної діяльності слідчих і експертних підрозділів правоохоронних органів свідчить про наявність певного розриву між реальними можливостями науково-технічного потенціалу та сучасним станом його фактичного використання. Усуненню або значному скороченню цього розриву має сприяти криміналістичне забезпечення підготовки працівників правоохоронних органів. Йдеться передусім про нагальну потребу в теоретичному обґрунтуванні криміналістичного інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності.

Проблема інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності є багатоплановою. Його зазвичай розглядають як загальний метод організації певної діяльності. Водночас це процес, пов'язаний з отриманням (збиранням), переробкою, використанням і збереженням інформації, що відображає реальні явища, події, факти тощо. Інформаційне забезпечення правоохоронної діяльності — доволі складний процес, його здійснення повинно мати не тільки цілеспрямований, а й централізований і спеціалізований характер. Воно має будуватися відповідно до його організаційних засад для того, щоб використовувати необхідну інформацію,

саме цим зумовлено його важливе місце у криміналістичному забезпеченні підготовки правоохоронних органів.

Важливе значення в інформаційному забезпеченні має музейна справа — спеціальна галузь культурної, освітньої та наукової діяльності, яку провадять музеї у формі комплектування, збереження і використання пам'яток природи матеріальної і духовної культури. Як зазначено у Законі України «Про музеї та музейну справу» (1995 р.), музейна справа уособлює національну музейну політику, музеєзнавство і музейну практику. Музей (лат. *Museum*, від грец. *Crovacto* — святилище муз) — установа що збирає, вивчає, зберігає та експонує пам'ятки історії та культури, природничо-наукові колекції, предмети, техніку тощо.

Спеціальні та меморіальні музеї є не тільки в МВС України та Національній академії внутрішніх справ України, а й в Службі безпеки України, Національній академії Служби безпеки України, Національній юридичній академії ім. Ярослава Мудрого, інших юридичних вишах загального і спеціального навчання, науково-дослідних інститутах судових експертиз в містах Харкові, Львові, Києві [1, с. 780—782].

Музеї криміналістики зазвичай створюють при кафедрах кримінального права, кримінології, криміналістики вищих юридичних закладів освіти загального типу або спеціальних (системи МВС, СБУ, Міноборони), а також у різних експертних закладах з метою експозиції речових доказів, які були предметом злочинів або експериментальних досліджень, знарядь злочину та інших предметів, що становлять науковий історичний і практичний інтерес. Іноді експонатами музею є зразки для порівняльного дослідження під час проведення експертиз або довідкові дані для експертів [2].

Перший у світі музей криміналістики було створено у 1902 році при кафедрі кримінології університету в м. Грац (Австрія). Ініціатором його створення був один з основоположників криміналістики професор Ганс Гросс.

Наприкінці ХХ ст. стало зрозуміло, що всім працівникам правоохоронних органів під час розслідування злочинів необхідні наукові, науково-технічні знання розроблених і перевіреніх прийомів. Тільки за таких умов вони можуть вирішувати складні завдання, які постають на всіх стадіях проведення розшуку і слідства. Проте більшість працівників карного розшуку і слідчих цими знаннями не володіли. Ганс Гросс зазначав, що причиною невдалих результатів багатьох слідчих справ було незнання судовими слідчими важливих прийомів, до яких удавалися злочинці, невміння роботи з виявленими слідами, неухважне ставлення до дрібних речових доказів (мікрооб'єктів), незнання кримінальної антропології і цілковита необізнаність у кримінальній психології [3, с. 7, 13].

З метою усунення наявних проблем і підвищення рівня підготовки працівників карного розшуку, слідства й експертів вчені, що займалися проблемами кримінального процесу та криміналістики, яка щойно зароджувалася і починала розвиватися, запропонували створити спеціальні криміналістичні музеї з метою зібрання в них різних речових доказів, які могли бути використані з метою наочності проведення навчального процесу з працівниками правоохоронних органів і проведення науково-дослідних робіт для удосконалення прийомів, методів і способів розслідування та розкриття злочинів [4, с. 157].

Вперше Г. Гросс розглянув питання організації криміналістичних музеїв у своїй науковій праці, присвяченій питанням удосконалення знань юриста-практика

[4, с. 18]. У цій науковій праці він зазначав, що юрист-практик і особливо той, який займається розслідуванням злочинів, повинен бути досконально ознайомлений з криміналістикою, яку ані в університетах, ані в інститутах на той час не викладали. А отже, юристи, які мали працювати слідчими, могли одержати знання з криміналістики трьома шляхами:

- вивчення колекцій криміналістичних музеїв, у яких повинні бути зібрані різноманітні речові докази з метою ознайомлення з методами і засобами, що використовували злочинці під час вчинення різних злочинів;
- проведення практичних занять на курсах підвищення кваліфікації;
- проведення занять з криміналістики (спецкурсів) для осіб, які у майбутньому планували працювати у сфері правоохоронної діяльності як слідчі, а також під час навчання в університетах та інститутах шляхом створення у них кафедр криміналістики.

У науковій праці, присвяченій характеристиці криміналістичного музею в м. Грац, Г. Гросс описав 32 групи експонатів, які він розмістив у криміналістичному музеї. Серед нових видів експонатів було виокремлено такі групи:

- фотографії татуювань злочинців і ділянок людської шкіри з татуюваннями (зі знайдених трупів);
- порівняльні об'єкти, які безпосередньо не були використані у вчиненні злочину, але могли виникнути в іншому місці або спеціально для цього встановлювалися і могли бути використані під час звинувачення як інформаційний паралельний об'єкт, а також різні предмети, які не було внесено до попередніх груп.

Г. Гросс на той час працював у судовому відомстві заступником прокурора м. Грац і писав роботи для своїх товаришів — судових слідчих. Але поліція скористалася його ідеями значно швидше судового відомства, тому схожі криміналістичні музеї виникли у багатьох містах Європи (Брюсселі, Берліні, Гамбурзі) раніше музею, заснованого ним у м. Грац. Гросс наголошував, що найбільшим структурним підрозділом криміналістичного інституту має бути криміналістичний музей, об'єкти якого можуть бути використані з метою демонстрації їх під час читання лекцій і проведення практичних занять з криміналістики.

Наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. найкраще були оформлені криміналістичні музеї в Гамбурзі. У 1900 році криміналістичний музей було започатковано при поліцейському резерві розпорядженням петербурзького міського начальника генерал-лейтенанта Н.В. Клейгельса. У 1903 році цей музей було переведено у приміщення розшукової поліції В.Г. Філіпова, де він був поповнений експонатами і займав п'ять кімнат. Першу згадку про заснування вітчизняних криміналістичних музеїв можна знайти у нормативних матеріалах, які регламентували діяльність першого кабінету науково-судової експертизи (далі — НСЕ), заснованого у 1912 році у Російській імперії в м. Санкт-Петербурзі.

Із заснуванням кабінетів НСЕ у м. Києві, Москві та Одесі планувалася організація криміналістичних музеїв, але вона не була проведена з причин об'єктивного характеру (початок Першої світової війни 1914 року, брак приміщень).

Тільки 20 серпня 1925 року було започатковано криміналістичний музей в Одеському інституті НСЕ (окремий двоповерховий будинок по вул. Пастера, 48, чотири кімнати) [4, с. 101]. Завдяки ініціативі директора криміналістичного музею Одеського інституту НСЕ А.К. Паласпіракі у музеї було розміщено 1500 експонатів

у вигляді окремих предметів і фототаблиць, хоча у цілому надходження речових доказів для комплектування експонатів було незадовільним.

Наприкінці 1932 року криміналістичний музей Одеського інституту НСЄ налічував вже 6 основних відділів. Він набув популярності і був внесений до екскурсійної бази музейно-екскурсійно-виставкової політосвіти.

Після 1917 року музеї в Україні почали утворюватися майже при всіх великих комплексних управліннях міліції та при інститутах НСЄ (в містах Києві, Одесі, Харкові). Станом на 1 січня 1932 року «судово-правові» музеї в Україні були створені в таких містах [3, с. 101]:

- Артемівськ — музей карного розшуку;
- Київ — музей Інституту НСЄ і музей при школі вищого складу міліції УРСР;
- Кременчук — музей карного розшуку;
- Кривий Ріг — криміналістичний музей;
- Луганськ — музей карного розшуку;
- Одеса — музей інституту НСЄ;
- Слов'янськ — музей міліції;
- Сталіне — історичний музей при управлінні міліції;
- Харків — музей міліції і музей Інституту НСЄ;
- Кам'янка — музей міліції;
- Миколаїв — музей міліції;
- Суми — музей при міській школі міліції.

Тематика існуючих на той час криміналістичних музеїв зосереджена в основному навколо побутової злочинності і вбивств, зґвалтувань, шахрайств тощо. Це відображалось і на експозиції музейного матеріалу, який був переважно типологічним: вогнепальна і холодна зброя, знаряддя злочину тощо.

Криміналістичні музеї зазначеного періоду мали різну кількість експонатів і займали різну площу. При цьому музей Одеського інституту НСЄ відрізнявся від інших тим, що його експонати були побудовані за принципом родів і видів речових доказів і їх наукового дослідження.

Криміналістичний музей в Росії було утворено при кабінеті науково-судової експертизи в м. Санкт-Петербурзі. Законом передбачалось, що при набутті вироком законної сили речові докази, які не підлягали перетворенню і становили наукового інтересу, надсилалися для зберігання до кримінального музею. У м. Москві навчально-показовий музей криміналістики було створено у 1918 році при Управлінні кримінально-розшукової міліції. У 1939 році в Науково-дослідному інституті криміналістики Головного управління міліції МВС СРСР було розроблено методичні вказівки щодо організації роботи музею.

Зокрема, у музеї криміналістики передбачалось мати відділи:

- кримінальної реєстрації та ідентифікації особи;
- слідів і речових доказів;
- документів;
- огляду місця події;
- проведення операції (затримання й обшуку);

– методики розслідування окремих видів злочинів (бандитизму, грабежів і розбоїв, вбивств, різних крадіжок, розкрадання, шахрайства, спекуляції, підробки документів, підпалів).

Музеї криміналістики мали велике значення для працівників правоохоронних органів. Про значення музеїв криміналістики під час підготовки фахівців криміналістичної спеціалізації писав ще професор Г. Маннс. Він зазначав, що характер і зміст криміналістики потребують зміненої системи викладання з перенесенням центру уваги на практичні заняття. З метою належного їх проведення необхідна організація двох навчально-допоміжних установ: лабораторій і музеїв. Лабораторія потрібна для практичного вивчення прийомів розслідування злочинів за допомогою фотографії, дактилоскопії, хімічного і мікроскопічного аналізів. Завдання музею полягало в наданні можливості шляхом зосередження у ньому колекцій речових доказів і різних знарядь злочинів, застосування і дія яких відомі, шляхом порівняння встановити, яким знаряддям було вчинено злочин у тих випадках, коли з'ясовано лише результати застосування знаряддя, але само воно не знайдено. А тому навіть невелика колекція речових доказів (лише 60—70 предметів), як писав Г. Маннс, може бути корисною під час практичних занять [5, с. 97].

Вивчення криміналістики і належне її викладання мають важливе значення і в сучасний період, а отже, активне використання існуючих музеїв може суттєво допомогти працівникам правоохоронних органів у навчальному процесі.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Юридична* енциклопедія. — К. : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. — Т. 3. — К — М. — 792 с.
2. *Аверьянова М.В.* Энциклопедия судебной экспертизы / М.В. Аверьянова, Е.Р. Росинская. — М. : Юристъ, 1999. — 551 с.
3. *Комаха В.О.* Становлення і розвиток судової експертизи та судово-експортних установ на півдні України / В.О. Комаха. — Одеса : Юрид. л-ра, 2002. — 510 с.
4. *Yross Hans.* Kriminal Museum in Yros Zeitschrit tur die gesamte Stratrech towr ssensehaft / Hans Yross. — Berlin, 1896. — Bd. XVI.
5. *Маннс Г.Ю.* Криминалистика как прикладная дисциплина и предмет преподавания / Г.Ю. Маннс // Криминалист первопечатный. — 2011. — № 3. — С. 97.
6. *Белкин Р.С.* Криминалистическая энциклопедия / Р.С. Белкин. — М., 1997. — 339 с.
7. *Гросс Г.* Руководство для следователей как система криминалистики / Г. Гросс. — С-Пб., 1908. — 1040 с.
8. *Белограц-Котляревский Л.С.* Новые направления в уголовном правоведении. Ч. II: Уголовно-социологическая школа / Л.С. Белограц-Котляревский // Журнал Министерства юстиции. — 1903. — № 2. — С. 152—178.
9. *Yross Hans.* Kriminalistik / Hans Yross // Deitshe Yuristen Zeitung. — 1901. — № 4. — P. 77—80.

ПЕРЕДОВИЙ ДОСВІД В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.982.327:677.014.84:677.014.62

Г.О. Скрипко, кандидат технічних наук,
провідний експерт Науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру при УМВС України
в Миколаївській області

ВИЗНАЧЕННЯ МАСОВОЇ ЧАСТКИ ВОВНИ У НАПІВВОВНЯНІЙ ПРЯЖІ, ТЕКСТИЛЬНИХ МАТЕРІАЛАХ І ВИРОБАХ З НИХ МЕТОДОМ ПОЛЯРИЗАЦІЙНОЇ МІКРОСКОПІЇ ЧЕРЕЗ КОРЕЛЯЦІЮ З ДАНИМИ, ОТРИМАНИМИ ХІМІЧНИМ МЕТОДОМ

Обґрунтовано необхідність ведення контролю за якістю готових виробів із напіввовняної пряжі (вовна-поліакрилонітріл) з використанням аналітичного методу. Кількісну частку компонентів запропоновано визначати методом поляризаційної мікроскопії. Наведено також дані про масову частку компонентів зразків, яка отримана шляхом хімічного аналізу, регламентованого ДСТУ 4057-2001. Під час порівняння даних, одержаних двома методами, встановлено кореляційну залежність обох перемінних, характер взаємозв'язку яких відображає «Діаграма розсіювання».

Ключові слова: недоброякісна продукція, текстильний матеріал, двокомпонентна пряжа, вовна, поліакрилонітріл, метод поляризаційної мікроскопії, кількісна частота, хімічний аналіз, кореляція.

Обоснована необходимость ведения контроля качества готовых изделий из полушерстяной пряжи (шерсть-полиакрилонитрил) с использованием аналитического метода. Количественную долю компонентов предложено определять методом поляризационной микроскопии. Приведены также данные о массовой доле компонентов образцов, которая получена путем химического анализа, регламентированного ДСТУ 4057-2001. При сравнении данных, полученных двумя методами, установлена корреляционная зависимость обоих переменных, характер взаимосвязи которых отображает «Диаграмма рассеивания».

The necessity of quality control conducting for finished articles from half-woollen yarn (cotton-polyacrylonitrile) by using analytical method is justified in the article. Quantitative part of the components is suggested to determine by using a method of polarization microscopy. The data concerning the mass part of the components of examples, which are gotten by using chemical analysis restricted by State Standard of Ukraine 4057-2001 are simultaneously mentioned in the article. By comparing the data, which are gotten by using two mentioned methods, the correlation dependence of both variables is determined, which nature of interrelation is displayed on the «Diagram of Dispersion».

Упродовж останнього десятиліття в Україні у сфері господарської діяльності спостерігається щорічне зростання кількості економічних злочинів. Цей факт М. Гофман пов'язує з домінуючими у суспільстві культурними цінностями та соціальними цілями: «Якщо єдиною метою, що ставить перед собою суспільство, є багатство, то економічна злочинність розглядається населенням держави не як антигромадський акт, а як бізнес іншим шляхом» [1]. За таких обставин в основі злочинної поведінки певної частини суспільства є лише мотив здобутку максимальної економічної вигоди. Одним із видів злочинів цієї категорії є випуск і реалізація недоброякісної продукції, що підпадає за кримінально-правовою кваліфікацією під ознаки ст. 225, ст. 227, ст. 229 розділу 7 «Злочини в сфері господарської діяльності» Кримінального кодексу України.

Випуск і продаж недоброякісної продукції або такої, що не відповідає установленим стандартам, нормам, правилам і технічним умовам, підтверджується експертизою сировинного складу текстильного матеріалу, його якості та вмісту шкідливих речовин.

Зрозуміло, що ціна та якість текстильних виробів насамперед залежать від волокнистого складу текстильного матеріалу. Згідно з гігієнічними вимогами якіснішим вважається одяг, текстильний матеріал якого містить високий відсоток натуральних волокон. При цьому одяг, у тому числі дитяча білизна, а також текстильний матеріал, призначений для виготовлення іграшок, медична вата, марля, бинти належать до товарів, якість яких контролюють державні органи.

На підприємствах, які гарантують якість текстильних виробів, контроль за волокнистим складом матеріалу покладається на лабораторію. За відсутності власних лабораторій якість текстильного матеріалу та відповідність його встановленим нормам перевіряється у незалежних лабораторіях, які атестовані за цим видом дослідження. Під час контролю волокнистого складу матеріалу лабораторії керуються ДСТУ 4057-2001 [2], що поширюється на волокна, нитки, пряжу, матеріали текстильні та вироби з них і встановлює методи ідентифікації їх волокнистого складу, у тому числі проведення якісного і кількісного аналізу.

Текстильна продукція, яку пропонує покупцям торговельна мережа, як правило, не контролюється, що передусім пов'язано з вимогою подання на аналіз матеріалу зразка масою не менше ніж 5 г [2], а також з використанням під час аналізу небезпечних для здоров'я людини хімічних речовин.

Отже, розробка методу, що дозволяє проводити якісний і кількісний аналізи пряжі текстильних виробів за мікропробою без використання небезпечних речовин, вирішить проблему контролю якості готової продукції.

Ширше під час виробництва текстильних полотен і трикотажних виробів використовують натуральні та хімічні волокна, а саме такі суміші: бавовна — поліефір і вовна — поліакрилонітріл.

У цій статті наведено аналіз розробленого методу визначення масової частки вовни у двокомпонентній пряжі (вовна-поліакрилонітріл) текстильних матеріалів через кореляцію даних (кількісної частки), отриманих методом поляризаційної мікроскопії.

Об'єктами дослідження є десять зразків напіввовняної пряжі з різним відсотковим вмістом вовни, які було придбано в торговельній мережі:

- № 1 — 20 % вовни, 80 % акрилу (виробник Himalaya, Туреччина);
- № 2 — 30 % вовни, 70 % акрилу (виробник Білорусь);
- № 3 — 40 % вовни, 60 % акрилу (виробник «Семеновская фабрика», Росія);
- № 4 — 50 % вовни, 50 % акрилу (виробник Alize, Туреччина);
- № 5 — 60 % вовни, 40 % акрилу (виробник Adriafile, Італія);
- № 6 — 70 % вовни, 30 % акрилу (виробник «Семеновская фабрика», Росія);
- № 7 — 80 % вовни, 20 % акрилу (виробник Adriafile, Італія);
- № 8 — 40 % вовни, 60 % акрилу (виробник Yarn Art, Туреччина);
- № 9 — 50 % вовни, 50 % акрилу (виробник Yarn Art, Туреччина);
- № 10 — 80 % вовни, 20 % акрилу (виробник Yarn Art, Туреччина).

Дослідження об'єктів проводили паралельно двома методами: методом поляризаційної мікроскопії та хімічним методом.

Кількісний аналіз хімічним методом

Хімічний метод дозволяє визначити масову частку кожного виду волокон пряжі текстильного матеріалу у дво- та трикомпонентній суміші [2]. Він базується на селективному розчиненні одного з компонентів пряжі.

Для визначення масових часток двохкомпонентної суміші вовна-поліакрилонітріл відповідно до ДСТУ 4057-2001 розчиненню підлягає поліакрилонітріл. Як розчинник використовується диметилформамід.

За правилами проведення випробувань відібраний зразок масою 5 г висушували у сушильній шафі за температури 105 ± 3 °C упродовж 4 год, охолоджували в ексікаторі, зважували. Масу зразків і сухого нерозчиненого компонента визначали на електронних вагах AXIS (модель AN 200) з точністю до 0,0001 г.

Масова частка (P_i , %) сухого нерозчиненого компонента (вовни) в зразках обчислювалася за формулою:

$$P_i = \frac{m_1}{m_0} \cdot 100\%, \quad (1)$$

де: m_0 — маса постійно сухої проби до випробувань, г;
 m_1 — маса постійно сухого залишку, г.

Для зменшення невизначеності отриманих результатів масова частка компонентів пряжі обчислювалася як середнє значення трьох паралельних визначень. У результаті невизначеність кількісної частки компонента становила 1 % при довірчій ймовірності $p = 0,95$.

На дослідження одного зразка було витрачено близько 6—7 год.

Кількісний аналіз методом поляризаційної мікроскопії

Метод поляризаційної мікроскопії є неруйнівним, дозволяє проводити видову ідентифікацію натуральних і хімічних волокон у мікропробі по одному волокну, у

тому числі проводити кількісний аналіз волокнистого складу пряжі, текстильних матеріалів і виробів з них [3; 4].

Відомо, що переважна частина текстильних волокон має анізотропну структуру, тому у поляризаційному світлі вони інтерференційно забарвлюються [5]. Колір і рисунок інтерференційної картини, що спостерігається на волокні, залежать від особливостей волокноутворювального полімеру, а саме: певної орієнтації макромолекул у просторі та ступеня кристалічності. Використання зазначених вище властивостей волокон під час дослідження неоднорідної пряжі дозволяє спростити її кількісний аналіз.

Для проведення кількісного аналізу зразків проби брали з трьох різних ділянок пряжі (при цьому довжина проби становила 2—3 мм), з проб брали елементарну пробу з кількістю волокон 150—180 шт.

Елементарну пробу поміщали на чисте предметне скло у краплю водно-гліцеринової суміші у співвідношенні 1:1, волокна препарувальною голкою відокремлювали одне від одного та розташовували паралельно у рядок.

Препарат розташовували на предметному столику мікроскопа «Полам Л-213», де досліджували у полі зору поляризаційного світла при схрещених поляризаторі та аналізаторі і введеної кварцової (червоної) компенсаційної пластини. При цьому волокно розташовували так, щоб його вісь (по довжині) збігалася з напрямом осі Ng на пластині.

Кількісна частка одного з компонентів (B_i , %) обчислювалася за формулою:

$$B_i = \frac{K}{K_i} \cdot 100\% \quad (2)$$

де: K — кількість волокон у пробі;
 K_i — кількість волокон компонента.

Для зменшення невизначеності отриманих результатів кількісну частку компонентів пряжі обчислювали як середнє значення трьох паралельних визначень. У результаті невизначеність кількісної частки компоненту становила 2 % при довірчій ймовірності $p = 0,95$.

При цьому на дослідження одного зразка було витрачено приблизно 2 години.

Під час проведення кількісного аналізу оптичним методом враховували якісний склад пряжі (тонка, напівтонка, напівгруба, груба), який визначали за співвідношенням волокон вовни, що відрізнялися за морфологічним типом [6; 7].

Слід зазначити, що для виготовлення трикотажних виробів і костюмних тканин масового виробництва використовують неоднорідну вовну, яка є сумішшю тонкої та напівтонкої вовни. Тонка вовна складається з волокон пуху завтовшки від 14 мкм до 25 мкм, напівтонка — з грубого пуху чи перехідного волосся завтовшки від 25 мкм до 34 мкм.

Якісний аналіз вовни — одного з компонентів досліджених об'єктів довів, що середньоарифметичне значення товщини вовни у пряжі з 20 %, 50 % і 80 % вмістом вовни дорівнює 27,22 мкм, 27,15 мкм та 26,88 мкм відповідно. При цьому невизначеність середньоарифметичного значення товщини вовни в пряжі становила 1 % при довірчій ймовірності $p = 0,95$. Товщина поліакрилонітрильної нитки — 27—28 мкм.

Результати обчислення масової та кількісної часток вовни у двокомпонентній пряжі (вовна-поліакрилонітріл) за хімічним та оптичним методами наведено у таблиці.

Таблиця

**Кількісна частка вовни в двокомпонентній пряжі
(вовна-поліакрилонітріл)**

Вміст вовни за торговельним ярликом, %									
№ 1	№ 2	№ 3	№ 4	№ 5	№ 6	№ 7	№ 8	№ 9	№ 10
20	30	40	50	60	70	80	40	50	80
Вміст вовни за масовою часткою, %									
20,4	30,3	40,4	50,2	59,7	70,2	80,3	20,2	22	74
Вміст вовни за кількісною часткою, %									
10	16	23	31	39	51	69	11	13	62

Аналіз даних таблиці засвідчив відповідність відсоткового вмісту вовни у зразках пряжі № 1—7, зазначеного на торговельному ярлику, масовій частці вовни, визначеній хімічним аналізом за методикою ДСТУ 4057—2001 [2]. Водночас встановлена масова частка вовни у зразках пряжі № 8—10 не збігається з відсотковим вмістом вовни, зазначеним на торговельному ярлику.

Порівняння результатів дослідження, одержаних двома методами, також дозволяє виявити їх кореляційну залежність. Кореляцію даних вказано у вигляді кривої, що характеризує логарифмічне співвідношення кількісної частки вовни у пряжі та її масової частки (рис. 1).

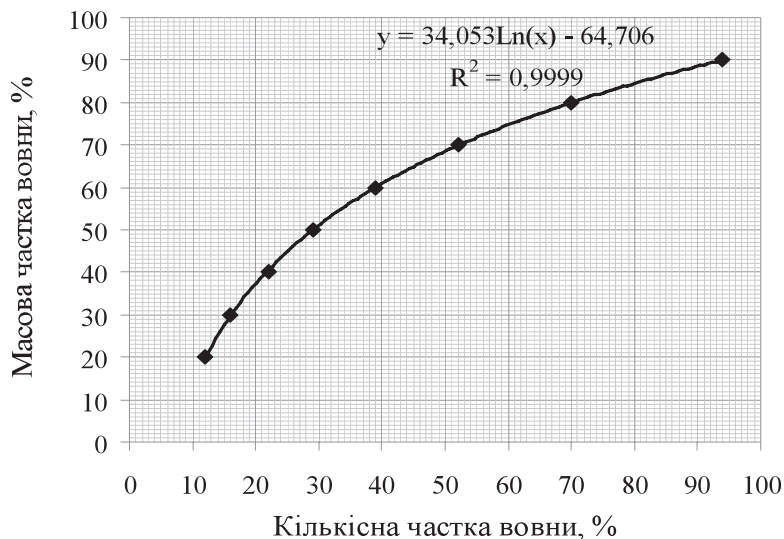

Рис. 1. Характер кореляції кількісної частки вовни у пряжі та її масової частки при величині достовірності апроксимації $R^2 = 0,9897$

Після згладжування відхилень від лінії тренду, що мають місце на рис. 1, за результатами розрахунку кількісної частки за рівнянням $y = 33,392\ln(x) - 59,017$

отримано криву, величина достовірності апроксимації якої найбільш близька до одиниці: $R^2 = 0,9999$ (див. рис. 2).

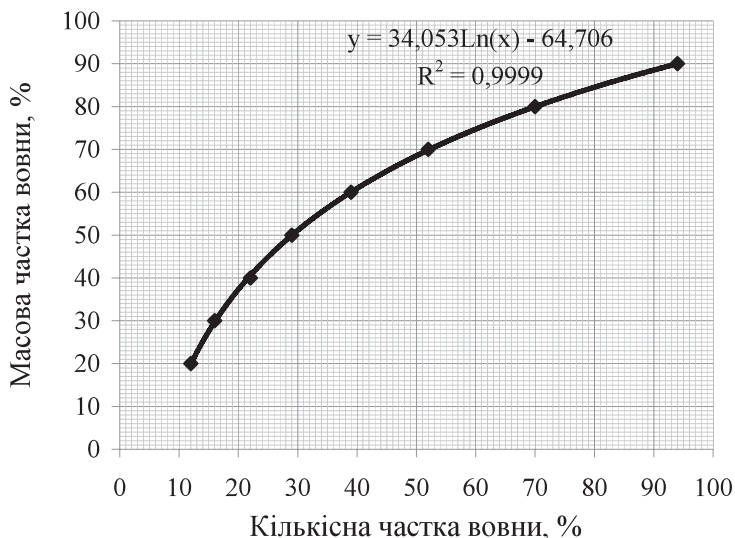

Рис. 2. Характер кореляції кількісної частки вовни у пряжі та її масової частки при величині достовірності апроксимації $R^2 = 0,9999$

Зважаючи на те, що отримана діаграма (рис. 2) найбільш точно відображає кореляційне співвідношення двох перемінних — масової та кількісної часток вовни у напіввовняній двокомпонентній (вовна-поліакрилонітріл) пряжі, є підстава прийняти її як інструмент «Діаграма розсіювання», що дозволяє визначити вид і щільність зв'язку між парою відповідних перемінних [8].

Отже, отримана у результаті експериментального дослідження та математичної обробки даних «Діаграма розсіювання» є інструментом, який дозволяє визначити масову частку вовни у напіввовняній двокомпонентній (вовна-поліакрилонітріл) пряжі за її кількісною часткою.

Для відтворюваності результатів запропонованим методом потрібно, щоб середньоарифметичне значення товщини волокон вовни у пряжі дорівнювало 27 ± 1 мкм.

Метод визначення масової частки у напіввовняній двокомпонентній (вовна-поліакрилонітріл) пряжі за «Діаграмою розсіювання» дозволяє за мікропробою без використання небезпечних для здоров'я людини речовин вирішити проблему контролю за якістю готової продукції.

Список використаної літератури

1. Гофман Михель. Американские мифы [Электронный ресурс] / Михель Гофман // [CrimeStudy-сайт о социологии преступности (криминологии)]. — Режим доступа : <http://crimestudy.ru> (дата обращения: 27.03.2009).

2. Матеріали текстильні. Метод ідентифікації волокон : ДСТУ 4057–2001. — [Чинний від 2002-05-01]. — К : Держспоживстандарт України, 2002. — 28 с. — (Державний стандарт України).

3. *Текстильные* волокна — источник розыскной и доказательной информации. Ч II. Основные сведения об источниках микрообъектов — текстильных волокон : методики криминалистического исследования волокон. — М. — Берлин. — 1982. — 184 с.

4. Пат. 17155 Україна UA, МПК (2006) D 01F 9/14 / G 01 N 33/36. Спосіб визначення якості бавовняних волокон в пряжі / Сарібеков Г.С., Сарібекова Д.Г., Скрипко Г.О. (Україна). — № u200602964 ; заявл. 20.03.2006 ; опубл. 15.09.2006, Бюл. № 9. — 7 с.

5. *Калиновски Е.* Химические волокна (исследования и свойства) / Е. Калиновски, Г.В. Урбанчик. — М. : Легкая индустрия. — 1966. — 319 с.

6. *Шерсть* натуральная сортированная. Номенклатура показателей : ГОСТ 4.68–81. — [Введен с 1982-01-01, снято ограничение срока действия, основание ИУС № 11-12-94]. — Львів : ЗАТ Науково-інформаційний центр «Ленорм», 2007. — 8 с. — (Межгосударственный стандарт).

7. *Давыдов А.Ф.* Текстильное материаловедение / А.Ф. Давыдов. — М. : Российский заочный институт текстильной и легкой промышленности. — 1997. — 168 с.

8. *Кузьмин А.М.* Метод «Диаграмма разброса» : справочник «Креативные и аналитические методы создания инноваций» [Электронный ресурс] / А.М. Кузьмин. — Центр Креативных технологий. — Режим доступа : <http://www.inventech.ru/pub/guide>.

УДК 343.982.34/35

О.О. Руденко, заступник начальника
відділу спеціальних видів досліджень Науково-
дослідного експертно-криміналістичного центру
при УМВС України в Чернігівській області

ДОСЛІДЖЕННЯ СЛІДІВ ГУБНИХ ПОМАД

Розглянуто методи дослідження слідів губних помад з метою вирішення класифікаційних завдань і встановлення родової (групової) належності.

Ключові слова: пігменти, восково-жирова основа, мікроскопічний метод, якісний люмінесцентний аналіз, тонкошарова хроматографія, УФ-спектрофотометричний метод, ІЧ-спектрофотометричний метод.

Рассмотрены методы исследования следов губных помад для решения классификационных задач и установления родовой (групповой) принадлежности.

The methods of lipstick's tracks research are considered with a purpose of resolving the classificational tasks and defining of family(group) belonging.

Негативні тенденції збільшення кількості проявів злочинності, особливо її насильницьких форм, спонукають правоохоронні органи вести пошук ефективних засобів і методів щодо профілактики та розкриття злочинів. Серед слідів, які злочинці залишають на місці події, особливо пов'язаної з тяжкими тілесними ушкодженнями, згвалтуваннями та крадіжками, вилучаються і сліди губних помад на предметах-носіях (посуд, недопалки, одяг тощо). Тому практика дослідження слідів губних помад у діяльності експертно-криміналістичних підрозділів має важливе значення.

Губні помади — це складний продукт на ароматизованій восково-жировій основі, що містить у собі [1, с. 6—7; 2, с. 19]:

- нафтопродукти (парафін, церезин, масло парфумерне);
- віск (бджолиний, карнаубський, канделильський, монтан-віск);
- жири (ланолін, терлан, олеоакс, масло оливкове, масло какао тощо).

До складу губних помад також входять:

- барвники (діоксид титану, залізооксидні пігменти, ультрамарин, мілорі, барій сірчаноокислий);
- перламутрові пігменти (діоксид титану, осаджений на слюді), перламутрові пасти;
- плівкоутворювальні компоненти (полімери та силікатні похідні);
- добавки (вітаміни);
- консерванти та антиоксиданти.

Дослідження слідів губних помад

Для дослідження використано губні помади, схожі за кольором, що зумовлено

необхідністю встановлення родової (групової) належності схожих за кольором слідів помад з шуканим об'єктом.

Було досліджено губні помади іноземного виробництва, а саме:

- AVON, тон «Rose bit» (у сріблястому пеналі) — № 1;
- Lancome, тон «Rouge Flamboyant» (у коричневому пеналі) — № 2;
- Fleur, тон «Casper Wayoming» (у темно-синьому пеналі) — № 3;
- Faberlic, тон «GR 1207» (у золотистому пеналі) — № 4;
- AVON, тон «Ised coffee» (у золотистому пеналі) — № 5;
- Mary Kay, тон «Gold dust» (у сріблястому пеналі) — № 6;
- Oriflame, тон «Tender kiss» (у фіолетовому пеналі) — № 7.

1. Огляд при денному освітленні

У результаті огляду губних помад при денному освітленні було встановлено їх початковий колір. Результати огляду наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Результати огляду губних помад при денному освітленні

№ об'єкта	Початковий колір губних помад	Характеристики мазка губних помад
1	Світло-рожево-коричневий з вираженим перламутровим блиском	Рівний, однорідний, сухий, без крупинок
2	Рожево-фіолетовий с помірним перламутровим блиском	Рівний, однорідний, м'який, без крупинок
3	Коричнево-оранжевий з вираженим перламутровим блиском	Рівний, неоднорідний, сухий, з крупинками
4	Коричнево-бронзовий з помірним перламутровим блиском	Рівний, однорідний, м'який, без крупинок
5	Рожево-коричнево-бронзовий з помірним перламутровим блиском	Рівний, неоднорідний, сухий, з крупинками
6	Світло-коричневий з вираженим перламутровим блиском	Рівний, однорідний, м'який, без крупинок
7	Рожевий без блиску (матовий)	Рівний, однорідний, сухий, без крупинок

Для проведення подальшого дослідження губні помади наносили тонким шаром на предметні скельця (№ 1а — 7а) та на відрізки бинту (№ 1—7). Для порівняння досліджували також контрольний зразок чистого бинту (№ 8).

Для вивчення складу губних помад з урахуванням його особливостей проводили екстракцію їх пігментів і восково-жирової основи з використанням методів мікроскопії, якісного люмінесцентного аналізу, тонкошарової хроматографії (ТШХ), УФ- та ІЧ-спектрофотометрії.

2. Дослідження пігментів і барвників губних помад

2.1. Метод мікроскопії

Частину нашарувань досліджуваних помад з відрізків бинту (№ 1—7) та зі скельця (№ 1а — 7а) переносили у тиглі, до яких додавали по кілька крапель октану. Шляхом перемішування проводили розчинення пігментів помад в октані. Октанові шари зливали в окремі тиглі, які залишали до повного випаровування під витяжкою.

У подальшому ці екстракти вивчали під мікроскопом МБС-2 у відбитому світлі. Визначався збіг і розбіжності результатів мікроскопічного дослідження щодо фактур октанових екстрактів губних помад (колір, щільність, форма, рівномірність, наявність перламутру тощо).

Результати дослідження показали, що у випадку незначної кількості слідів губних помад на предметах-носіях доцільно після октанової екстракції використовувати одну частину нерозчинених залишків для проведення дослідження методом тонкошарової хроматографії (з подальшим отриманням хлороформних екстрактів), а другу — для якісного люмінесцентного аналізу (з подальшою обробкою залишків етиловим спиртом 96 %).

2.2. Якісний люмінесцентний аналіз

До залишків у тиглях (№ 1—7, 1а — 7а) після октанової екстракції додавали кілька крапель етилового спирту (96 % обсягу). Спиртові екстракти пігментів губних помад (№ 1—7, 1а — 7а) та контрольного зразка чистого бинта (№ 8) розглядали на приладі «CAMAG UV-BETRACHTER» під дією ультрафіолетового випромінювання (УФВ) з довжиною хвиль 254 нм та 366 нм. Визначали кольори екстрактів при денному освітленні та кольори люмінесценції спиртових екстрактів при довжинах хвиль 254 нм та 366 нм. Збіг результатів та їх розбіжності вказують на можливість належності губних помад до різних груп об'єктів.

2.3. Метод тонкошарової хроматографії (далі — ТШХ)

Частину нашарувань досліджуваних помад з відрізків бинта (№ 1—7) та зі скелець (№ 1а — 7а) переносили у тиглі, до яких додавали по кілька крапель октану. Октанові екстракти видаляли, до нерозчинених залишків у тиглях додавали хлороформ. Хлороформні екстракти концентрували до мінімального об'єму та використовували для проведення дослідження методом ТШХ. Для порівняння досліджували також контрольний зразок чистого бинту (№ 8).

Умови проведення тонкошарової хроматографії:

- хроматографічні пластинки «Sorbfil ПТСХ-АФ-А-УФ» завдовжки 50 мм;
- пробіг елюенту — 40 мм;
- розділення — однократне (двократне — для системи № 3);
- температура +20 °С;
- детектування при денному освітленні та при ультрафіолетовому випромінюванні (366 нм, 254 нм).

Концентрати за допомогою капілярів наносили на стартову лінію хроматографічної пластинки. Для очищення нанесених на пластинки зразків від восково-жирової основи проводили попереднє однократне хроматографування пластинок у кожній із систем:

- октан-бензол (5:1);
- гексан-діетиловий ефір-оцтова кислота (70:30:2).

Після кожного проходження пластинки сушили у потоці холодного повітря. Хроматографування проводили у системах:

- етилацетат — ізопропанол — оцтова кислота-вода (15:7,5:0,5:5) — система № 1;
- гексан-ацетон (4:1) — система № 2;
- етилацетат — 25-процентний розчин аміаку-етанол (18,5:5:1) — система № 3;
- н-бутанол-оцтова кислота-вода (4:1:5) — система № 4;

- толуол-хлороформ (5:2) — система № 5;
- гексан-діетиловий ефір-оцтова кислота (35:15:1) — система № 6.

Розподіл (проходження розчинника від лінії старту до лінії фронту) проводили у кожній із систем розчинників. Після проходження пластинки її сушили у потоці холодного повітря і розглядали в ультрафіолетових променях з довжиною хвилі 254 нм та 366 нм на приладі «CAMAG UV-BETRACHTER», фіксуючи при цьому місце розташування, колір і люмінесценцію виявлених на пластині хроматографічних зон та їх Rf. Найкращий результат хроматографування досягнуто у системах №№ 1, 2, 3.

Як довели результати дослідження, метод ТШХ є достатньо чутливим при дослідженні губних помад, а отже, його застосування є доцільним [2, с. 21—26; 3, с. 13, 43]. Отримані хроматограми помад є специфічними і дозволяють віднести їх до одного роду або групи губних помад при одночасному їх збігу за попередніми властивостями.

2.4. УФ-спектрофотометричний метод

Для проведення якісного аналізу пігментів губних помад методом УФ-спектрофотометрії у видимій та ультрафіолетовій зонах спектра за допомогою скальпеля переносили частини нашарувань губних помад зі скелець (№ 1а — 7а) у тиглі, до яких додавали по 1 мл гексану. Гексанові екстракти видаляли, до нерозчинених залишків у тиглях додавали хімічно чистий хлороформ. Хлороформні розчини використовували для проведення дослідження методом УФ-спектрофотометрії на вимірювальному комплексі «Specord M-40»-«IBM-486» [5, с. 58—62; 6, с. 25—31; 7, с. 61, 68; 8, с. 118—119].

Спектри поглинання зразків (№ 1а — 7а) реєстрували у вигляді хлороформних розчинів у кюветі завтовшки 1 см проти хімічно чистого хлороформу за таких умов:

- режим — ABS (режим визначення оптичної густини);
- діапазон реєстрації — $41\,700\text{ см}^{-1}$ — $11\,000\text{ см}^{-1}$;
- спектральна ширина щілини — «0»;
- час інтегрування — 1 сек;
- підсилення G — 5;
- швидкість запису — 1 мм/сек;

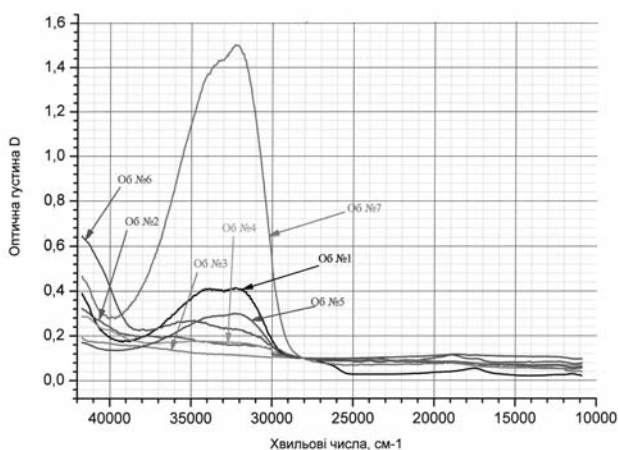

Рис. 1. Пронормовані до оптичної густини 0,1 та довжини хвилі 28060 см^{-1} УФ-спектрограми зразків губних помад

- зміщення нульової точки — 0.000;
- масштаб ординати Y — 1/100 под. шк.;
- масштаб реєстрації X — 1 мм/100 см⁻¹.

На довжині хвилі 28060 см⁻¹ спектри поглинання № 1а — 7а були пронормовані на значення оптичної густини D = 0,1. Як видно з графіка спектрограм зразків губних помад № 1а — 7а, пронормованих до оптичної густини 0,1 та довжини хвилі

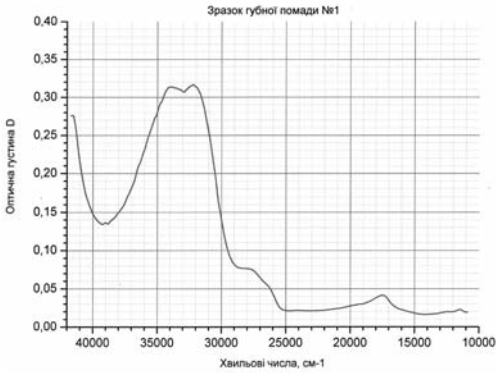

Рис. 2

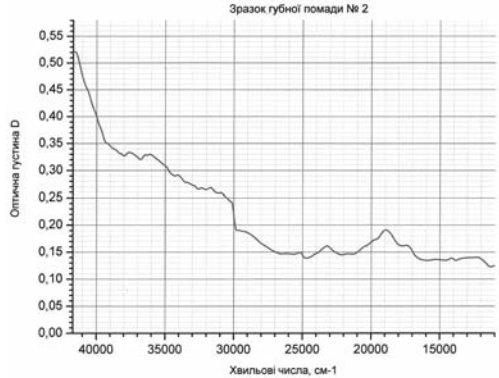

Рис. 3

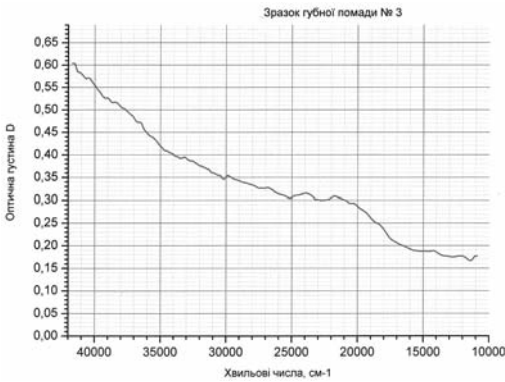

Рис. 4

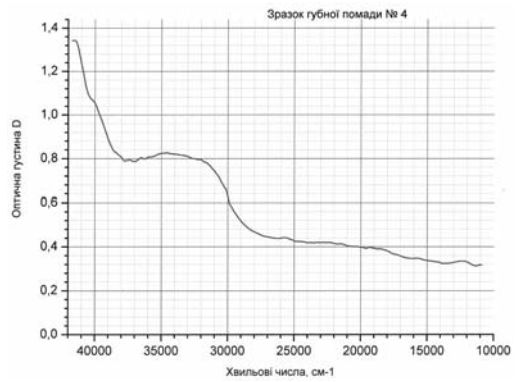

Рис. 5

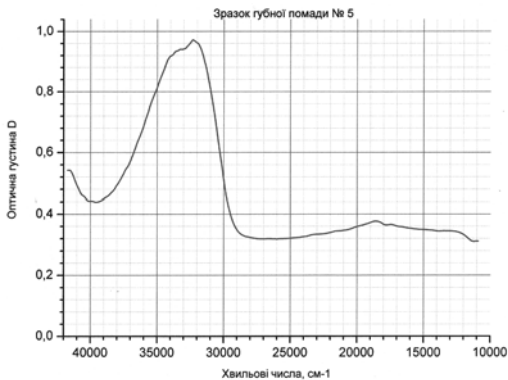

Рис. 6

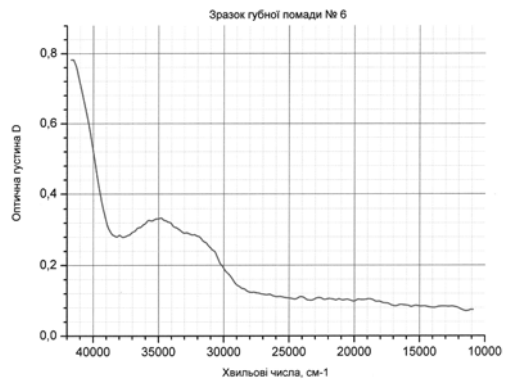

Рис. 7

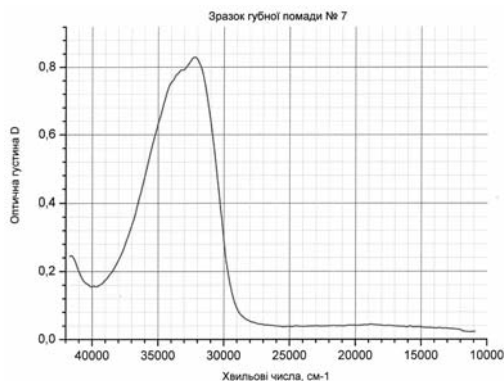

Рис. 8

Рис. 2—8. УФ-спектрограми зразків губних помад

28060 cm^{-1} , спектри поглинання губних помад (№ 1а — 7а) не збігаються (положення їх максимумів в ультрафіолетовій і видимій зоні спектра різні). Це свідчить про їх різний якісний склад і про різне кількісне співвідношення речовин у цих об'єктах.

3. Дослідження восково-жирової основи губних помад

3.1. ІЧ-спектрофотометричний метод

Для якісного аналізу восково-жирової основи губних помад проводили дослідження методом ІЧ-спектрофотометрії, який дозволяє диференціювати губні помади за відмінностями спектрів поглинання згідно з положеннями їх максимумів в ультрафіолетовій і видимій зонах спектра [4, с. 40, 44—47].

Для цього зразки губних помад зі скелець (№ 1а — 7а) поміщали до інфрачервоного спектрофотометра «Specord IR-75».

Спектри поглинання зразків (№ 1а — 7а) реєстрували за таких умов:

- сфера вимірювання — 4 000 cm^{-1} — 400 cm^{-1} ;
- підсилення — 1;
- програма щілини — «3»;
- час запису — 10;
- сповільнювач — 0,3.

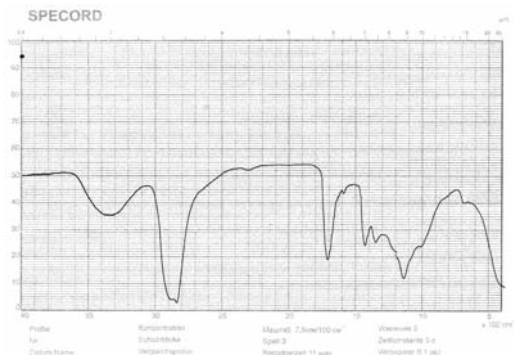

Рис. 9

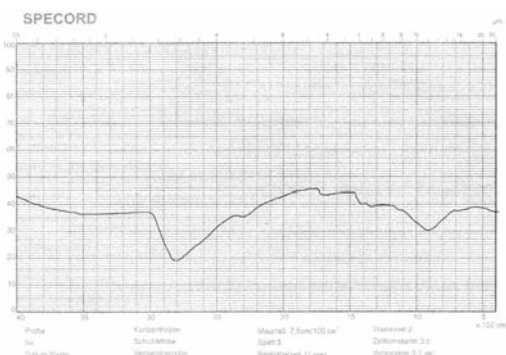

Рис. 10

Рис. 9, 10. ІЧ-спектрограми зразків губних помад

Як відомо з літературних джерел, зона парафінів припадає на довжину хвиль 1380—1460 cm^{-1} і 2800—3000 cm^{-1} , а отже, як видно з графіків спектрограм, в основах зазначених губних помад наявна різна кількість парафінів та інших восково-жирових добавок, що свідчить про різний їх якісний склад і про різне кількісне співвідношення речовин у цих об'єктах.

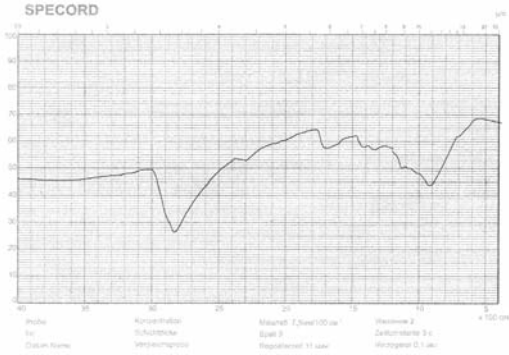

Рис. 11

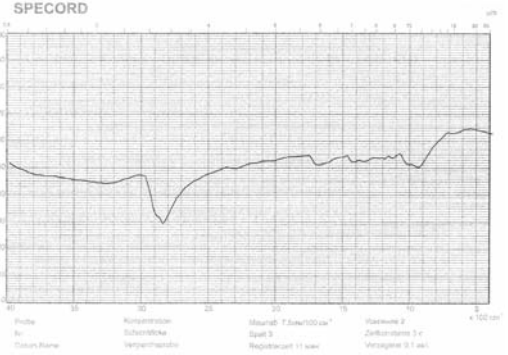

Рис. 12

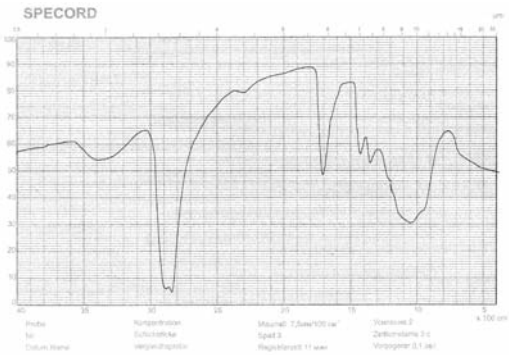

Рис. 13

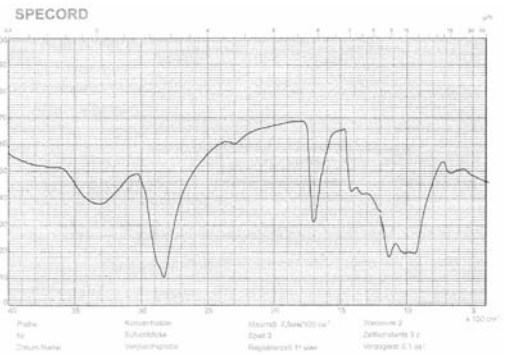

Рис. 14

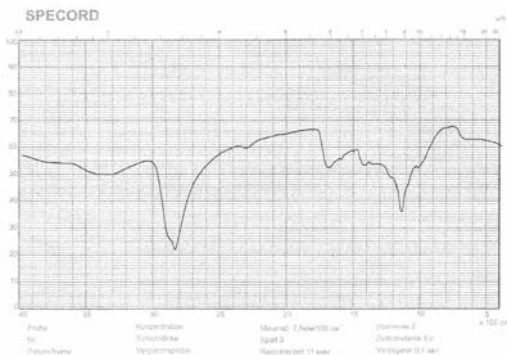

Рис. 15

Рис. 11—15. ІК-спектрограми зразків губних помад

Результати проведеного дослідження дозволяють дійти таких висновків: методи дослідження губних помад (огляд при денному світлі, мікроскопічний, якісний люмінесцентний аналіз, метод ТШХ, УФ- та ІЧ-спектрофотометричні) є доволі інформативними та чутливими, їх можна використовувати для порівняльного дослідження помад і встановлення їх родової та групової належності.

Список використаної літератури

1. *Каспаров Г.Н.* Основы производства парфюмерии и косметики / Г.Н. Каспаров. — М. : Агропромиздат, 1988. — 287 с.
2. *Кошелева Л.И.* Экспертное исследование губных помад / Л.И. Кошелева, Е.Р. Росинская. — М., 1990.
3. *Митричев В.С.* Основы криминалистического исследования материалов, веществ и изделий из них / В.С. Митричев, В.Н. Хрусталева. — СПб. : Питер, 2003.
4. *Бобырев В.Г.* Физические и химические методы исследования / В.Г. Бобырев, Н.М. Кузьмин. — Волгоград, 1979.
5. *Лабораторное* руководство по хроматографическим и смежным методам / [Туркова Я., Мелоун Б., Мотл О. и др.]. — М. : Мир, 1982. — 381 с.
6. *Бродин М.С.* Спектроскопия атомов и молекул / М.С. Бродин, А.М. Борбат. — К. : Наукова думка, 1969.
7. *Миронов В.А.* Спектроскопия в органической химии: учеб. пособ. для вузов / В.А. Миронов, С.А. Янковский. — М. : Химия, 1985. — 232 с.
8. *Гаврюченкова Ф.Г.* Химия : справочник / Ф.Г. Гаврюченкова, М.И. Курочкина. — Л. : Химия, 1975.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РЕЦЕНЗІЇ

ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНІ ПІДРОЗДІЛИ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ

Експертно-криміналістична служба МВС тривалий час залишалася в тіні інших, овіяних романтикою служб: карного розшуку, органів боротьби з організованою злочинністю, торгівлею людьми та поширенням наркотиків. Їм присвячували кандидатські та докторські дисертації, монографії, спогади ветеранів. Про розкриття ними злочинів ми кожного дня читаємо в газетах та бачимо на екранах телевізорів. Кропітка робота експертів-криміналістів, які за відбитками пальців, майже непомітними частинками одягу чи знаряддями злочину встановлювали особу злочинця, у більшості випадків залишається поза кадром.

І от нещодавно з'явилася книга¹, яка стала першою спробою комплексного відтворення історії виникнення, становлення й розвитку криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ України. Зазначимо, що це дослідження цінне й цікаве з багатьох сторін і насамперед тому, що ґрунтується на значній кількості використаних джерел. Вперше до наукового обігу введено значний масив розсекречених документів галузевого архіву МВС України, використано історичні екскурси Р.С. Белкіна, А.І. Вінберга, А.В. Іщенко, О.Я. Єлисеєва, В.К. Лисиченка, В.М. Чиснікова та інших відомих вчених-криміналістів та дослідників історії органів історії внутрішніх справ. Автор широко використав сімейні архіви та спогади ветеранів експертно-криміналістичної служби.

Зазначаючи, що історія виникнення криміналістичних знань розпочинається з появи перших типів держави і права (Китай, Вавилон, Єгипет, Стародавній Рим), коли встановлювали та порушували правила поведінки, звичаї і закони, були створені певні засоби розслідування, які враховували психофізіологію людини. Наприклад, китайські слідчі на кінчик язика підозрюваного клали жменьку рису і визнавали його злочинцем, якщо рис залишався сухим (вони виходили з того, що у злочинця від хвилювання не виділяється слина). Автор цього цікавого дослідження простежив історію виникнення криміналістичних знань та судової експертизи, показавши перші установи судової експертизи органів внутрішніх справ Російської імперії, перші криміналістичні підрозділи поліції на теренах України, криміналістичні і судово-експертні установи в часи революцій та у радянський період.

¹ Печніков В.С. Є така служба... : в 2 т. / В.С. Печніков ; під ред. І.П. Красюка. — К. : ТОВ «Еліт Прінт», 2011. — Т. 1. — Ч. 1. — 585 с. : іл.

Автор наголошує, що судова експертиза відіграла значну роль у створенні арсеналу криміналістичних засобів розкриття злочинів, що упродовж століть екзекутори отримували зізнання від допитуваного за допомогою різноманітних тортур, не витримавши яких людина обмовляла себе та інших. Але інколи їм потрібна була правда, а не визнання вини. Саме це і змушувало їх перевіряти правдивість свідчень різними способами, а експертна практика стала тим фактором, який стимулював розвиток і використання криміналістичних знань.

Показуючи розвиток цих процесів на фоні загальносвітових, автор детально зупинився на висвітленні реформування Російської імперії на початку XIX ст., зокрема, проведення реформ центральних органів управління, створення міністерств, удосконаленні їх функцій. Слушно зазначається, що першою судово-експертною установою органів внутрішніх справ Російської імперії була Медична рада при Медичному департаменті Міністерства внутрішніх справ, утворена у грудні 1803 року, яка не лише проводила хімічні, судово-медичні, судово-біологічні та криміналістичні дослідження документів, але й контролювала подібні дослідження, що виконувалися в інших установах. У книзі розкривається її діяльність, розвиток та подальша еволюція. Підкреслюється, що після 1917 року судово-медична служба зазнає структурних змін, змінюється і порядок її підпорядкування. Саме тоді починає формуватися і судово-медична служба радянської України, біля витоків якої стояв К.П. Сулима. Зазначається, що остаточно служба сформувалася на початку 20-х років XX ст.

Значний інтерес становить матеріал книги, де висвітлено період консолідації криміналістичних знань, виникнення спеціалізованих експертно-криміналістичних установ, їх організація та діяльність у системі органів внутрішніх справ радянського періоду.

Автор дослідження показує процес утворення й розвитку науково-технічних підрозділів міліції, створення та діяльності самостійної експертно-криміналістичної служби органів внутрішніх справ у 1981—1991 роках, висвітлює передумови і процес організації експертно-криміналістичної служби МВС України у роки розбудови незалежності. Цікавими є стислі нариси про ветеранів експертно-кримінальної служби — В.С. Безреброго, Г.К. Борисенка, І.Г. Наливайка, О.Ф. Міхневську, С.Ю. Петряєва, Л.І. Таборова та багатьох інших.

Варто зазначити, що книга грамотно структурована, широко ілюстрована й вигідно вирізняється не тільки різноманітним сюжетом і порушених проблемами, а й продукує різні асоціації та аналогії.

Щербак Н.О., доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

ВАГОМИЙ ВНЕСОК У ГАЛУЗІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Перша частина першого тому книги «Є така служба...»¹ присвячена історії створення та розвитку експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ України і хронологічно охоплює період до жовтня 1997 року.

Структура першої частини першого тому книги складається із передмови, чотирнадцяти розділів, списку використаної літератури та іменного покажчика.

Перший розділ книги містить короткий екскурс з історії виникнення криміналістичних знань та судової експертизи. У ньому, зокрема, розкриваються основні форми і методи отримання доказів під час розслідування злочинів і здійснення судочинства, а також ідентифікації особи, що застосовувалися у прадавні часи. Наводяться окремі спроби правової регламентації цієї діяльності, інформація про виникнення перших установ, в яких проводилися судові експертизи.

Другий розділ книги присвячено історії виникнення перших установ судової експертизи органів внутрішніх справ Російської імперії, що логічно пов'язано із загальною темою дослідження. Лаконічність викладення матеріалу жодним чином не вплинула на його змістовість, що свідчить про ґрунтовність вивчення цього питання.

У третьому розділі книги висвітлено результати дослідження періоду консолідації криміналістичних знань, виникнення перших спеціалізованих установ судової експертизи. Розділ базується на результатах проведеного дослідження за такими тематичними напрямками: розроблення та удосконалення наукових методів кримінальної реєстрації і розшуку злочинців; розроблення методів дослідження речових доказів; виникнення перших криміналістичних лабораторій поліції та спеціалізованих судово-експертних установ; розвиток наукових основ криміналістики.

Четвертий розділ присвячено історії виникнення перших криміналістичних підрозділів поліції на теренах України, висвітленню їх ролі у поширенні та практичному застосуванні науково-технічних знань і засобів у розкритті злочинів.

П'ятий розділ розкриває діяльність криміналістичних і судово-експертних установ на території України у період революцій і громадянської війни.

У шостому розділі викладено результати дослідження історії виникнення перших експертно-криміналістичних установ органів внутрішніх справ Росії, досвід діяльності яких багато в чому успадковувався під час організації аналогічних установ у системі органів внутрішніх справ УСРР.

¹ Печніков В.С. Є така служба... : в 2 т. / В.С. Печніков ; під ред. І.П. Красюка. — К. : ТОВ «Еліт Прінт», 2011. — Т. 1. — Ч. 1. — 585 с. : іл.

Сьомий розділ присвячено висвітленню процесу утворення криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ та спеціалізованих установ судової експертизи радянської України, питань нормативно-правової регламентації їх діяльності.

Темою восьмого розділу є дослідження періоду становлення експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ, яке зумовлено розвитком наукової роботи у галузі криміналістики і судової експертизи, створенням системи підготовки кадрів криміналістів, покращенням їх забезпечення необхідною технікою.

У дев'ятому розділі розкрито особливості діяльності криміналістичних лабораторій у роки Великої Вітчизняної війни, стан судово-експертного забезпечення розслідування злочинів у цей період.

У десятому розділі досліджується історія утворення науково-технічних підрозділів міліції, детально виписується їх зростаюча роль у сфері боротьби зі злочинністю у післявоєнний період.

В одинадцятому розділі проаналізовано діяльність науково-технічних підрозділів міліції в умовах організаційних перетворень системи органів внутрішніх справ (1960—1969 рр.), ґрунтовно досліджено фактори, які впливали на розвиток та ефективність їх роботи.

Діяльності науково-технічних підрозділів після реорганізації системи криміналістичного й оперативного-технічного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ у боротьбі зі злочинністю присвячено дванадцятий розділ книги, який охоплює історичний період з 1970 по 1981 рік. У цьому розділі наочно висвітлено негативні наслідки ліквідації самостійних науково-технічних підрозділів. Водночас на багатому документальному матеріалі досліджено процеси виникнення нових напрямів діяльності криміналістичних підрозділів міліції, впровадження в експертну практику нових видів і методик досліджень, які ґрунтуються на останніх досягненнях науки і техніки, нових інформаційних технологіях.

Тринадцятий розділ охоплює період створення і діяльності самостійної експертно-криміналістичної служби органів внутрішніх справ (1981—1991 рр.), з яким пов'язується процес активізації роботи та ефективнішого використання можливостей криміналістики і судової експертизи у боротьбі зі злочинністю.

Завершальний розділ книги висвітлює діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України у перші роки розбудови незалежної держави (1991—1997 рр.).

Матеріали проведеного дослідження викладено у логічній послідовності, з дотриманням хронології подій, що позитивно впливає на сприйняття змісту.

Комплексність і ґрунтовність проведеного дослідження, яке зачіпає усі аспекти процесу виникнення і розвитку криміналістичних установ органів внутрішніх справ України, дає підстави віднести його до творів монографічного характеру.

Подібне дослідження проведено вперше, що і зумовлює його новизну. Також вперше у науковий обіг уведено солідний масив архівних документів, маловідомих або невідомих фактів, що відображають історію розвитку криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ України.

До беззаперечних активів книги варто віднести і гармонійне поєднання текстового матеріалу з ілюстраціями, а також з фотодокументами, значну частину яких оприлюднено вперше, що збагачує історичну цінність рецензованої праці.

На переконання рецензента, проведене дослідження є вагомим доробком у галузі історії криміналістики та судової експертизи і заслуговує на виключно

схвальний відгук. Подана на рецензію книга буде цікавою і корисною не тільки для фахівців, а й для більш широкого кола читачів.

Б.І. Андрусишин, *доктор історичних наук, професор,
академік Академії наук вищої школи України,
Заслужений діяч науки і техніки України,
проректор з навчально-методичної
роботи гуманітарних інститутів
Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова*

АКТУАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИНАМИ МІЖНАРОДНОГО ХАРАКТЕРУ

Актуальність боротьби із сучасною злочинністю, особливо небезпечні прояви якої сьогодні набули поширення у світовому просторі і загрожують нормальній життєдіяльності суспільства, основним правам і свободам людини, постала сьогодні особливо гостро. Слід констатувати, що злочини, пов'язані із вчиненням терористичних актів, незаконним обігом наркотиків, торгівлею людьми, контрабандою, фальшивомонетництвом вийшли за межі державних кордонів, боротьба з ними силами однієї країни є неефективною, адже не передбачає можливостей ліквідації всього розгалуженого механізму злочинної діяльності.

Проблема боротьби зі злочинами міжнародного характеру багатоаспектна, пов'язана з необхідністю опрацювання теоретичних і методологічних основ діяльності з виявлення, розслідування злочинів міжнародного характеру та запобігання їм, особливостей її практичної реалізації та, виходячи із зазначених та інших обставин, досліджується у межах різних юридичних наук.

Свій вклад у спільну справу боротьби зі злочинами міжнародного характеру вносить й криміналістика — наука, що завжди перебуває на передньому краї боротьби зі злочинністю. Сьогодні вимагає нового погляду на завдання криміналістики, охоплюючи всебічне криміналістичне забезпечення боротьби зі злочинами міжнародного характеру.

У монографії «Теорія і практика криміналістичного забезпечення досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру», підготовленій Чорноус Юлією Миколаївною¹, обрано актуальний і важливий аспект дослідження — криміналістичне забезпечення розслідування злочинів міжнародного характеру. Авторка акцентувала увагу на стадії досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру, що узгоджується із новим кримінальним процесуальним законодавством, адже досудове слідство є формою досудового розслідування, в якій розслідуються злочини (частина шоста ст. 3 КПК України 2012 року).

Заслуговує схвалення і структура монографії, в якій у логічній послідовності від загального до окремого у межах п'яти розділів досліджуються основні питання.

Так, перший розділ монографії присвячено з'ясуванню теоретичних засад криміналістичного забезпечення досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру: розглядається криміналістичне забезпечення як наукова категорія та практична діяльність, на підставі ґрунтовного аналізу думок вчених

¹ Чорноус Ю.М. Теорія і практика криміналістичного забезпечення досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру : монографія. — К. : Вид. дім «Скіф», 2012. — 448 с.

формується авторське бачення щодо зазначеного питання; акцентується увага на теоретичних засадах формування та методологічних засадах вивчення криміналістичного забезпечення досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру, що дає концептуальне уявлення про мету, зміст, методи дослідження, створює міцне теоретичне підґрунтя роботи.

У другому розділі монографії акцентується увага безпосередньо на злочинах міжнародного характеру: з'ясовуються їх поняття, види, які узгоджуються з елементами криміналістичної характеристики злочинів на підставі проведених теоретичних та емпіричних досліджень, формуються криміналістично значущі ознаки злочинів міжнародного характеру.

Правові засади досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру та практика його реалізації, взаємодія компетентних органів і міжнародних організацій, її організаційно-тактичні особливості висвітлені у третьому розділі монографії. З позиції науки криміналістики досліджуються особливості реалізації процесуальних положень, наприклад, пов'язаних з необхідністю забезпечення принципу змагальності, міжнародного співробітництва у кримінальних справах.

Четвертий розділ монографії розкриває зміст та порядок реалізації міжнародного співробітництва на досудовому слідстві у справах про злочини міжнародного характеру: міжнародна правова допомога, видача особи (екстрадиція) та перейняття кримінального провадження. Важливо, що окрему увагу приділено висвітленню організаційно-тактичних особливостей проведення окремих процесуальних дій у межах міжнародної правової допомоги.

П'ятий розділ впритул наближається до вирішення конкретних практичних завдань криміналістичного забезпечення досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру, акцентуючи увагу на трьох основних аспектах дослідження: техніко-криміналістичному, тактико-криміналістичному та методико-криміналістичному забезпеченні.

Проведене дослідження ґрунтується на аналізі значної кількості джерел міжнародного та національного законодавства, наукових робіт, даних емпіричних досліджень. Слід зазначити, що всього використано понад 650 джерел, що переконує в обґрунтованості отриманих висновків, які, без сумніву, вирізняються самостійністю та сформованим авторським баченням щодо вирішення низки проблемних питань.

Окремі зауваження щодо змісту роботи, які мають характер побажань, були висловлені автору усно та не впливають на загальне позитивне враження.

Монографія становить значний науковий інтерес, відкриває перспективи для подальших криміналістичних досліджень і може бути корисною для доволі широкого кола читачів — як теоретиків, так і практиків.

Н.І. Клименко, доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри правосуддя юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

НА ТЕРЕНАХ ІСТОРИЇ

УДК 343.98 (092)

В.М. Чисніков, кандидат юридичних наук,
доцент, провідний науковий співробітник
Державного науково-дослідного інституту МВС України

ЗАКОН «ПРО ЗАСНУВАННЯ КАБІНЕТУ НАУКОВО-СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ» (1912 Р.): ПЕРЕДУМОВИ, ЗМІСТ І ЗНАЧЕННЯ

Розглянуто передумови, зміст і значення закону від 28 червня 1912 року «Про заснування кабінету науково-судової експертизи», який започаткував створення в Російській імперії низки судово-експертних установ.

Ключові слова: історія криміналістики, судово-фотографічна лабораторія, закон «Про заснування кабінету науково-судової експертизи» (1912 р.), професор С.М. Трегубов.

Рассмотрены предпосылки, содержание и значение закона от 28 июня 1912 года «Об учреждении кабинета научно-судебной экспертизы», положившего начало для создания в Российской империи ряда судебно-экспертных учреждений.

The article depicts background, context and meaning of the law «About the establishment of the office of forensic examination» of June 28, 1912, which marked the beginning of forensic expert institutions in the Russian Empire.

Цього року виповнилося сто років з дня затвердження 28 червня (11 липня за нов. ст.) 1912 року російським імператором Миколою II закону «Про заснування кабінету науково-судової експертизи». Перебуваючи на яхті «Штандарт» в Балтійському порту, Микола II на оригіналі документа власноруч написав: «Быть по сему». Одночасно він затвердив «Штат кабінету науково-судової експертизи при прокурорі С.-Петербурзької судової палати», який передбачав 4 посади: управляючого кабінетом і трьох його помічників, на утримання яких виділялося щорічно 22 200 руб. [1, с. 2675—2678].

Як зазначають дослідники, прийняття цього закону було результатом поїздки влітку 1911 року до м. Лозани (Швейцарія) чинів російського судового відомства на чолі зі старшим юрисконсультom міністерства юстиції С.М. Трегубовим. [2, с. 4]. У сучасній науковій літературі цю тему розглянуто фрагментарно, тому доцільно висвітлити її докладніше. До складу групи, крім керівника, входили: товариш (заступник) прокурора С.-Петербурзької судової палати Віппер; прокурор

Ревельського суду Рубан; товариші прокурорів Московського суду Маркелов і Шаповаленко, С.-Петербурзького суду Ненарокомов і Тверського суду Попов; судові слідчі С.-Петербурзького суду Середа й Потапов, Торопецького повіту Великолуцького суду Бразоль, Одеського повіту Одеського суду Клименко, Ревельського повіту Ревельського суду Прозоркевич, Василесурського повіту Нижегородського суду Голубков; секретар прокурора С.-Петербурзького суду Енгелене; кандидати на судові посади при С.-Петербурзькій судовій палаті Шабуневич, Сиротинін, при Тифліській судовій палаті Лордкипанидзе; помічник діловода юрисконсультської частини міністерства юстиції Гаусман і слухачі Військово-юридичної академії підполковник Верховський та капітан Берський [2, с. 4]. Наводячи прізвища учасників російської делегації, слід заперечити дослідникам С. Бутовській [3, с. 29] та І. Королишину [4, с. 183], які стверджують, що серед російських юристів, відряджених до Швейцарії в 1911 році, був і В.Л. Русецький.

Майже два місяці (з 27 червня до 19 серпня) російські юристи вивчали повний курс наукової техніки (поліції). Вони прослухали (французькою мовою) 40 лекцій, які їм читав професор Лозанського університету доктор Р.А. Рейсс. Програма курсу включала такі теми:

- огляд місця злочину; топографічне дослідження місцевості, дослідження трупа, кров'яні плями, відбитки пальців (дактилоскопія), сліди ніг, сліди знарядь злочину, інші сліди та плями;
- прийоми дослідження посягань на майно, зокрема підпалів;
- фальшивки: вискоблювання, витравлення і вимивання тексту, підробка підпису і взагалі почерку (порівняння почерків);
- підробка цінних і грошових знаків, марок тощо;
- відновлення спалених документів;
- проявлення таємних (невидимих для ока) листів і дешифрування умовних знаків.

На заняттях слухачам демонстрували відповідні технічні прийоми з пошуку, зберігання та дослідження слідів злочину і речових доказів, різні інструменти, що були знаряддями злочинів. Російських юристів ознайомлювали з працями із судової фотографії, фотометрії, мікрофотографії та дактилоскопії, а також з деякими найбільш цікавими з наукової точки зору актами проведених професором Р.А. Рейсом судових експертиз.

Крім лекційних занять, слухачі відвідували професорську лабораторію, де детально ознайомлювалися з її обладнанням і препаратами, а також проводили технічні лабораторні роботи. При цьому лаборант професора Франсуа Готьє надавав їм докладні роз'яснення та допомагав під час проведення дослідів.

Після закінчення навчання у Лозані росіяни за пропозицією Р.А. Рейсса відвідали Париж, де ознайомилися з організацією процесу поліцейського розшуку, діяльністю кабінету судової ідентифікації знаменитого Альфонса Бертільйона, який особисто показав їм усі відділи лабораторій, музею, архіву та фотографічного відділу. Крім того, російська делегація побувала на фабриці, яка випускала технічні засоби банківської безпеки (сейфи, охоронну сигналізацію тощо), а також відвідала кілька в'язниць [5, с. 22—24].

Після повернення до С.-Петербургу С.М. Трегубов за підтримки принца О.П. Ольденбургського створив судово-технічний кабінет при імператорському училищі

правознавства та Олександрівській військово-юридичній академії, де він на той час обіймав посади викладача і професора. На базі цих кабінетів він разом з С.М. Потаповим проводили практичні заняття з вихованцями старшого класу училища та слухачами академії [6, с. 186]. Крім того, записані слухачами лекції професора Рейсса були відредаговані С.М. Трегубовим, а на початку 1912 року видали окремою книгою під назвою «Наукова техніка розслідування злочинів» [7].

Водночас керівництво міністерства юстиції добре розуміло, що не можна обмежуватися лише ознайомленням майбутніх чинів судових відомств із судово-науковою технікою. Для успішного правосуддя, проведення технічних прийомів слідчих дій і судової експертизи необхідно якнайшвидше створити у великих містах Росії спеціальні установи — кабінети судово-технічної експертизи. Їх головним завданням має бути «...надання слідчій і судовій владі можливості користуватися науковими даними криміналістики і суміжними з нею галузями знань як для розкриття злочинів і викриття винних, так і взагалі для найбільш успішного з'ясування матеріальної істини в судових рішеннях і при тому не лише за кримінальними, а й за цивільними справами» [8, с. 15].

Слід зауважити, що існуюча при прокурорів С.-Петербурзької судової палати судово-фотографічна лабораторія, яка була заснована ще у 1892 році Є.Ф. Буринським, станом на 1911 рік втратила свою цінність. Однією з головних причин занепаду лабораторії було те, що після О.М. Малевинського, який залишив посаду присяжного фотографа у 1905 році через хворобу, на це місце було призначено його помічника І.С. Соколова, який не мав достатнього досвіду і необхідної кваліфікації. Професор С.М. Трегубов з цього приводу писав: «У ролі присяжного фотографа Малевинський немало попрацював над дослідженнями документів і по багатьох справах його цінні експертизи стали в нагоді правосуддю. Але після його смерті значення лабораторії присяжного фотографа зменшилося завдяки тому, що багато чого у цій справі залежить від самого експерта, його винахідливості та кмітливості, а не тільки від його теоретичних і практичних знань. Значення присяжного фотографа також зменшилося і тому, що за останні роки у судовому розслідуванні почали частіше застосовуватися інші технічні прийоми і лише одна фотографічна експертиза залишилася такою, що не відповідає часу» [2, с. 9].

У міністерстві юстиції також розуміли, що одночасне відкриття спеціальних кабінетів навіть у кількох судових округах потребує багатосторонньої як теоретичної, так і практичної підготовки і головне — належної кількості кваліфікованих фахівців, яких на той час у державі бракувало. Керуючись цими мотивами, міністерство юстиції змушене було обмежитися винесенням на розгляд законодавчих органів законопроекту про створення лише одного кабінету науково-судової експертизи при прокурорів С.-Петербурзької судової палати. Передбачалося, що цей кабінет не тільки проводитиме необхідні дослідження, а й готуватиме необхідні кадри, які б у майбутньому могли очолити схожі установи.

Для забезпечення С.-Петербурзького кабінету необхідними фахівцями в Лозану до професора Рейсса були відряджені заступник (товариш) прокурора Тверського окружного суду О.М. Попов і судовий слідчий С.-Петербурзького окружного суду С.М. Потапов, які пройшли відповідну підготовку і зайняли посади: перший — управляючого кабінетом, а другий — помічника управляючого кабінетом.

23 лютого 1912 року комісія Державної Думи із судових реформ розглянула поданий міністерством юстиції законопроект «Про заснування кабінету науково-судової експертизи» та пояснювальну записку до нього і визнала доцільним якнайшвидше прийняття закону як такого, що сприятиме успішній боротьбі зі злочинністю.

Крім того, у доповіді щодо цього законопроекту було запропоновано внести деякі доповнення та уточнення, зокрема:

– до обов'язків членів кабінету науково-судової експертизи має бути віднесено надання допомоги слідчій владі не тільки з викриття винних у вчиненні злочинів, а й щодо доведення невинуватості підозрюваної особи;

– у питанні про порядок заміщення посад комісія визнала доцільним у випадках неможливості залучення вітчизняних фахівців допустити призначення на посади помічників управляючого кабінетом іноземних підданих (тільки за вільним наймом);

– уточнити ст. 777 Статуту кримінального судочинства доповненням, що речові докази, які не підлягають поверненню за належністю, якщо вони становлять науковий інтерес, необхідно зберігати у музеї кабінету науково-судової експертизи. Також комісія висловила побажання, щоб такі установи були засновані не лише в С.-Петербурзі, а й «...при прокуророві кожної судової палати» [8, с. 16].

Прийнятий Державною Думою закон «Про заснування кабінету науково-судової експертизи» першим своїм пунктом вносив зміни і доповнення у судові статuti імператора Олександра II (Св. Зак., т. XVI, ч. 1, вид. 1892 р.). Так, главу шосту розділу дев'ятого книги першої «Учреждений Судебных Установлений» було доповнено підрозділом «Про кабінет науково-судової експертизи», до якого було внесено чотири статті (ст. 429¹—429⁴).

У ст. 429¹ наголошувалось, що при прокуророві С.-Петербурзької судової палати функціонує кабінет науково-судової експертизи для провадження досліджень у кримінальних і цивільних справах за допомогою фотографії, дактилоскопії, хімічного і мікроскопічного аналізів та інших прийомів, за винятком досліджень, які проводяться лікарськими відділеннями губернських правлінь, а також для надання у необхідних випадках допомоги слідчій владі щодо виявлення винної у вчиненні злочину особи або доведення невинуватості підозрюваної особи.

Ст. 429² визначала, що завідування кабінетом і провадження у ньому досліджень покладається на управляючого кабінетом і його помічників, які приступають до виконання своїх обов'язків після складання під час публічного засідання судової палати присяги. Крім того, до штату кабінетів входять техніки, які приймаються за вільним наймом і призначаються управляючим кабінетом.

За своїм правовим статусом управляючий кабінетом прирівнювався до прав заступника (товариша) прокурора судової палати, а помічники — до заступника (товариша) прокурора окружного суду (ст. 429³). У примітці до цієї статті вказувалось, що посади помічників управляючого кабінетом можуть бути заміщені іноземцями за вільним наймом.

У ст. 429⁴ наголошувалось, що судові установи імперії для проведення досліджень і отримання висновків, а також для надання допомоги слідчій частині в особливо важливих випадках під час проведенні досудового слідства можуть звертатися з вимогами до прокурора С.-Петербурзької судової палати.

Наступним нормативним актом, до якого закон вносив доповнення, був Статут цивільного судочинства, зокрема ст. 860. У примітці до цієї статті зазначалось, що винагорода за дослідження, проведені кабінетом науково-судової експертизи, визначається згідно з нормами, передбаченими ст. 860 Статуту.

Найбільші доповнення та уточнення закон вносив до Статуту кримінального судочинства. Так, ст. 691 доповнювалася вимогою, що посадові особи кабінету, які проводили судово-хімічні чи мікроскопічні дослідження, не викликаються на засідання суду для пояснень, якщо розгляд справи проходить не в місті знаходження кабінету, а замінюються місцевими лікарями, фармацевтами або іншими (сведуцими — рос.) людьми. Стаття 978 надавала право управляючому кабінетом і його помічникам у випадку виїзду для проведення досліджень за межі кабінету отримувати гроші на «прогони» та утримання в дорозі згідно з класом обійманої посади. У примітці до ст. 986 констатовалося, що дослідження у кримінальних справах кабінет проводить безкоштовно.

У пунктах II і III закону визначено створення при прокурорів С.-Петербурзької судової палати кабінету науково-судової експертизи згідно зі встановленим штатом і скасування судово-фотографічної лабораторії при прокурорів С.-Петербурзької судової палати, а у пункті IV визначено посади присяжного фотографа зазначеної лабораторії та його помічника залишити за штатом. Вимоги I—IV пунктів закон вимагав ввести в дію з 1 липня 1912 року.

Законом також передбачалось виділення у 1912 році з державного казначейства 11 тисяч 100 рублів на покриття зазначених витрат (пункт VI), 10 тисяч — на покриття витрат, пов'язаних із заснуванням кабінету (пункт VIII), а починаючи з 1913 року — 22 тисяч 200 рублів щорічно на утримання кабінету (пункт VII).

Згідно із затвердженим Миколою II штатом кабінету науково-судової експертизи С.-Петербурзької судової палати управляючий кабінетом отримував щорічно 4500 руб., помічники управляючого (3) — 3100 руб., на утримання вільнонайманих техніків відводилося 2400 руб., а на придбання необхідних предметів і книг, а також канцелярських приладів — 6000 руб. [2, с. 25—29].

Святкове відкриття С.-Петербурзького кабінету науково-судової експертизи відбулось 9 грудня 1912 року у присутності міністра юстиції І.Г. Щеглового, його заступників О.Г. Гасмана, О.М. Верьовкіна та вищих судових і поліцейських посадовців держави. Серед гостей були також прокурори Київської та Одеської судових палат Чаплинський і Моллов.

Під час огляду кабінету пояснення давали управляючий кабінетом О.М. Попов та його помічник С.М. Потапов, а також швейцарський доктор природознавства Пфеффер, якого професор Рейсс рекомендував, як «людину, якій з повною гарантією на успіх можна доручити не тільки посаду помічника управляючого кабінетом, але і роль викладача судової техніки» [8, с. 19—29]. Невдовзі третім помічником управляючого кабінетом став відряджений з Москви доктор медицини К.Г. Прохоров.

Таким чином, закон від 28 червня 1912 року «Про заснування кабінету науково-судової експертизи» започаткував організацію в Російській імперії низки судово-експертних установ, які були вагомим підґрунтям для судових і поліцейських органів у боротьбі з професійною злочинністю, а також для встановлення істини у цивільному судочинстві.

Список використаної літератури

1. *Собрание узаконений и распоряжений правительства.* — № 142. — Ст. 1237; № 143. — Ст. 1238.
2. *Громов И.А.* Кабинеты научно-судебной экспертизы в городах Москве, Киеве, Одессе по закону 4 июля 1913 года / И.А. Громов. — СПб., 1913. — 64 с.
3. *Бутовская С.* На заре советской криминалистики / С. Бутовская // Советская милиция. — 1987. — № 5. — С. 29—32.
4. *Королишин І.М.* В.Л. Русецкий — відомий вчений і один з фундаторів криміналістичної науки / І.М. Королишин // Криміналістичний вісник. — 2008. — № 2 (10). — С. 182—184.
5. *Парский Н.* Русские юристы в Лозанском университете / Н. Парский // Вестник Военно-юридической академии. — 1912. — № 2. — С. 21—24.
6. *Чисніков В.М.* Професор С.М. Трегубов — видатний вчений-криміналіст Російської імперії (до 145-річчя з дня народження) / В.М. Чисніков // Криміналістичний вісник. — 2011. — № 2 (16). — С. 183—195.
7. *Рейсс Р.А.* Научная техника расследования преступлений / Р.А. Рейсс ; под. ред. С.Н. Трегубова. — СПб. : Сенат. тип., 1912. — 178 с.
8. *Трегубов С.Н.* Первый кабинет научно-судебной экспертизы в России (История его учреждения и открытия) / С.Н. Трегубов. — СПб. : Сенат. тип., 1913. — 29 с.

УДК 343.98 : 343.148 (09)

В.В. Юсупов, доцент кафедри криміналістики
та судової медицини Національної академії
внутрішніх справ

СТАНОВЛЕННЯ ЕКСПЕРТНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ У 1918—1923 РОКАХ

Досліджено становлення експертних підрозділів органів внутрішніх справ у складі карного розшуку у 1918—1923 роках. Розкрито комплекс питань щодо нормативного регулювання роботи органів розслідування злочинів, їх підпорядкування, створення та реформування експертних підрозділів в органах внутрішніх справ. Зазначено передумови розвитку кінологічної служби міліції.

Ключові слова: дактилоскопічне бюро, науково-технічний відділ, кабінет науково-технічної експертизи, розплідник службово-розшукових собак.

Исследовано становление экспертных подразделений органов внутренних дел в составе уголовного розыска в 1918—1923 гг. Раскрыт комплекс вопросов по нормативному регулированию работы органов расследования преступлений, их подчинению, созданию и реформированию экспертных подразделений в органах внутренних дел. Указаны предпосылки развития кинологической службы милиции.

Becoming of expert subdivisions of organs of internal affairs is investigational in composition a criminal search in 1918—1923. The complex of questions of the normative adjusting of work of organs of investigation of crimes, their submission, creation and reformation of expert subdivisions in the organs of internal affairs is Exposed. Pre-conditions over of development of dogs service of militia are brought.

Зародження спеціальних знань під час розслідування злочинів і розвиток експертних установ висвітлено у багатьох наукових працях. Водночас історія розвитку експертних підрозділів органів внутрішніх справ в Україні недостатньо досліджена у криміналістичних джерелах. Окремі аспекти становлення експертних установ органів внутрішніх справ Росії та України розглядали Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, І.П. Красюк, В.В. Крижна, І.Ф. Крилов, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, Г.А. Матусовський, А.І. Миронов, П.П. Михайленко, Р.С. Мулукаєв, В.С. Печніков, І.В. Пиріг, М.В. Салтевський, С.І. Тихенко, В.М. Чисніков, І.М. Якимов, О.Н. Ярмиш та інші. Однак комплекс питань щодо нормативного регулювання розслідування злочинів і використання при цьому спеціальних знань, створення, розвитку та реформування органів боротьби з кримінальною злочинністю та діяльності експертних підрозділів в органах внутрішніх справ в Україні з 1918 року по 1923 рік залишається не розкритим у працях вітчизняних науковців. Спроба дослідити ці питання є метою цієї статті.

2 березня 1917 року імператор Росії Микола II зрікся престолу і в Петрограді було створено Тимчасовий уряд. В Україні, як і скрізь у колишній імперії, встановилося багатовладдя. Поряд з органами Тимчасового уряду на початку березня були створені Українська Центральна Рада та Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Такий стан негативно впливав на справу боротьби зі злочинністю в Україні, коли одночасно у різних регіонах правоохоронні органи підпорядковувалися різним структурам. 7 листопада 1917 року Центральна Рада проголосила утворення Української Народної Республіки у складі Російської республіки, а 9 січня 1918 року IV Універсал Центральної Ради проголосив Україну самостійною республікою. У подальшому на більшій території України було правління гетьманату, директорії та радянської влади.

Докладно не описуючи відомі історичні факти 1918—1923 років, спробуємо висвітлити процес становлення та діяльності підрозділів експертної служби органів внутрішніх справ України у цей період.

Починаючи з лютого 1917 року робота органів внутрішніх справ Росії та України у боротьбі зі злочинністю була особливо важкою. Серед причин низького розкриття злочинів були брак експертних установ і технічного обладнання, необхідного для нормального їх функціонування, нестача кваліфікованих кадрів. Криміналістичні установи, створені у Російській імперії, практично не працювали. Влада царської Росії наприкінці правління знищувала результати діяльності своїх органів, підрозділів і служб. Київська «Вечірня газета» писала, що «... перед уходом сыщики буквально разгромили отдел уголовного розыска. Все книги и делопроизводство забраны, увезены и фотографические снимки преступников из дактилоскопического кабинета» [1]. Крім того, як зазначають М.В. Салтевський і В.М. Малишев, реєстраційні дактилоскопічні бюро в системі органів поліції також були знищені [2].

Після революційних подій 1917 року нова влада подекуди визнавала доцільність існування окремих органів боротьби зі злочинністю царської Росії. Так, циркуляр МВС Тимчасового уряду від 16.04.1917 р. зазначав, що «существовавшие в некоторых местностях сыские отделения, ведающие уголовным розыском, предложено не упразднить, а передать в ближайшем будущем Министерству юстиции, поэтому надлежит озаботиться, чтобы учреждения эти, столь необходимые для обеспечения гражданам безопасности, возобновили свою деятельность» [3].

Про занедбання справи експертної діяльності цього періоду можуть свідчити численні документи з губернських і повітових розшукових відділів, у яких зазначалось про необхідність відновлення реєстраційно-ідентифікаційної роботи. Так, у доповідній записці начальника Подільського губернського карно-розвідного відділу від 07.07.1919 р. щодо реорганізації карно-розшукових відділів в Українській Народній Республіці (далі — УНР) запропоновано структуру і штати розшукових відділів у державі. Зокрема, серед інших посад, які мали бути у канцелярії карно-розшукових відділів, передбачено посаду фотографа, який одночасно є завідувачем антропометричної частини. Крім того, повітовим карно-розшуковим відділам пропонувалось під час реєстрації злочинців заповнювати по дві антропометричні картки на кожного: одна залишалася у відділі, друга — надсилалася до губернського осередкового відділу. При цьому «на кожній карточці виводиться класифікація по капілярних лініях. Ці відділи являють собою осередкові бюро» [4, с. 55—57].

Про організацію карно-розшукових відділів зазначено у постанові з'їзду повітових комісарів Волині (20—23 березня 1919 року), на якому визнано діяльність цих підрозділів незадовільною через те, що «до цього часу не встановлено над ними догляду і підлеглисті, не покладені основи організації розшукового діла і не забезпечено відповідними коштами». На з'їзді було вирішено організувати допоміжні засоби для ведення розшукової справи: спеціальні бібліотеки, фотографії, дактилоскопії тощо [5, с. 8—10]. Такий стан справ був і в інших регіонах України.

Вивчення нормативно-правових актів і наукової літератури дає підстави стверджувати, що після революційних подій 1917 року експертні підрозділи органів внутрішніх справ у Росії та в Україні були створені в органах, які проводили розшукову діяльність під час розслідування та розкриття кримінальних злочинів. Використовуючи системно-структурний аналіз, розглянемо ґенезу виникнення та розвитку експертних підрозділів органів внутрішніх справ у складі розшукових відділень України та Росії.

Як свідчить аналіз нормативних документів, в Україні до 1920 року не було загальнодержавної стратегії щодо розшукових органів та експертно-криміналістичних підрозділів.

У 1919 році уряд УНР почав приділяти більше уваги карно-розшуковим відділам. Урядовців цікавили питання щодо персонального складу відділів, приміщень, де вони розміщуються, обладнання, наявності антропометричних, фотографічних і дактилоскопічних відділів, використання службово-розшукових собак [6].

Карно-розшукові відділи перебували також у центрі уваги радянської влади у тих місцях, де вона була встановлена. Так, вказівкою Головного управління радянської робітничо-селянської міліції (далі — РРСМ) від 12.10.1918 р. від усіх начальників губернських відділів карного розшуку вимагали упродовж двох тижнів подати списки всіх розшукуваних осіб (по літ. А), які підлягали затриманню, із зазначенням їх прізвища, ім'я, по батькові, місця приписки [7, с. 47]. Згідно з наказом коменданта м. Харкова у лютому 1919 року всі сищики, які служили до революції у жандармських і охоронних відділеннях при розшукових і поліцейських дільничних управліннях, зобов'язані були з'явитися на реєстрацію до управління коменданта міста [8, с. 102].

Тривале обговорення різних варіантів місця карно-розшукових органів у системі правоохоронних органів української держави, численні доповідні записки, звернення тощо призвели до прийняття Радою народних міністрів рішення про підпорядкування цих відділів народній міліції УНР. Із цього питання було ухвалено закон від 01.01.1920 р. «Про передачу карно-розшукуючих відділів Кошу охорони республіканського ладу до складу народної міліції» [9, с. 1].

3 квітня 1920 року Рада Народних Комісарів України прийняла Положення про організацію Відділу карного розшуку, відповідно до якого апарат карного розшуку став складовою частиною міліції та перейшов у підпорядкування Народного комісаріату внутрішніх справ (далі — НКВС). Положенням передбачалось у містах з населенням не менше ніж 40 тис. створювати відділення карного розшуку на чолі з одним начальником, двома помічниками та необхідним штатом працівників і канцелярії.

Діяльність служби карного розшуку на першому етапі свого становлення зводилася до розслідування та розкриття вчинених злочинів, а також до організації

криміналістичної реєстрації злочинців. Для цих цілей застосовували фотографічну і дактилоскопічну реєстрації, а також словесний портрет.

Науково-дослідницьку роботу в криміналістиці і судовій експертизі в період формування карного розшуку практично не проводили. Експертизи виконували рідко, а якщо і призначали, то тільки в органах, де були створені технічні служби, в яких працювали відповідні фахівці. Основною перешкодою розвитку наукової і практичної роботи у галузі криміналістичної і судової експертизи в органах карного розшуку був брак науково-технічної бази і кваліфікованих кадрів.

Згідно з Положенням про організацію Відділу карного розшуку з 1920 року в Україні в апаратах карного розшуку губернських відділів міліції почали створювати картотеки, накопичувати матеріал із реєстрації злочинців, яку здійснювали на основі опису ознак їх зовнішності. Після цього на осіб, які вчинили злочини, в апаратах карного розшуку складали алфавітні картотеки. Крім того, на території України у підрозділах карного розшуку вели фотографічну і дактилоскопічну картотеки. Їх постійно поповнювали, як і фотоальбоми на осіб, що вчинили злочини, і злочинців, що перебували в розшуку, злочинців-рецидивістів — за прізвищами, способами вчинення злочинів, за слідами і знаряддями злочинів, вилученими з місць подій.

Наказом Головного управління РРСМ від 22.06.1920 р. № 3 запроваджено класифікацію відбитків пальців, розроблену П.С. Семеновським [10, с. 103]. Таку систему почали використовувати і в Україні, де функціонувала єдина десятипальцева дактилоскопічна картотека, в якій дактилокарти групували за основною і додатковою формулами [11, с. 46].

Науково-технічна служба у складі розшукових органів почала активно розвиватися лише у 1920-х роках. На етапі свого становлення, у 1920 році, відповідно до Положення про РРСМ при Головному управлінні міліції України в апараті Управління карного розшуку були створені центральне реєстраційно-дактилоскопічне бюро, фотохімічна лабораторія і науково-технічне відділення. Основною функцією зазначеного дактилоскопічного бюро був облік осіб, які вчинили злочини. Цей науковий метод допомагав правоохоронним органам за відбитками пальців рук, залишеними злочинцями на місці події і виявленими під час оглядів, у стислі терміни встановити особу, яка вчинила злочин, за умови, що вона раніше перебувала на обліку в центральному реєстраційно-дактилоскопічному бюро.

До завдань фотохімічної лабораторії належали:

- організація хімічного кабінету;
- проведення різних аналізів;
- дослідження різних плям, фарбувальних речовин, рідин, отруєної їжі;
- складання колекцій отрути;
- читання лекцій із фотохімії та проведення інструктажу з цих питань для працівників на місцях;
- упровадження фотографічних робіт для розшукових цілей;
- фотографування місць подій і речових доказів.

Науково-технічне відділення займалося розробкою наукових методів боротьби зі злочинністю, організацією музею, кодифікацією і захистом юридичних інтересів Центrorозшуку [12, с. 37].

У складі розшукових відділень України продовжували функціонувати реєстраційні бюро, які займалися фотографуванням і дактилоскопіюванням затриманих

злочинців. Як зазначалось у доповідній записці начальника Київського губернського відділення карного розшуку від 29.09.1921 р., у штабі цього відділення було реєстраційне бюро, або «стол привода». Водночас у реєстраційному бюро працював лише 1 реєстратор та 3 працівники (загальна чисельність губрозшуку становила 331 працівник). У Київському губернському відділенні карного розшуку продовжувала розвиватися кінологічна служба, у розпліднику працювали 4 працівники [13].

Відповідно до штатів Головного управління РСМ, затверджених НКВС 28.03.1922 р., у відділі карного розшуку було утворено науково-технічний підрозділ зі статистичним і реєстраційно-дактилоскопічним відділеннями, який «ведає разработкой новейших научно-обоснованных методов борьбы с преступностью, положений и инструкций по вопросам организационным и техническим. Приобретает и распределяет технические вспомогательные средства, облегчающие борьбу с преступниками-рецидивистами, подготавливает опытных работников по розыску. Ведет по установленным формам статистическую отчетность движения преступности в республике и составляет диаграммы, сводки и карты преступности. Проверяет дактилоскопические формулы получаемых регистрационных карточек, ведет и размножает списки разыскиваемых, дает справки о судимости и подготавливает дактилоскопистов-регистраторов» [14, с. 152—153].

22 вересня 1922 року наказом НКВС РСФРР № 116 було затверджено штати Управління карного розшуку, визначено структуру науково-технічного відділу у складі:

- фотохімічного підрозділу;
- статистичного підрозділу;
- дактилоскопічного підрозділу;
- музейно-кодифікаційного підрозділу;
- експертного (експериментального) підрозділу;
- канцелярії.

Загальну чисельність встановлено на рівні 38 одиниць [12, с. 22—23].

Науково-технічне відділення і фотохімічну частину у Центральному управлінні карного розшуку УСРР, як зазначає А.В. Іщенко, було створено у травні 1922 року [10, с. 86].

В експертних підрозділах почали виконувати значну кількість експертиз.

З 1 жовтня 1922 року експертний підрозділ науково-технічного відділу міліції Росії очолив колишній завідувач Київського кабінету науково-судової експертизи С.М. Потапов, а з 1 червня 1923 року його було призначено начальником науково-технічного відділу з одночасним виконанням обов'язків начальника експертного підрозділу. Запроваджуючи нові методи роботи, С.М. Потапов використовував власний досвід керівника та експерта. Саме він був ініціатором створення у структурі науково-технічного відділу Кабінету науково-технічної експертизи (серпень 1923 року) [15].

Також у серпні 1923 року у структурі відділу карного розшуку Головного управління міліції і розшуку УРСР виокремлюється науково-технічний кабінет, штат якого складала завідувач, його помічник, реєстратор-дактилоскоп, завідувач фотолабораторії, фотолаборант, завідувач столу розшуку, 2 канцеляристи [16].

При цьому найпоширенішими були експертизи підроблених грошових знаків, типографських шрифтів, графологічні дослідження різних документів [12, с. 20].

Суттєве скорочення працівників науково-технічного відділу та пониження його статусу було спричинено новими адміністративними реформами радянського уряду. Відповідно до рішення колегії НКВС від 10.08.1923 р. створено Центральне адміністративне управління, низку управлінь НКВС реорганізовано у відділи (наприклад, Управління карного розшуку перетворено у відділ, науково-технічний відділ — у науково-технічний підвідділ). До складу науково-технічного підвідділу увійшли кабінет науково-технічної експертизи, фотохімічна лабораторія, центральне реєстраційне бюро (у подальшому перейменоване у бюро дактилоскопії), канцелярія. Штат реорганізованого підвідділу склав 18 осіб [12, с. 33].

Відповідно до наказу НКВС від 08.04.1924 р. № 34 «Про затвердження штатів Центрального адміністративного управління НКВС» до науково-технічного підвідділу вперше введено Центральний розплідник службових і розшукових собак [12, с. 34], який у 1925 році став самостійним підрозділом.

В Україні у цей час вже функціонував Центральний розплідник собак-шукачів Укрцентророзшуку, який «рекламував свої послуги» серед громадян: «Центральний питомник собак-ищеек доводить до сведения граждан, что потерпевшие от уголовно-преступного элемента во всякое время могут вызвать собак-ищеек для обнаружения преступников. Вызов собак оплачивается по установленной Укрцентророзыском плате ...» [17, с. 7].

Відповідно до наказу НКВС від 14.08.1925 р. № 131 із науково-технічного підвідділу було виведено центральне реєстраційне бюро, що разом із довідково-розшуковим столом увійшло до нового підвідділу дактилоскопії, який очолив П.С. Семеновський. Після такої реорганізації у науково-технічному підвідділі залишилися завідувач, три експерти, три фотографі, два лаборанти і перекладач. Науково-технічний підвідділ, як зазначає А.І. Миронов, став суто експертним підрозділом відділу карного розшуку. У його складі збереглися кабінет науково-технічної експертизи, до завдань якого входило виконання експертиз у кримінальних справах, розробка наукових методів розкриття злочинів, підготовка посібників для навчання криміналістиці працівників карного розшуку, виїзди у губернські відділення карного розшуку для запровадження науково-технічної роботи, вивчення розвитку криміналістичної техніки за кордоном, переклад і редагування відповідних статей, поповнення експонатами Центрального криміналістичного музею та надання допомоги при організації музеїв на місцях, а також хімічна і фотографічна лабораторія [12, с. 35].

Таким чином, виникнення криміналістичних установ в системі органів внутрішніх справ тісно пов'язане з організацією і діяльністю служби карного розшуку. Відділення карного розшуку, у складі яких були реєстраційно-дактилоскопічні бюро, після лютого 1917 року і до початку 1920 року функціонували відносно автономно, без чіткого підпорядкування єдиному відомству. Нормативне і фактичне приєднання до міліції підрозділів карного розшуку із зародками експертних відділень відбулось в Україні 1 січня 1920 року, в Росії — 3 квітня 1920 року. У травні — вересні 1922 року в Управліннях карного розшуку України та Росії створено науково-технічні відділи (відділення), на які покладалися функції щодо проведення експертиз, у серпні 1923 року — кабінети науково-технічної експертизи, що були початком становлення експертно-криміналістичних підрозділів в органах внутрішніх справ.

Після 1917 року разом із реєстраційною та експертною роботою в розшукових органах у складі науково-технічних відділів (відділень) продовжувало функціонувати службове собаківництво. Його розвиток призвів до створення центральних розплідників службово-розшукових собак. Самостійне існування розплідників собак-шукачів в Україні (з 1922 року) та Росії (з 1925 року) заклало міцний фундамент створення у подальшому кінологічних служб МВС.

Список використаної літератури

1. *Организация уголовного розыска* // Вечерняя газета. — 1919. — № 3.
2. *Салтевский М.В.* Из истории развития криминалистики и криминалистических подразделений МВД Украины / М.В. Салтевский, В.М. Малышев // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1979. — Вып. 19. — С. 10.
3. *Сборник* Циркуляров МВД. — Петроград, 1917. — С. 61.
4. *Центральний державний архів вищих органів України.* — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 175. — С. 55—57.
5. *Центральний державний архів вищих органів України.* — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 44. — С. 8—10.
6. *Обіжник* МВС від 13—15 серпня 1919 року // Вісник УНР. — 1919. — 19 вересня.
7. *Центральний державний архів вищих органів України.* — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 2. — С. 47.
8. *Михайленко П.П.* Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3-х т. / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєв. — К. : Генеза, 1997. — Т. 1 : 1917—1925. — С. 102.
9. *Центральний державний архів вищих органів України.* — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 529. — С. 1.
10. *Календарь криминалиста* / [авт.-сост. А.В. Ищенко, Д.А. Ищенко]. — Харьков : РИФ «Арсис ЛТД», 2010. — 216 с.
11. *Миронов А.И.* Научно-техническая служба уголовного розыска в первые годы Советской власти (1918—1919 гг.) / А.И. Миронов // Труды ВНИИ МВД СССР. — 1970. — Вып. 15. — С. 44—52.
12. *Миронов А.И.* Возникновение и развитие криминалистических подразделений в органах внутренних дел : учеб. пособ. / А.И. Миронов. — М. : Академия МВД СССР, 1979. — 64 с.
13. *Центральний державний архів вищих органів України.* — Ф. 1893. — Оп. 1. — Спр. 127. — С. 54.
14. *Центральний державний архів вищих органів України.* — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 1049. — С. 152—153.
15. *Материалы по истории Советской рабоче-крестьянской милиции и уголовного розыска за 1917 — 12 ноября 1925 гг.* — Л., 1925. — С. 122.
16. *Наказ по Народному комісаріату внутрішніх справ від 03.08.1923 № 178 «По управлінню справами»* // ЦДАВО України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 1803. — С. 5—7.
17. *Центральний державний архів вищих органів України.* — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 1582. — С. 7.

УДК 343.982

А.І. Богатирьов, експерт Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при УМВС України в Чернігівській області

ВИТОКИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЕКСПЕРТИЗИ ПИСЬМА

Розглянуто витoki становлення та розвитку експертизи письма, описано недоліки каліграфічної експертизи як першого напрямку дослідження письма.

Ключові слова: письмо, почерк, каліграфічна експертиза, почеркознавство, підробка документів, методика.

Рассмотрены истоки становления и развития экспертизы письма, описаны недостатки каллиграфической экспертизы как первого направления исследования письма.

The article depicts the origin of formation and development of expertise writing, outlines disadvantages of calligraphic expertise as the first line of research writing.

На сьогодні експертиза письма є високорозвиненою предметною галуззю теорії судової експертизи та галуззю криміналістики. Почеркознавчу експертизу письма дедалі частіше використовують у кримінальному та цивільному процесах доказування. Застосовуючи наукові знання та практичний досвід, експерти-почеркознавці вирішують дедалі більше коло питань, суттєвих і важливих для успішного розслідування та розгляду судових справ.

Сучасне судове почеркознавство характеризується реалізацією доволі значної кількості різноманітних підходів, що висвітлені у наукових розробках, спрямованих на розвиток теорії і вдосконалення практики судово-почеркознавчої експертизи, характерним для яких є подальший активний розвиток теоретичних засад судового почеркознавства, експериментальних розробок, узагальнень практики, вдосконалення існуючих методик і створення нових, найефективніших методів експертного дослідження почерку.

Водночас розвиток експертизи письма тісно пов'язаний з історією її виникнення, узагальненням усього накопиченого за багато років [2, с. 24].

Мета статті — розгляд витоків становлення та розвитку експертизи письма.

Теоретичним підґрунтям підготовки статті стали праці вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема Л.Є. Ароцкера, В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, В.Ф. Берзіна, Є.Ф. Буринського, А.І. Вінберга, О.В. Воробей, Ю.М. Грошевого, Л.Г. Еджубова, Є.У. Зіцера, В.О. Коновалова, З.І. Кірсанова, В.Я. Колдіна, О.М. Комаринця, І.Ф. Крилова, Р.М. Ланцмана, В.К. Лисиченка, З.С. Меленевської, О.І. Манцвєтової, І.М. Можара, А.В. Іщенко, В.Ф. Орлової, М.Я. Сегає, С.А. Ципенюк, О.Р. Шляхова, В.Ю. Шепітька та інших.

Аналізу розвитку експертизи письма і теорій експертизи почерку присвячено багато наукових праць криміналістів. Водночас питання становлення та розвитку теорії судово-почеркознавчої експертизи висвітлено не в повному обсязі.

Експертиза письма, будучи безпосередньо пов'язаною з виникненням і поширенням писемності, має тривалу історію свого розвитку. Ще у Стародавньому Римі під час правління імператора Юстиніана судові спори про істинність документів вирішували за допомогою експертизи письма.

У Росії перші відомості про проведення експертизи письма датуються початком XVII ст. За Російським зводом законів звичайним почерків могли займатися люди, що володіли «таємницею» писемності — секретарі, вчителі краснопису та інші. Головний чинник, що визначав експерта, полягав у вмінні красиво писати. Тривалий час висновок експертів-каліграфів був вирішальним у спорі про виконавця певного документа.

І.Ф. Крилов згадує історичні документи, що зберегли свідчення про одну з перших таких експертиз, яка була проведена в Росії на початку XVI ст. [8, с. 157—159]. Князі Данило і Давид Кемські купили у князя Федора Кемського «вотчину Кодобое и сельцо Гридинское с деревнями». Про продаж, як заведено було у той час, склали купчу грамоту, що мала бути доказом укладеної угоди. Продавець Федір Кемський незабаром помер, а його дружина княгиня Ганна Кемська укладення угоди заперечила, заявивши, що купча грамота є підробленою, внаслідок чого відмовилася передати вотчину Данилу та Давидові Кемським. Останні звернулися з проханням про захист своїх інтересів до великого князя. Під час розгляду спору було досліджено подану позивачами купчу грамоту, написану власноруч Федором Кемським, але слуга Тимошка, що представляв інтереси Ганни Кемської, стверджував, що ця грамота «брехлива, не княж Федора рука», і пред'явив зразки почерку Федора Кемського. Відповідно до існуючого порядку судді викликали послухників, які підписали купчу, та допитали їх. Останні підтвердили істинність купчої і надали документ (зразок ділової грамоти), складений власноруч Федором Кемським. Проте і після цього Ганна Кемська продовжувала наполягати, що купча підроблена. Тоді судді прийняли рішення провести експертизу почерку [3, с. 124].

Експертиза була проведена у 1508 році, тобто майже п'ять сторіч тому, але вже тоді дослідження базувалося на порівняльному методі. Вивчали не тільки окрему купчу грамоту, чия достовірність викликала сумніви, але і документи, які сьогодні назвали б вільними зразками почерку Федора Кемського.

В іншій експертизі, яку проводили у 1686 році у справі про підкинутий лист, що викривав піддячого Верхотурського наказового дому Івана Пермькова як винного у зловживаннях, було застосовано той самий порівняльний метод, але серед документів, які досліджувалися, фігурувало вже «письмо для приміру», що сьогодні назвали б експериментальним зразком почерку Маслова, якого звинувачували у написанні підкинутого листа [9, с. 59]. Так закладалися основи методики експертного дослідження почерків, починалося формування каліграфічної експертизи.

Каліграфія відіграє важливу роль при звірванні почерків. Вивчення прийомів вироблення почерку, засобів написання букв і знаків, знання правил правопису складають частину того фундаменту, на якому будується звірвання. І хоча таких знань для наукової експертизи недостатньо, проте і їх експерти-каліграфи у більшості випадків не мали. Є.Ф. Буринський наводить приклад стосовно власника

друкарні, якого суди часто залучали до проведення каліграфічної експертизи [6, с. 18]. Будучи людиною неосвіченою у питаннях почеркознавства, він за тим самим документом надавав зовсім протилежні висновки. Щоб запобігти таким випадкам, він під час призначення кожної нової експертизи спочатку довідувався про те, який висновок у цій справі він надавав раніше.

Зрозуміло, що брак наукової основи позбавляв каліграфічну експертизу переконливості. Науковим авторитетом вона не користувалась ані серед практичних працівників, ані серед вчених. Уільям Уільз наводить таку думку англійського судді Джона Ніколя щодо доказової сили звірення почерків: «Суд мав уже багато можливостей переконатися, що докази за допомогою почерку за самою своєю суттю дуже незадовільні...

Не маючи точних свідчень про те, в якому стані і за яких умов написано певний документ і не проаналізувавши докладно ці обставини, немає ніякої можливості дійти висновку про справжність рукопису. Тому особи, які засвідчують справжність або підробленість підпису на підставі однієї видимої схожості, можуть легко помилитися, і свідчення, яке відхиляє справжність певного підпису, навряд чи коли-небудь може бути прийнято за доказ підробленості документа» [10, с. 15].

Наведену оцінку поділяли і багато російських судових діячів. Так, наприклад, товариш голови Петербурзького окружного суду Рейнбот під час урочистого відкриття петербурзького кабінету науково-судової експертизи говорив про експертів-каліграфів: «Один усю свою увагу приділить волосистому завитку букви «у» і у ньому відкриє схожість почерків, інший за натиском у тій самій букві знайде розбіжність у підписах, що порівнюються. Усе тут залежить не від справжньої схожості або несхожості у написанні букв, а від суб'єктивного враження ока кожного з тих, хто дивиться. Чи не розуміють такі експерти тих осіб, які, дивлячись на ту саму хмарину в літній синяві неба, готові не порозумітися через те, що один бачить у цій хмарині лева, а інший — собаку» [11, с. 28].

Не володіючи науковою методикою дослідження, експерти-каліграфи не могли науково обґрунтувати свої висновки. Коли французького експерта Белломе, який надав помилковий висновок стосовно виконавця знаменитого бордеро у справі Дрейфуса, запитали, чим він може довести свій висновок, він відповів: «Ми схожі з експертами картин: рух пера для нас те саме, що для них рух пензля. Ми не можемо надати матеріальних доказів того, що ми стверджуємо» [7, с. 48].

Каліграфічна експертиза панувала у судах упродовж багатьох сторіч, незважаючи на значну кількість невдач. Відзначаючи цю обставину, Є.Ф. Буринський дотепно зауважив, що якби у судах було заведено вирішувати справи про підробки документів за допомогою розкладання гранд-пасьянсу, то і тоді, звісно, були б випадки удачі.

Отже, першим напрямом у дослідженні письма стала каліграфічна експертиза. При цьому процес каліграфічного дослідження зводився лише до виявлення схожості або розбіжностей зовнішнього написання окремих букв у рукописах, що порівнювалися. Природно, що таке механічне зіставлення будови письмових знаків без урахування обставин, що впливають на формування письмово-рухового навичку, призводило до найгрубіших помилок.

Каліграфічний напрям в експертизі документів зазнавав різкої критики провідних учених. Так, швейцарський вчений Рейсс писав: «Для графічних експертиз найчастіше запрошуються каліграфи, начебто достатньо вміти учити дітей краснопису

для того, щоб справитися з однією з найскладніших і важких експертиз, що потребує серйозних знань фізіології, хімії та фотографії» [6, с. 13].

Псевдонауковість цього методу дуже влучно охарактеризував професор Є.Ф. Буринський, який зазначав, що правосуддю доводилося боротися як із підроблювачами, так і з фантазією каліграфів: «Нам у нашій практиці випадало бачити одного шанованого утримувача типолітографії, який при дослідженні того самого документа у різний час (у комерційному суді, у судового слідчого на попередньому слідстві) надавав іноді, по безпам'ятності, три цілком протилежні висновки про те, ким написано рукопис. При цьому щоразу він висловлювався з такою впевненістю, що самому експерту було соромно, коли ставили йому запитання про те, яку ж саме з його різних думок варто вважати остаточною» [6, с. 15].

У 50-х роках минулого століття з'явилися перші роботи, що стали початком плідного і творчого об'єднання криміналістів і представників інших спеціальних наук. Насамперед це праці психолога Г.І. Борягіна, в яких він більш докладно спробував дослідити природу письма та почерку на основі вчення І.П. Павлова про вищу нервову діяльність [1, с.103], розглянути процес письма на основі законів вищої нервової діяльності, формулюючи при цьому загальні положення про нейро-механізм цього процесу.

Особливу увагу він приділив системності вищої нервової діяльності, ролі динамічного стереотипу у формуванні усталеності почерку, а також значенню у цьому 2-ї сигнальної системи. Цікавими є також спроби Г.І. Борягіна знайти залежність між почерком і типами вищої нервової діяльності (хоча його міркування у цьому питанні залишаються спірними і не завжди переконливими), розглянути питання взаємодії функцій правої та лівої рук при зміні руки.

Таким чином, у зазначений період вперше в історії криміналістики були сформульовані основні положення наукової теорії судово-почеркознавчої експертизи. Вони базувалися на даних передової вітчизняної науки (фізіології, психології тощо) і являли собою цілісну систему знань про письмо і почерк як об'єкти ідентифікаційного дослідження. Коротко їх можна сформулювати так:

- письмо і почерк розглядалися як навики (механізм письма має умовно-рефлекторну природу);

- індивідуальність та усталеність почерку — його основні ідентифікаційні властивості, що формуються під впливом різних об'єктивних і суб'єктивних чинників;

- методика дослідження письма та почерку базується на вивченні певним чином систематизованих ознак, що відображають особливості письмової мови і техніки письма, а саме особливості рухів особи, яка пише. Рекомендується певна стадійність дослідження з урахуванням специфіки почеркових об'єктів.

Таким чином, експериментальні дослідження каліграфічно судового почеркознавства спрямовані на:

- оптимізацію й удосконалення існуючої методики ідентифікаційного дослідження почерку;

- подальшу розробку окремих методик експертного дослідження різних видів почеркових об'єктів;

- подальшу розробку кількісних методів дослідження, що базуються на ймовірнісному моделюванні, особливо під час дослідження малооб'ємних почеркових об'єктів — підписів і коротких записів;

– використання інструментальних засобів та електронно-обчислювальної техніки з метою об'єктивізації, розширення можливостей і автоматизації експертних досліджень.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Волынский В.А.* Криминалистическая техника: наука — техника — общество — человек / В.А. Волынский. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. — 311 с.
2. *Воробей О.В.* Криміналістичне дослідження підписів : підруч. / О.В. Воробей, З.С. Меленевська. — К. : Пульсар, 2006. — 84 с.
3. *Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5 // Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі : навч.-довід. посіб. / [упорядн. Грошевий Ю.М., Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. та ін.]. — Харків : ТОВ «Одісей», 2004. — С. 293—365.*
4. *Кошманов М.П.* Методы математического моделирования в почерковедческой экспертизе / М.П. Кошманов, В.Е. Ляпичев : лекция // МВД СССР; Гл. упр. кадров и учеб. заведений. — М., 1990.
5. *Криминалистические экспертизы, выполняемые в органах внутренних дел : учеб. пособ. / [под ред. В.Ф. Статкуса]. — М. : ВНИИ МВД СССР, 1988. — 64 с.*
6. *Курс криминалистики. Общая часть / [отв. ред. В.Е. Корноухов]. — М. : Юристь, 2000. — 784 с.*
7. *Меленевська З.С.* Зразки висновків експерта з вирішення почеркознавчих задач : метод. посіб. / Меленевська З.С., Шаботенко А.І., Шведова О.В. — К. : КНТ, 2008. — 96 с.
8. *Основы судебной экспертизы / [Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Козлова Р.Н. и др.]. — М. : Закон и право, 1997. — Ч. 1. Общая теория. — 395 с.*
9. *Судебно-почерковедческая экспертиза : пособ. для эксперт.-почерковед. и судеб.-след. работ. / [ред. кол.: Добровольская Е.Д., Манцветова А.И., Орлова В.Ф.]. — М., ВНИИ-СЭ, 1971. — Ч. II. — 333 с.*
10. *Судебные экспертизы (Возможности, подготовка материалов, назначение, оценка) / [Ароцкер Л.Е., Бергер В.Е., Берзин В.Ф. и др.]. — К. : РИО МВД УССР, 1981. — 412 с.*
11. *Шерстюк В.Н.* Классификация судебных экспертиз / В.Н. Шерстюк // Теория і практика судової експертизи і криміналістики : зб. матер. конф. — Харків : Право, 2002. — С. 88—94.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

1. Наукові статті до збірника мають бути написані українською або російською мовою, відзначатися високим науковим та навчально-методичним рівнем підготовки, містити глибокий авторський аналіз проблем сучасного розвитку криміналістики, законодавства, законотворчості, шляхів боротьби зі злочинністю тощо. Звертаємо особливу увагу авторів на обов'язкове дотримання ними при оформленні статей вимог міждержавних і державних стандартів, зокрема: **ДСТУ ГОСТ 7.1 : 2006** «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», ГОСТ 7.5-88, ДСТУ 3582-97, ГОСТ 7.12-93, ГОСТ 7.11-78, постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», наказу ВАК України від 26.01.2008 р. № 63*.

2. Приймаються наукові статті, на які є дві рецензії і які раніше ніде не друкувалися.

3. Стаття подається у надрукованому вигляді (один примірник) з підписом(-ами) автора(-ів) та на електронному носії в форматі doc (Word), шрифт Times New Roman Cyr (Symbol, Wingdings). Кегль (висота літер) — 14, інтервал між рядками тексту 1,5 см, поля: зліва — 3 см, справа — 1 см, зверху та знизу — по 2 см. Весь матеріал наукової статті повинен міститися в одному файлі; ілюстрації, діаграми та графіки дублюються окремими файлами.

3.1. Ілюстрації (чорно-білі або кольорові) подаються в електронному вигляді форматом Adobe PhotoShop (PSD) або TIFF (у виняткових випадках JPEG) з належною якістю. Роздільна здатність не менш як 300 пікселів / дюйм, розмір зображення не менш як 9x12 (1060x1410 пікселів). Не допускається перифотографування або сканування ілюстрацій з друкованих джерел!

3.2. Фотографії (чорно-білі або кольорові) подаються на фотопапері мінімальним розміром 9x12 см або в електронному вигляді з дотриманням вимог, наведених у п. 3.1.

3.3. Діаграми та графіки повинні бути зроблені за допомогою векторних редакторів Adobe Illustrator, Corel Draw або MS Excel.

3.4. Таблиці виконуються у форматі MS Word (rtf).

3.5. Блок-схеми виконуються за допомогою редактора MS Graph, що вбудований в MS Word, або за допомогою інших програм.

3.6. Хімічні, математичні та фізичні формули набираються за текстом з використанням редактора формул MS Equation 3.0.

3.7. Ілюстрації, фотографії, діаграми, графіки, блок-схеми, таблиці і формули не розміщати в окрему рамку або поверх тексту, текст повинен бути зверху та знизу без використання обтікання.

4. Небажано робити підкреслення слів у тексті. Лапки для українських та російських слів — кутові («...»).

* Рекомендуємо у бібліографічному описі дотримуватися набору обов'язкових елементів, наведених у зразках Форми 23 Бюлетеня ВАК України (2008. — № 3. — С. 9—13). — Прим. ред.

5. Використані в тексті джерела нумеруються у послідовності посилання на них. Цифри беруться у квадратні дужки, наприклад « [1] ». Номер посилання повинен відповідати його номеру у списку використаної літератури. У разі посилання на одне й те саме джерело кілька разів обов'язково зазначати конкретні сторінки, наприклад « [7, с. 235] ».

6. При бібліографічному описі джерел у списку використаної літератури обов'язково вказувати місто, видавництво, рік видання та загальну кількість сторінок.

7. Обсяг наукової статті має бути не менш як 6 сторінок тексту формату А4 (1700—1800 знаків на сторінці).

8. До авторського оригіналу додається авторська довідка, яка містить: назву статті, УДК; анотацію до статті українською, російською та англійською мовами (близько 50 слів) та 4—5 ключових слів; прізвище, ім'я та по батькові (повністю) автора(-ів); повну назву установи, в якій працює автор(-и) та повну назву посади, яку він обіймає; контактний телефон; кількість таблиць, ілюстрацій, літературних джерел.

9. Авторські оригінали обов'язково рецензуються членами редакційної колегії збірника.

10. Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір і точність наведених фактів, цитат, власних імен і прізвищ та інших відомостей.

11. Внесені редактором зміни та скорочення тексту, що не впливають на зміст матеріалу, а також уточнення в назвах міністерств, установ, відомств тощо редакція здійснює без попереднього узгодження з автором(-ами).

12. У разі недодержання автором(-ами) перелічених вимог редакція залишає за собою право не розглядати статтю.

13. Передрук надрукованих у «Криміналістичному віснику» статей можливий тільки за умови обов'язкового посилання на нього.

Редколегія

Наукове видання

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний збірник

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2003 р.

№ 2 (18), 2012

Свідоцтво про реєстрацію, видане Державною реєстраційною службою України,
від 02.09.2011 серія КВ №18252 – 7052 ПР

За зміст матеріалів і достовірність фактів, цитат, назв, дат та прізвищ відповідає автор.
Матеріали не повертаються. При передруку посилання на
«Криміналістичний вісник» обов'язкове.

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого ТОВ «Еліт Прінт»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру від 14.04.2010 серія ДК №3761

Редактор *А.В. Маслянюк*
Коректори *Н.П. Когут, О.А. Оксимець*
Комп'ютерна верстка *С.М. Гавриляк*

Підп. до друку 8.12.2012 р. Формат 70x100/16
Папір оф. №1. Гарнітура *Pragmatica*. Друк. офс.
Ум. друк. арк. 14, 19 Обл.-вид. арк. 12, 17
Тираж 310 пр. Зам. № 421

Віддруковано на ТОВ «Еліт Прінт»
04073, м. Київ, пр-т Московський, 6, корп. 1, тел./факс: 494-35-75
Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру від 14.04.2010
серія ДК № 3761

Адреса редакції: вул. Велика Окружна, 4, м. Київ, 03134, Україна
тел.: (044) 273-53-66, факс: (044) 405-74-69
dndekc@mvs.gov.ua
<http://dndekc.mvs.gov.ua>